

University of Groningen

Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1994

Voerman, Gerrit

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1995

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Voerman, G. (editor) (1995). *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1994*. (Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen). Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

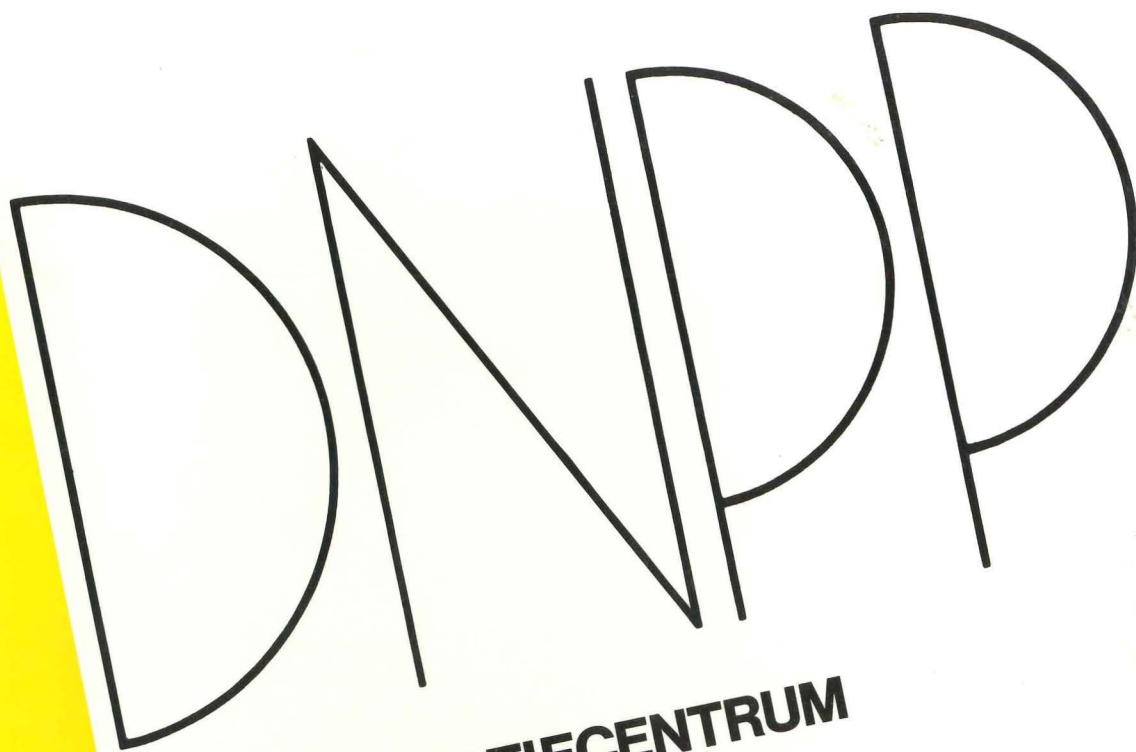
Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

**DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE
POLITIEKE PARTIJEN**
JAARBOEK 1994

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

JAARBOEK 1994

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITEKE PARTIJEN
Oude Boteringestraat 52
9712 GL GRONINGEN
TEL.: 050-63 68 30
FAX.: 050-63 72 56
E-MAIL: DNPP@UB.RUG.NL

Colofon

titel:	Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 1994
copyright:	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen - RU Groningen
ISSN:	0921-0873
redactie:	G. Voerman
omslag:	J.D. de Visser
druk- en bindwerk:	Universiteitsdrukkerij Rijksuniversiteit Groningen

Dit Jaarboek kan men bestellen door *f* 23,50 over te maken op giro 2813720 t.n.v. Bibliotheek RU Groningen onder vermelding van 'Jaarboek DNPP 1994'.

VOORWOORD

De politieke partijen genoten in 1994 meer aandacht dan gewoonlijk, vanwege de verkiezingen op drie niveaus - gemeente, Rijk en Europese Unie. Het ligt dan ook voor de hand, dat het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen zijn Jaarboek 1994 vooral aan die verkiezingen zou wijden.

Het Jaarboek 1994 bevat een analyse van de verkiezingscampagne, een systematische vergelijking van de drie soorten verkiezingen en een onderzoek naar nieuwe partijen die in de Tweede Kamer trachtten te komen. Eén van de succesvolle nieuwkomers, de SP, wordt in een afzonderlijk artikel nader beschouwd. Verder worden de verkiezingsprogramma's van de orthodox-christelijke partijen vergeleken. Naast de verkiezingen verdient de kabinetsformatie bijzondere aandacht, al was het alleen al vanwege de voor Nederland unieke uitkomst, een 'paars' kabinet zonder christen-democraten.

Het DNPP beperkt zich echter niet uitsluitend tot de actualiteit. Ook in dit Jaarboek wordt derhalve ruimte gereserveerd voor een historische beschouwing over de crisis binnen de CPN in de jaren 1929-30, gebaseerd op tot dusverre onbekende documenten uit het archief van de Communistische Internationale te Moskou. Meer op de toekomst dan op het verleden gericht is het essay over de politieke partijen 'in het tijdperk van de onbedoelde gevolgen'. Ten slotte is in dit Jaarboek een onderzoeksnotitie opgenomen over de verschillen in politieke opvattingen binnen het partijkader van GroenLinks.

De uitgave van het Jaarboek komt naast de reguliere activiteiten van het DNPP. Als enige universitaire instelling in Nederland legt het zich toe op het verzorgen van de documentatie betreffende de organisatie, opvattingen en werkzaamheden van alle in de Staten-Generaal vertegenwoordigde politieke partijen. De nadruk ligt daarbij op de activiteiten van deze partijen buiten de Eerste en Tweede Kamer, omdat hun parlementaire handelingen reeds elders worden gedocumenteerd. Ook in 1994 werd mede als gevolg van de drie verkiezingen op het terrein van de documentatie en informatievoorziening weer veel werk verzet.

Groningen
maart 1995

G. Voerman
Hoofd DNPP

INHOUD

Voorwoord

Inhoud	1
Jaarverslag 1994 DNPP	3
Joop Hippe, Paul Lucardie en Gerrit Voerman, Kroniek 1994 . Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1994	14
Ph. van Praag jr., Electorale strategie in onzekere tijden	92
C. van der Eijk, Protest-, strategisch en oprecht stemmen . Observaties naar aanleiding van de verkiezingen in 1994	113
A.P.M. Lucardie, Binnenkomers en buitenstaanders . Een onderzoek naar partijen die in 1994 hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken	123
R.B. Andeweg, De formatie van de paarse coalitie . Democratisch en politicologisch gehalte van een kabinetsformatie	149
P. van der Steen, De doorbraak van de 'gewone mensen'-partij . De SP en de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994	172
J. Weggeman, De uitgebleven toenadering . Een inhoudsanalyse van de verkiezingsprogramma's van SGP, GPV en RPF (1977-1994)	190
F.R. Ankersmit, Politieke partijen in het tijdperk van de onbedoelde gevolgen	207
G. Voerman, De coming men van de CPN . Goolooze, De Groot en de Komintern (1929-1930)	237
A.P.M. Lucardie en W.H. van Schuur, Groene top en rode basis? De Wet van May toegepast op GroenLinks . Een onderzoeksnotitie	261
Auteurs	270

JAARVERSLAG 1994 DNPP

Inleiding

1994 was voor het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) van de Rijksuniversiteit Groningen een enerverend jaar. In maart werd met een symposium over de toekomst van de politieke partijen stilgestaan bij het vierde lustrum van het DNPP. De gebundelde bijdragen werden een maand later gepresenteerd. In de zomermaanden was het Centrum drie maanden in de Universiteitsbibliotheek ondergebracht, vanwege een grote renovatie van het pand waarin het is gehuisvest. In diezelfde tijd werd de conversie van de geautomatiseerde catalogus van het DNPP voorbereid. Deze kwam aan het einde van het jaar landelijk beschikbaar via het Open Bibliotheek Netwerk (OBN). Naast deze werkzaamheden brachten de verkiezingen voor de gemeenteraden, de Tweede Kamer en het Europees Parlement veel extra werk met zich mee.

Naast deze bijzondere activiteiten werd uiteraard veel aandacht besteed aan de reguliere taken van het DNPP. Opnieuw groeiden de collecties sterk. De drie verkiezingen en enkele grote, incidentele schenkingen waren hieraan debet. De dienstverlening kreeg eveneens ruime aandacht en de contacten met het onderwijs- en onderzoeksveld werden versterkt.

Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP

Conform het reglement van het DNPP (art. 7, 8, 9 en 10) werd in 1980 het Wetenschappelijk Adviescollege ten behoeve van het DNPP ingesteld. Op 1 januari 1994 bestond het Adviescollege uit de volgende leden:

- prof.dr. D.F.J. Bosscher, hoogleraar Eigentijdse Geschiedenis, op voordracht van de Faculteit der Letteren;
- prof.dr. F.N. Stokman, hoogleraar Sociologie, op voordracht van de Faculteit der Psychologische, Pedagogische en Sociale Wetenschappen;
- prof.mr. J.J. Vis, hoogleraar Staatsrecht, op voordracht van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid;
- dr. J.M. van Boetzelaer (voorzitter), directeur Dienst Onderwijs, Onderzoek en Planning van de Rijksuniversiteit, op voordracht van de Bibliothecaris;
- dhr. Chr. Wiersma, directeur Openbare Bibliotheek te Groningen, op voordracht van de Bibliothecaris;
- dr. A.C. Klugkist, Bibliothecaris, adviserend lid.

Het Wetenschappelijk Adviescollege vergaderde in het verslagjaar eenmaal, op 2 december. Het Adviescollege besprak op deze bijeenkomst onder meer de stand van zaken rond het 'retro-project', de retrospectieve invoer van de catalogus van vóór 1986 in het geautomatiseerde bestand van het DNPP. Tevens werd afscheid genomen van prof.mr. J.J. Vis, die in verband met zijn benoeming per 1 maart 1995 tot lid van de Raad van State zijn lidmaatschap van het Adviescollege beëindigde.

Personeelsformatie

Op 1 januari 1994 was de staf van het DNPP als volgt samengesteld:

mevr. B.H. Pier - secretaresse (1,0 fte)

dr. A.P.M. Lucardie - wetenschappelijk medewerker (0,5 fte)

mevr.drs. M. Nieboer - documentaliste (0,5 fte)

mevr. I.M. Noomen - documentaliste (0,5 fte)

drs. G. Voerman - Hoofd (1,0 fte)

Mevr. Pier, die op 11 oktober 1993 met zwangerschapsverlof was gegaan, hervatte haar werkzaamheden op 1 maart. Na afloop van het ouderschapsverlof op 13 oktober bracht zij haar aanstelling terug tot 0,7 fte. Inmiddels was met ingang van 16 mei mevr. D. van Rheeën voor 0,3 fte in dienst getreden. De tijdelijke aanstelling van mevr. H.A.T. Borcherts, die mevr. Pier tijdens haar verlof had vervangen, liep af op 1 mei.

Ook in dit verslagjaar waren op het DNPP enkele vrijwilligers werkzaam. Drs. J. Hippe verrichtte weer vele waardevolle diensten voor het DNPP. Al vanaf het einde van de jaren zeventig zet hij zich voor het Centrum in. Drs. R.F. van Wijk werkte één dag per week aan de PPR-bibliografie. In maart startte drs. B.H. de Boer zijn werkzaamheden. Drie dagen per week werkte hij aan de ontsluiting van politieke affiches en aan de ordening van partijarchieven. Dhr. H. Wiersema zette als vrijwilliger zijn werkzaamheden aan de bibliografie betreffende 'de PvdA en het buitenlandse beleid 1946-1994' op beperkte schaal voort. Verder deden in het verslagjaar enkele stagiaires op het DNPP werkervaring op. Van 17 maart tot 8 juli liep mevr. S. Sytema, studente aan de Hanzehogeschool, Hogeschool van Groningen - opleiding BDI-informatieverzorging - stage. Mevr. M.F. Kolthof begon met deze stage op 21 november.

Dienstverlening

Ook in 1994 legde de dienstverlening een groot beslag op de arbeidstijd. Vergeleken met voorgaande jaren nam het aantal gebruikers dat het DNPP bezocht toe. Het aantal schriftelijke en telefonische verzoeken om informatie steeg eveneens. Deze stijging is deels toe te schrijven aan de drie verkiezingen die in 1994 werden gehouden. De groep gebruikers bestond ook nu weer vooral uit doctoraalstudenten van verschillende disciplines. Ook HBO-

studenten, journalisten, wetenschappers, leraren en leerlingen van middelbare scholen deden echter een beroep op het Centrum.

Dienstverlening vond ook plaats door middel van ondersteuning van onderwijsactiviteiten van verschillende aard (zie onder 'relaties met instellingen en het onderwijsveld').

Documentatie

De tweede belangrijke taak van het DNPP, naast en als voorwaarde voor de dienstverlening, bestaat uit documentatieactiviteiten. Voor een uitgebreid overzicht van de op het Centrum aanwezige periodieken en de overige collecties wordt verwezen naar de in het najaar van 1991 gepubliceerde *Beschrijving van de collecties van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (een geheel herziene en geactualiseerde druk verschijnt begin 1995). Een globale aanduiding is hier echter op zijn plaats. In 1994 werden op het DNPP de volgende collecties (die bijna allemaal toegankelijk zijn via de geautomatiseerde catalogus) bijgehouden en uitgebreid:

1. *boeken*. Deze collectie bevat historische en politicologische literatuur betreffende politieke partijen, alsmede (auto-)biografieën van politici. Het aantal boeken bedroeg eind 1994 circa 2000.

2. *brochures*. Deze verzameling bevat door politieke partijen of verwante organisaties uitgegeven brochures, nota's en rapporten. Deze publikaties worden systematisch aangeschaft. Het aantal brochures bedraagt circa 4000.

3. *knipsels*. Op het DNPP is een uitgebreide collectie knipsels aanwezig over partijpolitieke ontwikkelingen in Nederland, met het accent op de handelingen van de partijen buiten het parlement. Deze knipselverzameling gaat terug tot 1970. Momenteel worden vier kranten geknipt: het Nieuwsblad van het Noorden, NRC Handelsblad, Trouw en de Volkskrant.

4. *dag-, week- en partijbladen*. Het DNPP bezit vanaf 1973 een uitgebreide collectie ingebonden of op microfiche gefotografeerde dagbladen, opiniebladen en partijbladen. Zeker bij de laatste categorie wordt gestreefd naar volledigheid.

5. *affiches*. In 1986 is begonnen de groeiende hoeveelheid affiches systematisch te ordenen, te fotograferen en te ontsluiten. Eind 1994 bezat het DNPP ongeveer 1.350 verschillende affiches van politieke partijen. Tegen betaling kunnen negatieven en/of afdrukken ter beschikking worden gesteld.

6. *geluidsarchief*. Naast interviews met prominente partijpolitici (veelal gehouden in het kader van een specifiek onderzoek) bevat deze collectie vooral integrale geluidsopnames van belangrijk geachte partijbijeenkomsten zoals congressen en partijraden. Eind 1994 telde het geluidsarchief zo'n 350 geluidsbanden en 250 cassettes.

7. *archieven*. Het DNPP ontvangt regelmatig archieven van partijen en particulieren. Per 31 december 1994 had het DNPP de volgende collecties in beheer:

7.1 persoonsarchieven

J.G. Bettink (VVD, 1947-1948; 0,25 m.)
B. de Boer (D66, 1967-1986; 1,0 m.)
R.A.P. van den Bree (EVP, 1979-1986; 1,1 m.)
H. Dekker (PPR, 1967-1971; 0,1 m.)
J.M. Drees (DS'70, 1970-1983; 0,8 m.)
W. Drees (DS'70, 1970-1983; 1,8 m.)
H. C. Dresselhuys (BVL, LSP, 1917-1926; 1,2 m.)
H.M. Koornneef (LSP, PvdV, VVD, 1939-1960; 0,25 m.)
A.J. Meerburg (D66, 1968-1974; 0,35 m.)
C. Ofman (EVP; plaatsingslijst in voorbereiding)
A. Russchen (DS'70, 1970-1983; 0,1 m.)
J. Schilthuis (VDB, 1919-1946; 0,25 m.)
N.F.I. Schwarz (D66, 1967-1974; 0,35 m.)
mevr. Joh. H. Springer (VVD, 1952-1985; 0,4 m.)
A. van Stuijvenberg (DS'70, 1968-1974; 0,25 m.)
G. Taal (collectie liberale documentatie, 1870-1950; 2,4 m.)
H.J.G. Waltmans (PPR, 1972-1983; 0,25 m.)

7.2 partijarchieven

Anti-revolutionaire kiesvereniging Ulrum (1888-1981; 0,25 m.)
D66 landelijk partijarchief (plaatsingslijst in voorbereiding)
D66-afdeling Groningen (1966-1987; 0,7 m.)
DS'70 landelijk partijarchief (1970-1983; 5,7 m.)
EVP landelijk partijarchief (1978-1991; 1,0 m.)
EVP-afdeling Den Haag (plaatsingslijst in voorbereiding)
EVP-afdeling Drenthe (plaatsingslijst in voorbereiding)
EVP-afdeling Utrecht (plaatsingslijst in voorbereiding)
EVP-afdeling Zeist en omstreken (plaatsingslijst in voorbereiding)
GroenLinks Provinciale Statenfractie Groningen (1979-1992; 0,25 m.)
JOVD landelijk organisatie-archief (1970-1992; 6,6 m.)
JOVD-district-Noord (1952-1991; 0,9 m.)
JOVD-afdeling Groningen (1952-1987; 0,7 m.)
LSVN (1963-1976; 0,2 m.)
PSP-gewest Groningen (1973-1981; 0,25 m.)
PSP-afdeling Groningen (1957-1990; 2,4 m.)
PPR-afdeling Groningen (plaatsingslijst in voorbereiding)
PPR-provincie Groningen (plaatsingslijst in voorbereiding)
VVD landelijk partijarchief (1890, 1948-1990; 22,0 m.)
VVD-kamercentrale Groningen (1964-1991; 1,8 m.)
VVD-ondercentrale Fivelingo (1949-1984; 0,10 m.)
VVD-ondercentrale Veenkoloniën-Westerwolde (1975-1984; 0,10 m.)
VVD-afdeling Appingedam (1970-1978; 0,25 m.)
VVD-afdeling Delfzijl (1979-1987; 0,25 m.)
VVD-afdeling De Marne (1946-1986; 0,1 m.)

VVD-afdeling Eenrum (1946-1990; 0,1 m.)
 VVD-afdeling Groningen (1946-1979; 1,2 m.)
 VVD-afdeling Haren (1967-1987; 0,5 m.)
 VVD-afdeling Hefshuizen (1978-1987; 0,25 m.)
 VVD-afdeling Stadskanaal (1979-1984; 0,25 m.)
 VVD-afdeling Warffum (1946-1990; 0,6 m.)
 VVD-afdeling 't Zandt (1946-1986; 0,25 m.)
 VDJO-'Historisch archief' (1934-1946; 1,0 m.)
 VDB-afdeling Amsterdam (1945; 0,01 m.)

Met uitzondering van de collecties waarvan de plaatsingslijst nog in voorbereiding is, zijn al deze archieven voor onderzoek beschikbaar. In verband met de beperkende voorwaarden die soms aan de raadpleging van een archief zijn gesteld, verdient het aanbeveling hierover van tevoren met het DNPP contact op te nemen. Het is in alle gevallen noodzakelijk schriftelijke toestemming voor raadpleging te verkrijgen van het Hoofd van het DNPP en in een enkel geval ook van de archiefhouder. Hiervoor zijn speciale formulieren beschikbaar.

8. *overig*. Zonder uitputtend te zijn, worden hier nog de volgende collecties genoemd:

- collecties statuten, reglementen, jaarverslagen, verkiezings- en beginselprogramma's;
- congresstukken (van congressen, partijraden, algemene ledenvergaderingen).

Om deze collecties ook voor een vroegere periode op specifieke deelterreinen zo volledig mogelijk te maken, worden bibliografische projecten opgezet. In het verslagjaar werd aan verschillende projecten gewerkt. Dhr. Wiersema hield zich wederom als vrijwilliger bezig met de bibliografie betreffende 'de PvdA en het buitenlands beleid 1946-1994'. Een herziene uitgave van de bibliografie over de sociaal-democratie - opgesteld door M. Brinkman - werd in augustus gepubliceerd, in samenwerking met het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) en de Wiardi Beckman Stichting (WBS). Dezelfde instellingen tekenden samen met het DNPP voor de uitgave van een overzicht van de archieven van de sociaal-democratie, opgesteld door mevr. M. Campfens en G. Voerman. Deze auteurs startten tevens met de voorbereiding van veelomvattend apparaat voor de geschiedschrijving van de sociaal-democratie. Het IISG en het DNPP namen ook het initiatief tot de herziening en actualisering van de uitgave *Van bron tot boek. Apparaat voor de geschiedschrijving van het communisme in Nederland*. Verder is begonnen met een bibliografie over de protestants-christelijke partijen. Hiervoor werkt het DNPP samen met het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Ten slotte is gewerkt aan een bibliografie en een bronnenoverzicht betreffende de PPR.

De verwerking van schenkingen van documentatie- en archiefmateriaal is zeer arbeidsintensief. Als aanvulling op de eigen collecties werd onder meer van het IISG materiaal ontvangen. In het verslagjaar werden ook weer diverse archieven van partijen verkregen. Zo bracht de D66-afdeling Groningen haar partijarchief over naar het DNPP, evenals de Provinciale Statenfractie van GroenLinks in Groningen.

Automatisering

In 1986 startte de automatisering van de catalogus van het DNPP. Daarbij werd gebruik gemaakt van het systeem van PICA, het samenwerkingsverband van een groot aantal openbare, wetenschappelijke en speciale bibliotheken in Nederland. Per 31 december 1994 telde deze geautomatiseerde catalogus bijna 28.000 titels van boeken en brochures en van artikelen uit partijbladen, opiniebladen, wetenschappelijke tijdschriften en enkele dagbladen.

Aan het einde van het verslagjaar kwam deze geautomatiseerde catalogus beschikbaar via het Open Bibliotheek Netwerk (OBN). Via de online publieks-catalogus (OPC) van de Universiteitsbibliotheek Groningen kan iedereen die toegang heeft tot het OBN, zoekacties uitvoeren in de geautomatiseerde catalogus van het DNPP.

Onderzoek en publikaties

Behalve de documentatie en de dienstverlening heeft het DNPP ook tot taak wetenschappelijk onderzoek naar Nederlandse politieke partijen waar mogelijk te stimuleren, te ondersteunen en te begeleiden. Om deze taken naar behoren te kunnen vervullen zijn goede contacten met het onderzoeksveld van belang. In 1994 werden verschillende - meestal elders geïnitieerde - onderzoeksprojecten door het DNPP ondersteund:

- Documentatiearbeid ten behoeve van het *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland* (onder redactie van H. Daalder en C.J.M. Schuyt).
- Documentatiearbeid ten behoeve van het jaarboek *Parlement en kiezer* (onder redactie van G.G.J. Thissen).
- Documentatiearbeid ten behoeve van de bundel van verkiezingsprogramma's voor de Tweede-Kamerverkiezingen 1994 (onder redactie van I. Lipschits); uitgegeven in samenwerking met de Sdu.
- Inventarisatie van de partij- en persoonsarchieven betreffende de sociaal-democratie; in samenwerking met het IISG.
- Apparaat voor de geschiedschrijving van de sociaal-democratie; in samenwerking met het IISG.
- Herziening en actualisering van *Van bron tot boek. Apparaat voor de geschiedschrijving van het communisme in Nederland*; in samenwerking met het IISG.

- Bibliografie betreffende de protestants-christelijke partijen; in samenwerking met het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden).
- 'Research Project on Western-European Communism'; onderzoeksproject gecoördineerd door S. Courtois (Centre d'Etude, d'Histoire et de Sociologie du Communisme; Université de Paris X, Nanterre).
- 'Groupe de Recherche sur la Gauche en Europe'; onderzoeksproject gecoördineerd door M. Lazar (Centre de Recherches Politiques de la Sorbonne).
- 'The Makers of West European Institutions. A Biographical Dictionary'; biografisch woordenboek onder redactie van D.S. Bell (University of Leeds).
- 'Reizigers naar Rusland'. Tentoonstellingsproject betreffende de (politieke) relaties tussen Nederland en Rusland/Sovjet-Unie in de negentiende en twintigste eeuw; in samenwerking met het Gemeentearchief Groningen en de vakgroep Geschiedenis en het Universiteitsmuseum van de Rijksuniversiteit Groningen.
- Geannoteerde publikatie van documenten betreffende de betrekkingen tussen de CPN en de Communistische Internationale, in samenwerking met het IISG en het Rossijskij centr chranenija i izutsjenija dokumentov novejszej istorii (Russisch centrum voor het beheer en de bestudering van documenten betreffende de eigentijdse geschiedenis) te Moskou.

Naast de hierboven vermelde ondersteuning van onderzoeksprojecten hebben individuele medewerkers van het DNPP geparticipeerd in onderzoeken en deelgenomen aan wetenschappelijke congressen, onder andere: European Consortium for Political Research (Madrid), Politicologenetmaal (Soesterberg), Groupe de Recherche sur la Gauche en Europe (Parijs), en de Cominternconferentie (Moskou).

Ook dit jaar verbleef dhr. Voerman enkele weken in Moskou om in het kader van zijn promotie-onderzoek naar de relatie tussen de CPN en de Communistische Internationale in het interbellum onderzoek te doen in het Rossijskij centr chranenija i izutsjenija dokumentov novejszej istorii (Russisch centrum voor het beheer en de bestudering van documenten betreffende de eigentijdse geschiedenis). Deze instelling beheert het archief van de Communistische Internationale (betreffende de periode 1919-1943).

Verschillende onderzoeksresultaten werden vastgelegd in schriftelijke stukken. Het *Jaarboek 1993* van het DNPP werd begin april gepubliceerd. De verschijning kreeg ook dit jaar weer enige aandacht van de media. In dit Jaarboek en daarbuiten verzorgden de stafleden van het DNPP in 1994 de volgende publikaties en papers:

- J. Hippe en G. Voerman, 'Reformatorisch Staatkundig Verbond? Over de samenwerking tussen RPF, SGP en GPV (1975-1994)', in:

Jaarboek 1993 DNPP, Groningen, 1994, 165-199.

- Dorien van Rheenen, Mieke Janssen-Claessens en Veronica Oude Groeniger, 'Studiereis Italië', in: *Open*, 26 (1994), 9, 301-302.
- A.P.M. Lucardie, 'Verwereldlijking, vergruizing en vervreemding: de maatschappelijke uitdaging', in: Gerrit Voerman, red., *Politiek zonder partijen? Over de horizon van de partijpolitiek*, Amsterdam, 1994, 55-72.
- Paul Lucardie, 'Children of Rousseau or: why would radical democrats turn green?' Paper presented to the workshop 'Green Politics and Democracy' of the ECPR Joint Sessions at Madrid, April 1994.
- P. Lucardie, '"Zoek de zeven verschillen...": een vergelijking van de ontwerp-verkiezingsprogramma's voor 1994', in: *Civis Mundi*, 33 (1994), 1 (feb.), 25-28.
- Paul Lucardie, 'Vergelijking (ontwerp)verkiezingsprogramma's 1994 gezondheidszorg', in: *Tijdschrift voor gezondheid & politiek*, 12 (1994), 2 (mrt.), 6-10.
- Paul Lucardie, 'Liberale renaissance of populistische protestgolf?', in: *VVD-Info*, april 1994, 10-11.
- Paul Lucardie, 'Verkiezingsprogramma's', in: *Verkiezingskrant. Onafhankelijke gids voor de Tweede-Kamerverkiezingen*, april 1994, 4-5.
- Paul Lucardie, *Stemwijzer 1994*, Leiden, 1994.
- A.P.M. Lucardie, 'Op zoek naar zusterpartijen. D66 en het democratisch radicalisme in West-Europa', in: *Jaarboek 1993 DNPP*, Groningen, 1994, 200-228.
- Paul Lucardie en Hans-Martien ten Napel, 'Between confessionalism and liberal conservatism: the Christian Democratic parties of Belgium and the Netherlands', in: David Hanley, ed., *Christian democracy in Europe: a comparative perspective*, Londen, 1994, 51-70.
- Paul Lucardie, Ida Noomen en Gerrit Voerman, 'Kroniek 1993. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1993', in: *Jaarboek 1993 DNPP*, Groningen, 1994, 14-74.
- A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, 'Paul of Ina? Enkele kanttekeningen bij de keuze van de politiek leider door de leden van GroenLinks', in: *Jaarboek 1993 DNPP*, Groningen, 1994, 248-254.
- Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Tweede-Kamerverkiezingen zorgden voor electorale aardverschuiving. Kroniek van de Nederlandse politiek', in: *Staatscourant*, 21 december 1994.
- Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'Stemwijzer raadsverkiezingen in Groningen 1994', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 23 februari 1994.
- Paul Lucardie en Gerrit Voerman, 'The Netherlands', in: *European Journal of Political Research*, 26 (1994), 3/4, 369-373.
- Gerrit Voerman en Paul Lucardie, 'Wat de politieke partijen met

- Groningen willen', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 25 februari 1994.
- Gerrit Voerman en Paul Lucardie, 'Groningen is weer een doorsneestad', in: *Nieuwsblad van het Noorden*, 3 maart 1994.
 - G. Voerman en M. Campfens, *Archieven van de Rode Familie*, Amsterdam, 1994.
 - Gerrit Voerman, red., *Politiek zonder partijen? Over de horizon van de partijpolitiek*, Amsterdam, 1994.
 - G. Voerman, 'Inleiding', in: Voerman, *Politiek zonder partijen?*, 1-6.
 - Gerrit Voerman, 'Inleiding', in: *Verkiezingsprogramma's 1994*. Bijgebragt en van een register voorzien door prof. dr. I. Lipschits, Den Haag, 1994, IX-XI.
 - G. Voerman, 'Harm Smeenge', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Dl. IV, Den Haag, 1994, 463-465.
 - G. Voerman, 'Meinard Tijdeman', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. Dl. IV, Den Haag, 1994, 498-500.
 - Gerrit Voerman, 'Het CDA als strijdtoneel tussen Rome en Dordt', in: *Trouw*, 6 januari 1994.
 - Gerrit Voerman, 'Kleio mag niet vergeten worden bij vernietiging BVD-archieven', in: *Staatscourant*, 24 februari 1994.
 - Gerrit Voerman, 'Kiezen we een autovrij of autoluw centrum?', in: *UK*, 24 februari 1994.
 - Gerrit Voerman, 'Een partij voor "gewone mensen". Bij het parlementaire debuut van de SP', in: *Politiek & Cultuur*, 54 (1994), 2 (apr.), 3-9.
 - G. Voerman, 'Verkiezingsprogramma's dijen steeds verder uit', in: *Staatscourant*, 13 april 1994.
 - Gerrit Voerman, 'PvdA hoeft SP-succes niet gelaten te accepteren', in: *Lokaal Bestuur*, 18 (1994), 6 (juni), 4-7.
 - Gerrit Voerman, 'Mogelijkheden en moeilijkheden in Moskou: over de archieven van de voormalige Sovjet-Unie', in: *Contactblad van de VGTE*, juli 1994, 7-9.
 - Gerrit Voerman, 'De biograaf als beeldhouwer? Enkele correcties', in: *Liberaal Reveil*, 35 (1994), 4 (aug.), 169-171.
 - Gerrit Voerman, 'Paradise lost. Membership of Westeuropean Social Democratic Parties, 1945-1995'. Paper presented at the conference of the Research Group on The Left in Europe, Paris, 29-30 September and 1 October.
 - Gerrit Voerman, 'De CPN en de vleespotten van Moskou', in: *de Volkskrant*, 26 november 1994.
 - Gerrit Voerman, 'To be or not to be? De verhouding tussen communisme en sociaal-democratie in Nederland', in: *Politiek & Cultuur*, 54 (1994), 5 (dec.), 25-30.

Relaties met instellingen en het onderwijsveld

De politieke partijen zijn vanzelfsprekend de belangrijkste organisaties waarmee het DNPP contacten onderhoudt. Van alle partijen ontving het DNPP - deels gratis - periodieken, brochures, nota's en rapporten. Van sommige partijen werden ook archivalia ontvangen. Partijen doen ook regelmatig een beroep op de collecties van het DNPP. Op 16 april hield dhr. Voerman in Utrecht een lezing voor PvdA-gemeenteraadsleden over de uitslag van de raadsverkiezingen, tijdens een bijeenkomst georganiseerd door het Centrum voor Lokaal Bestuur van de PvdA. Dhr. Lucardie besprak op 6 mei voor de afdeling Groningen van de VVD de uitslag van de Tweede-Kamerverkiezingen. Op 11 oktober verzorgde hij een inleiding voor de Jonge Democraten in Groningen.

Op het wetenschappelijke vlak participeerde het DNPP in het landelijk Postdoctoraal Opleidingsprogramma Negentiende en Twintigste Eeuwse Geschiedenis (PONTEG; een zogeheten 'AIO-netwerk'). Dhr. Lucardie onderhield namens het DNPP de contacten met het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP); dhr. Voerman met onder andere het IISG en met de Stichting Film en Wetenschap - Audiovisueel Archief.

In de vorige paragraaf werden reeds enkele contacten op onderzoeksgebied met universitaire instellingen genoemd. Daarnaast werden in 1994 door medewerkers van het DNPP ook gastcolleges gegeven en cursussen verzorgd of ondersteund. Zo waren in april studenten van de afstudeervariant Journalistiek van de Rijksuniversiteit Groningen in het kader van hun studie enkele weken op het DNPP werkzaam. Dhr. Voerman gaf in april en december enkele inleidingen over de collecties van het DNPP voor geschiedenisstudenten van de Rijksuniversiteit Groningen. Op 11 maart gaf hij een college over het Nederlandse communisme voor studenten van de interviewcursus Nieuwste Geschiedenis. Met drs. H. Wedman van de vakgroep Geschiedenis startte hij in december een uitgebreid kernvak met als onderwerp 'de Nederlandse arbeidersbeweging en Rusland'. Verder begeleidde hij enkele studenten bij hun eindschiptie. In november hield dhr. Voerman een gastcollege over de Nederlandse politieke partijen in het kader van het politicologie-college dat door de sectie Politieke Wetenschappen van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid wordt gegeven. Dhr. Lucardie hield op 3 november een inleiding over de 'Politikverdrossenheit in den Niederlanden' voor de Universiteit van Oldenburg.

Bijzondere activiteiten

Ook dit jaar ontwikkelde het DNPP weer diverse bijzondere activiteiten. Hier worden de voornaamste genoemd. In samenwerking met Studium Generale Groningen werd door het DNPP in het kader van de gemeenteraadsverkiezingen een debat tussen de lijsttrekkers van de grootste partijen in Groningen georganiseerd, dat op 15 februari plaats had. In verband met de raadsverkiezingen verzorgde het DNPP voor het *Nieuwsblad van het Noorden* een serie artikelen, waarin de programma's van de deelnemende partijen werden toegelicht en de resultaten van de verkiezingen geanalyseerd. Met het oog op de Tweede-Kamerverkiezingen stelde dhr. Lucardie voor het IPP een programvergelijking op, die in de door dit instituut uitgegeven *Verkiezingskrant* werd gepubliceerd. De door dhr. Lucardie op basis van de verkiezingsprogramma's gemaakte stemwijzer verscheen in brochurevorm en op diskette.

Op 4 maart organiseerde het DNPP ter gelegenheid van zijn twintigjarig bestaan in het Academiegebouw een symposium over de toekomst van de politieke partij. Meer dan honderd belangstellenden woonden de lezingen bij van prof.dr. C. van der Eijk, prof.mr. A.K. Koekkoek, dr. R.A. Koole, prof.dr. H. Kunneman, dr. A.P.M. Lucardie en dr. P.W. Tops. Het slotwoord werd uitgesproken door drs. H. Gruijters, burgemeester van Lelystad en één van de oprichters van D66. Het eerste exemplaar van het boek *Politiek zonder partijen? Over de horizon van de partijpolitiek*, waarin de bijdragen waren gebundeld, werd op 21 april in Den Haag overhandigd aan G.J. Wolffensperger, Tweede-Kamerlid voor D66.

KRONIEK 1994

Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1994

Joop Hippe, Paul Lucardie en Gerrit Voerman

1. Inleiding

Voor de politieke partijen was 1994 een bijzonder druk jaar. Er moesten maar liefst drie campagnes worden gevoerd: voor de verkiezingen van de gemeenteraden in maart, voor de Tweede Kamer in mei en voor het Europees Parlement in juni. Geen wonder dat in de tweede helft van het jaar de meeste partijen het wat kalmer aan deden.

In deze kroniek worden de activiteiten van alle in de Eerste en Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen beschreven, voor zover die zich buiten het parlement voltrokken. Handelingen van bewindslieden en volksvertegenwoordigers worden immers al elders gedocumenteerd.

Voor dit overzicht werden de volgende bronnen geraadpleegd:

- artikelen uit de dagbladen *NRC Handelsblad*, *Trouw*, *de Volkskrant*, *Nederlands Dagblad* en *Reformatorisch Dagblad*; deze artikelen worden dagelijks vergaard en geordend voor het knipselarchief van het DNPP;

- partijdocumenten: brochures, partijbladen en congresstukken, die eveneens door het DNPP worden verzameld.

Voordat de gebeurtenissen binnen de verschillende partijen aan de orde komen, worden enkele politieke hoofdmomenten uit 1994 kort belicht.¹

¹. Zie voor een uitgebreider overzicht van de parlementaire hoofdmomenten van 1994 P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek van de Nederlandse politiek: Tweede-Kamerverkiezingen zorgden voor electorale aardverschuiving', in: *Staatscourant*, 21 december 1994; en G.G.J. Thissen, 'Jaaroverzicht Staten-Generaal zittingsjaar 1993-1994', in: *Parlement en Kiezer*, Groningen, 1995.

2. Hoofdmomenten

IRT-affaire

Om de georganiseerde misdaad in Nederland beter te kunnen bestrijden, hadden de politiekorpsen in Noord-Holland en Utrecht - evenals in andere delen van het land - in 1989 een Interregionaal Recherche Team (IRT) opgericht. In december 1993 staakte het Amsterdamse korps zijn medewerking, omdat - volgens de leiding - een onoirbare werkwijze zou zijn gebruikt bij infiltratie in criminele organisaties. In januari 1994 beweerde de Utrechtse hoofdcommissaris J. Wiarda echter dat de samenwerking was mislukt door corruptie bij de Amsterdamse politie, die informatie door zou geven aan criminelen. Het kabinet installeerde op 31 januari een commissie onder leiding van H. Wierenga, burgemeester van Enschede, om de mislukking van het IRT te onderzoeken. Op 24 maart bracht de commissie reeds verslag uit. Zij weet het falen van het IRT vooral aan gebreken van het openbaar ministerie in de regio Amsterdam - formeel verantwoordelijk voor de strafzaken, waarmee het IRT zich bezig hield. Het Amsterdamse politiekorps zou in de ogen van de commissie niet zozeer corruptie als wel een gebrek aan discipline en bereidheid tot samenwerken verweten moeten worden.

De oppositiepartijen D66, GroenLinks en de VVD zagen in de conclusies van de commissie-Wierenga aanleiding om de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken, E.M.H. Hirsch Ballin (CDA) en E. van Thijn (PvdA), ter verantwoording te roepen. (Van Thijn was overigens als burgemeester van Amsterdam bij de IRT-zaak betrokken geweest. In januari was hij de plotseling overleden C.I. Dales opgevolgd als minister van Binnenlandse Zaken.) Op 7 april verwierp de Tweede Kamer echter de motie van afkeuring die de oppositie had ingediend. De ministers namen weliswaar het rapport van de commissie-Wierenga zeer ernstig, maar achtten zich niet verantwoordelijk voor de fouten van de Amsterdamse politie en justitie. Hirsch Ballin trof voorbereidingen voor een nieuwe vorm van samenwerking tussen de politiekorpsen. In de nacht van 25 op 26 mei maakte de Tweede Kamer daaraan echter een einde, met de uitspraak dat 'de nieuwe vormgeving en aansturing van de interregionale researcheteams dienen te worden overgelaten aan een volgend kabinet'. In dezelfde motie verweet de Kamer bovendien de twee demissionaire politieministers ernstig tekort geschoten te zijn in de afwikkeling van de hele IRT-zaak. De regeringspartijen, die in de verkiezingen hun meerderheid verloren hadden, konden niet verhinderen dat de motie van de oppositie deze keer wel werd aangenomen (met 61 tegen 59 stemmen). Hirsch Ballin besloot terstond tot aftreden, Van Thijn volgde na enige aarzeling een dag later, waarop beiden op 27 mei ontslag namen.

Hoewel hiermee de IRT-affaire leek afgedaan, bleef de vraag hangen welke al dan niet oirbare werkwijzen rechercheurs in de strijd tegen de georganiseerde misdaad toepassen. De Tweede Kamer besloot daaraan een parlementaire enquête te wijden. Op 7 december kwam de enquête-commissie voor het eerst bijeen en

koos het PvdA-kamerlid M. van Traa tot voorzitter.

gemeenteraadsverkiezingen

Op 2 maart werden 622 gemeenteraden opnieuw gekozen. In veertien gemeenten vonden wegens herindeling de verkiezingen op een andere dag plaats. De opkomst lag met 65,3% iets hoger dan in 1990, ondanks sombere voorspellingen van opiniepeilers. De Leidse hoogleraren politicologie R. Andeweg en G. Irwin verklaarden de iets hogere opkomst uit de grotere deelname van extreem-rechtse partijen, die in 1990 slechts in negen maar nu in 52 gemeenten kandidaten stelden (*de Volkskrant*, 9 maart 1994). Daardoor konden die partijen in 1990 thuisgebleven aanhangers naar de stembus lokken, maar stimuleerden ze wellicht onbedoeld ook de opkomst van hun tegenstanders. Meer dan in 1990 namen allochtonen deel aan de verkiezingen. Marokkanen werden daarbij deze keer door hun koning aangemoedigd te gaan stemmen, die hen bij vorige gelegenheden juist ontmoedigd had.

Een andere oorzaak voor de hogere opkomst zou kunnen liggen in de Tweede-Kamerverkiezingen van mei, die als het ware hun schaduw vooruit wierpen en de algemene politieke belangstelling bevorderden. Voor sommige politici begon de verkiezingscampagne in januari en eindigde die pas met de Europese verkiezingen in juni. De al lang bestaande tendens, raadsverkiezingen te zien als een opiniepeiling voor de landelijke politiek, werd hierdoor nog versterkt. Daartegen ontstond echter ook een reactie, die juist meer aandacht voor de lokale politiek vroeg. In tal van grote en kleine steden waren lokale 'stadspartijen' opgericht, die opvallend veel succes behaalden. In het verleden kwamen lokale partijen voornamelijk in dorpen en plattelandsgemeenten voor - en dan vooral in Brabant en Limburg - maar nu drongen ze door in de gemeenteraden van Arnhem, Assen, Enschede en Rotterdam. Soms werden ze geleid door (oud-)leden van landelijke partijen; zo kwamen bijvoorbeeld de lijsttrekkers van de Stadspartij Heerlen, Leefbaar Hilversum en de Stadspartij Rotterdam uit de PvdA. In andere gemeenten trokken lokale partijen aandacht door bekende personen buiten de politiek op hun lijst te plaatsen; in Assen bijvoorbeeld won de Politiek Logisch Oprechte Partij (PLOP) vijf zetels mede dank zij haar 'lijstduwer', de oud-wereldkampioen schaatsen Hilbert van der Duim.

De meeste lokale partijen richtten zich op het belang van stad of gemeente - de Fryske Nasjonale Party (FNP) op het belang van Friesland en de Friese taal - maar sommige beperkten zich tot bepaalde doelgroepen in de gemeente. Zo wonnen in Delft en Groningen studentenpartijen een zetel in de raad, terwijl in Tilburg, Maastricht, Hengelo en Eindhoven ouderenpartijen met succes deelnamen. In de laatste twee gevallen wierpen echter opnieuw de Tweede-Kamerverkiezingen hun schaduw vooruit en waren de gemeenteraadsverkiezingen ook bedoeld als *test-case* of de partijen in kwestie - het Algemeen Ouderen Verbond (AOV) en de Politieke Unie 55+ (PU55+) - de

sprong naar de landelijke politiek zouden wagen. Datzelfde gold eigenlijk ook voor enkele andere nieuwe partijen, zoals het door oud-vakbondsleider J. van de Scheur opgerichte Solidair'93, de op transcendente meditatie gerichte Natuurwetpartij en in mindere mate voor de Nieuwe Communistische Partij Nederland (NCPN) en De Groenen. Genoemde vier partijen slaagden er wel in zetels te winnen in één of meer gemeenteraden - de NCPN won zelfs de meerderheid in de Groningse gemeente Reiderland - maar zouden uiteindelijk toch niet de Tweede Kamer bereiken (zie tabel 1).

De successen van de lokale partijen kostten de landelijke partijen natuurlijk zetels. De grootste verliezers waren CDA en PvdA, die daarmee ongetwijfeld de prijs betaalden voor hun vaak impopulaire regeringsbeleid. De oppositiepartijen VVD, D66 en GroenLinks behaalden winst, zij het niet overal. Zo verloor D66 een zetel in Amsterdam en GroenLinks in Groningen en zelfs twee zetels in Amersfoort, terwijl de VVD twee zetels verloor in Oegstgeest. In Utrecht werd D66 de grootste partij, onmiddellijk gevolgd door GroenLinks en op enige afstand door de PvdA. In Amersfoort vormde D66 de grootste fractie in de raad, in Den Haag de VVD. De Democraten hadden nu in 405 gemeenten lijsten ingediend, bijna tweemaal zoveel als in 1990.

De protestants-christelijke partijen boekten over het algemeen ook winst, al dan niet in combinatie. De RPF groeide het meest, terwijl de SGP soms zetels moest inleveren. De grootste winnaars waren echter de Socialistische Partij (SP), die haar zeteltal bijna verdubbelde (zie over de SP ook de bijdrage van P. van der Steen elders in dit Jaarboek); en vooral de Centrumdemocraten (CD), die hun zeteltal verzevenvoudigden. De andere extreem-rechtse groeperingen, Centrumpartij'86 (CP'86) en het Nederlands Blok - dat als een afsplitsing van de CD beschouwd kan worden - boekten een iets bescheidener winst.

Sommige gekozen Centrumdemocraten en CP'86-leden zouden echter hun zetel niet innemen of zouden hun partij verlaten omdat die niet aan hun verwachtingen beantwoordde; hierbij speelde sociale druk wellicht ook een rol.

Vergeleken bij 1990 steeg het aantal vrouwelijke raadsleden licht van 2387 (21,6%) naar 2475 (22,4%). Het aantal allochtonen nam relatief iets meer toe, van 47 (0,4%) naar 65 (0,6%) .

In enkele gemeenten werden onregelmatigheden geconstateerd, zoals het ronselen van volmachtstemmen. In de Limburgse gemeenten Thorn en Voerendaal werden lokale politici hiervoor beboet. In Geldrop moest een wethouder aftreden toen bleek dat hij het gemeentelijk adressenbestand had gebruikt om jonge kiezers te werven voor zijn lokale partij.

Tabel 1. Uitslag gemeenteraadsverkiezingen 1994 (in zetels)

	1990	1994
CDA	3515	2741
PvdA	2281	1761
VVD	1485	1720
D66	663	981
GroenLinks	300	380
SGP	197	179
GPV	61	65
RPF	48	79
SP	70	126
FNP	27	39
CD	11	78
CP'86	4	9
Groenen	3	4
NCPN (in 1990: VCN)	1	10
AOV	-	5
PU55+	-	5
Solidair'93	-	3
Natuurwetpartij	-	1
lokale christelijke lijsten	264	332
lokale progressieve lijsten	262	272
onafhankelijke lokale partijen	1869	2282
overige in 1990	10	-
totaal	11071	11072

Bron: *Verkiezingsstatistiek gemeenteraden 2 maart 1994*; Centraal Bureau voor de Statistiek.

N.B.: De FNP en het AOV worden in de CBS-publicatie tot de onafhankelijke lokale partijen gerekend, maar zijn hier afzonderlijk vermeld. Het aantal raadszetels is in de periode 1990-1994 met één toegenomen.

Bij de onderhandelingen over de colleges van burgemeester en wethouders werden raadszetels niet altijd vertaald in wethoudersposten. Zo bleven ook in 1994 CDA en PvdA overtegenwoordigd in de colleges, zij het minder dan in 1990; van de in totaal 1813 wethouders behoorden 541 tot het CDA en 353 tot de PvdA. De VVD werd eveneens goed bedeed - anders dan in 1990 - met 319 wethouders. D66 en GroenLinks bleven met 123 respectievelijk 25 wethouders ondervertegenwoordigd, evenals de onafhankelijke lokale partijen (ook al kregen deze toch 346 wethouders). De protestants-christelijke partijen konden redelijk tevreden zijn met hun 71 wethouders.

Wegens gemeentelijke herindelingen (in feite fusies) vonden tussentijdse raadsverkiezingen plaats in Noord-Beveland en Tholen op 9 november en in Sluis op 30 november. In Noord-Beveland werd het CDA de grootste partij, in Tholen de SGP. Het AOV en D66 behaalden in Tholen voor het eerst elk een zetel. In Sluis werd de VVD de grootste partij, terwijl CDA en PvdA verlies leden.

Tweede-Kamerverkiezingen

De verkiezingscampagne voor de gemeenteraden ging bijna ongemerkt over in die voor de Tweede Kamer. De opiniepeilingen beloofden een nek-aan-nekrace tussen de vier grootste partijen - een in Nederland nog niet eerder voorgekomen fenomeen. Desondanks vonden de meeste waarnemers de campagne aanvankelijk maar een matte vertoning. Pas in de laatste weken van april sloegen politici een fellere toon aan. Minister-president R.F.M. Lubbers wierp zich toen zelf in de strijd om zijn partij bij te staan, waarop zijn vice-premier, PvdA-lijsttrekker W. Kok, hem verweet zijn positie te misbruiken. De campagne richtte zich nog meer dan anders op personen. De PvdA spande daarbij de kroon, met haar leuze 'Kies Kok'. De VVD hanteerde een minder persoonlijke slagzin, maar bouwde haar campagne eveneens rondom lijsttrekker F. Bolkestein op, met groots opgezette en muzikaal omlijste *talkshows*. D66 richtte de aandacht ook vooral op lijsttrekker H.A.F.M.O. Van Mierlo. Het CDA had aanvankelijk de nieuwe politiek leider L.C. Brinkman evenzeer in het middelpunt van zijn campagne geplaatst, maar kwam daar iets van terug toen negatieve reacties op Brinkman in de media de boventoon gingen voeren.

In de schaduw van de persoonlijkheden speelden inhoudelijke onderwerpen natuurlijk toch wel een rol. De programmatische verschillen tussen de grote

partijen mochten kleiner geworden zijn, verdwenen waren ze daarmee nog niet. Het thema dat de meeste aandacht kreeg was de toegenomen werkloosheid, vaak in verband gebracht met sociale zekerheid en inkomensbeleid. Alle partijen beloofden meer banen, maar in bescheiden aantallen. Die bescheidenheid was mede te danken aan het Centraal Planbureau (CPB), dat de sociaal-economische effecten van de verkiezingsprogramma's van CDA, D66, GroenLinks, PvdA en VVD had berekend en daarmee paal en perk stelde aan hooggespannen verwachtingen.

De programma's waren ook 'doorgerekend' op milieu-effecten, door het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne (RIVM). Milieubeleid kreeg in deze verkiezingscampagne echter veel minder aandacht dan in 1989, ondanks de dringende oproep van een breed front van milieuorganisaties in de vorm van een 'Open brief aan de leden van alle politieke partijen' in november 1993. Het milieu kwam wel ter sprake bij de discussie over infrastructurele projecten zoals de aanleg van een (goederen)spoorlijn door de Betuwe, een Hoge Snelheidslijn (HSL) door Zuid-Holland en uitbreiding van de luchthaven Schiphol. De voorzitter van de Raad voor Milieuhygiëne, oud-minister E. Nijpels, betreurde de geringe aandacht voor het milieu in de programma's van de meeste partijen - inclusief zijn eigen VVD. De Stichting Natuur en Milieu gaf eveneens de meeste partijen een onvoldoende voor hun milieuprogram; D66 kreeg een 6- en alleen GPV, RPF en GroenLinks kregen een ruime voldoende.

Het vreemdelingenbeleid leek aanvankelijk taboe te zijn als thema in de verkiezingsstrijd. VVD-lijstaanvoerder Bolkestein maakte met zijn pleidooi voor opvang van vluchtelingen uit de eigen regio - Europa in ons geval - echter toch enige discussie los. Het onderwerp bleek bovendien erg te leven onder kiezers; meer dan de helft noemde de 'minderhedenproblematiek' het belangrijkste politieke probleem op dit moment, volgens het Nationaal Kiezersonderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Ook in het traditionele televisiedebat tussen de lijsttrekkers van de vijf grootste partijen aan de vooravond van de verkiezingen leidde dit thema tot de meest vinnige woordenwisseling. Bolkestein stelde in dat debat voor, kinderen van illegaal aanwezige buitenlanders niet toe te laten op scholen, wat hem op felle kritiek kwam te staan van Kok, Van Mierlo en I. Brouwer (de lijsttrekker van GroenLinks). Het debat had volgens opiniepeilingen veel invloed op de 'zwevende kiezer' die nog geen partijkeuze had gemaakt.

De opkomst viel op 4 maart met 78,3% weinig lager uit dan in 1989 (79,9%). De uitslag verdient de veel gebruikte beschrijving 'aardverschuiving', in meer dan één opzicht. Na de invoering van het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging in 1917 bleven electorale verschuivingen in Nederland doorgaans tamelijk beperkt. Het verlies van twintig zetels door het CDA bij deze verkiezingen kan historisch gezien dan ook uniek genoemd worden. Daarmee vergeleken viel het toch ook forse verlies van de PvdA van twaalf zetels nog mee. Daar de sociaal-democraten zodoende de grootste - misschien beter gezegd: de

minst kleine - partij waren geworden, vierden ze de verkiezingsuitslag bijna als een overwinning. De echte winnaars waren echter D66 en de VVD. Terwijl de regeringspartijen hun zeteltal in de Tweede Kamer zagen slinken van 103 naar 71 - en daarmee hun royale meerderheid zagen omslaan in een minderheid - breidden de twee vrijzinnige oppositiepartijen hun zeteltal uit van 34 naar 55 (zie tabel 2).

De oppositiepartij GroenLinks profiteerde niet van het verlies van de PvdA en verloor zelfs een zetel; haar professioneel ogende campagne en het lijsttrekkers-duo Brouwer en M. Rabbie spraken de zwevende kiezer blijkbaar

Tabel 2. Uitslag Tweede-Kamerverkiezingen 1994

	1989		1994	
	%	zetels	%	zetels
CDA	35,3	54	22,2	34
PvdA	31,9	49	24,0	37
VVD	14,6	22	20,0	31
D66	7,9	12	15,5	24
GroenLinks	4,1	6	3,5	5
SGP	1,9	3	1,7	2
GPV	1,2	2	1,3	2
RPF	1,0	1	1,8	3
CD	0,9	1	2,5	3
AOV	-	-	3,6	6
SP	0,4	0	1,3	2
PU55+	-	-	0,9	0
overige	0,8	0	1,7	0
totaal	100,0	150	100,0	150
opkomst	79,9%		78,3%	

Bron: *Verkiezingsstatistiek Tweede Kamer 3 mei 1994*; Centraal Bureau voor de Statistiek.

niet erg aan. De protestants-christelijke partijen boekten wel winst, zij het minder dan verwacht. De SGP moest een zetel inleveren - mogelijk te wijten aan haar omstreden besluit geen vrouwen tot de partij toe te laten. De RPF won er met de nieuwe, dynamische lijst aanvoerder L.C. van Dijke twee zetels bij.

Ook de Centrumdemocraten wisten hun zeteltal te verdrievoudigen, maar bleven daarmee ver onder de winst die de peilingen hen aan het begin van het jaar in het vooruitzicht gesteld hadden. Enkele cynisch aandoende uitspraken van lijst aanvoerder J.G.H. Janmaat en berichten in de pers over crimineel gedrag van partijleden droegen waarschijnlijk tot dit resultaat bij. De electorale concurrent van de CD, CP'86, maakte een vergelijkbare ontwikkeling in de opiniepeilingen mee en haalde uiteindelijk niet de verwachte zetel. Ook hier zou negatieve publiciteit een rol gespeeld kunnen hebben.

De CP'86 behoorde tot de veertien randpartijen die vergeefs naar een zetel dongen (zie ook de bijdrage van A.P.M. Lucardie elders in dit Jaarboek). Drie randpartijen slaagden er wel in, de Tweede Kamer binnen te komen. De SP zag haar jarenlange arbeid in buurten en gemeenten eindelijk beloond met twee zetels (zie de bijdrage van P. van der Steen in dit Jaarboek). Haar campagne - 'Stem tegen. Stem SP' - richtte zich tegen alle gevestigde partijen, maar in het bijzonder tegen de PvdA, waarvan zij dan ook de meeste kiezers te winnen had. Verrassender dan het succes van de SP was de plotselinge doorbraak van twee ouderenpartijen, het AOV en de PU55+. Terwijl hun voorgangers in 1989 slechts 10.000 kiezers en dus geen zetel haalden, trokken zij samen ruim 400.000 kiezers en wonnen daarmee zeven zetels. Het waren vooral, maar niet uitsluitend, kiezers in de leeftijdscategorie tussen 55 en 75 jaar. De massale protesten tegen de bezuinigingen op de bejaardenoorden (in 1993) en tegen bevrozing van de AOW (april 1994), georganiseerd door de grote ouderenbonden, hadden onbedoeld de weg geëffend voor de ouderenpartijen - al kregen die meer kritiek dan steun van de bonden. Voor sommige kiezers was de overgang van (met name) CDA en (in iets mindere mate) PvdA en VVD naar AOV of PU55+ wellicht ook een late bijdrage aan de ontzuiling in Nederland. De ouderenpartijen achtten de traditionele zuilen en ideologieën verouderd.

Ook het verlies van CDA en (in mindere mate) PvdA aan D66 zou overigens als het gevolg van ontzuiling en ontkerkelijking geduid kunnen worden. Van de onkerkelijke kiezers stemde volgens het Nationaal Kiezersonderzoek slechts 5% op het CDA, van de gereformeerde en rooms-katholieke kiezers 45% respectievelijk 46%. Een niet veel kleiner aantal gereformeerden (37%) gaf zijn stem aan de protestants-christelijke partijen, terwijl veel katholieken op D66 en de VVD, maar ook op het AOV stemden. D66 trok overigens relatief meer onkerkelijke kiezers (25%). Ondanks het verlies aan de ouderenpartijen bleef het christen-democratische electoraat relatief oud, evenals dat van de PvdA, terwijl D66, VVD en GroenLinks het juist van de jongere kiezers moesten hebben. De nieuwe Tweede Kamer telde veel nieuwe gezichten; een groter aantal vrouwen (46 in plaats van 44) en iets meer allochtonen (vijf in plaats van twee).

Europese verkiezingen

Na de campagne voor de verkiezingen van gemeenteraden en Tweede Kamer bleef bij politici en kiezers niet veel aandacht over voor de verkiezing van het Europese Parlement, die in Nederland op 9 juni plaats vond - in andere lidstaten van de Europese Unie soms enkele dagen later. De deelname van bekende politici als de ministers H. d'Ancona (Welzijn, Volksgezondheid en

Tabel 3. Uitslag Europese verkiezingen 1994

	1989		1994	
	%	zetels	%	zetels
CDA	34,6	10	30,8	10
PvdA	30,7	8	22,9	8
VVD	13,6	3	17,9	6
D66	6,0	1	11,7	4
SGP/GPV/RPF	5,9	1	7,8	2
GroenLinks	7,0	2	3,7	1
CD	0,8	0	1,0	0
SP	0,7	0	1,3	0
De Groenen	-	-	2,4	0
Een Betere Toekomst	-	-	0,3	0
lijst-De Groen	-	-	0,2	0
overige	0,8	0	-	-
totaal	100,0	25	100,0	31
opkomst	47,2%		35,6%	

Bron: *Verkiezingsstatistiek Europees Parlement 9 juni 1994*; Centraal Bureau voor de Statistiek.

Cultuur) en J.R.H. Maij-Weggen (Verkeer en Waterstaat) als lijsttrekkers van

PvdA respectievelijk CDA aan de campagne, kon dat beeld nauwelijks wijzigen. De opkomst was met 35,6% een dieptepunt in de electorale geschiedenis van ons land.

De buitengewoon lage opkomst maakt een vergelijking van de uitslag met andere verkiezingen eigenlijk onmogelijk. Over het algemeen was de opkomst hoger onder ouderen, gereformeerden en hogere inkomensgroepen. Winnaars waren opnieuw de VVD en D66, in mindere mate ook de gemeenschappelijke lijst van SGP, GPV en RPF; verliezers waren weer CDA en PvdA (zie tabel 3). Het verlies van PvdA en CDA werd gemaskeerd door de uitbreiding van het Nederlandse zeteltal in het Europees Parlement.

Gunstig voor de gevestigde partijen was verder het besluit van de bij de Tweede-Kamerverkiezingen zo succesvolle ouderenpartijen om niet aan de Europese verkiezingen deel te nemen. SP, CD en De Groenen namen wel deel, maar behaalden geen zetel - al kwamen De Groenen met de ervaren Europarlementariër H.A. Verbeek als lijsttrekker wel in de buurt. Evenmin succesvol waren twee onafhankelijke lijsten, 'Een Betere Toekomst', geleid door de Brit N. Franks, en de Lijst-de Groen, aangevoerd door de bierbrouwer J. de Groen, van huis uit een christen-democraat. Franks maakte gebruik van het feit dat buitenlanders in Nederland bij de Europese verkiezingen nu ook actief en passief kiesrecht hebben.

kabinetsformatie

Vrijwel meteen na de kamerverkiezingen begon de kabinetsformatie (zie hierover ook de bijdrage van R.B. Andeweg in dit Jaarboek). Op 7 mei benoemde koningin Beatrix de voorzitter van de Eerste Kamer, H.D. Tjeenk Willink, tot informateur. Hij moest op korte termijn de mogelijke regeringscombinaties nagaan. De coalitie van CDA en PvdA had haar meerderheid verloren en viel dus als mogelijkheid af. De voorkeur van D66 ging in de richting van een 'paarse coalitie', bestaande uit PvdA, VVD en D66. Na enige aarzeling wilden ook de beide andere partijen hierover onderhandelen. Vervolgens werden drie informateurs benoemd: K.G. de Vries (PvdA), G.V.A. van Aardenne (VVD) en J.J. Vis (D66). Hoewel de gesprekken aanvankelijk voorspoedig verliepen, strandde de formatie op 27 juni. De VVD wenste hardere garanties voor bezuinigingen in de sociale zekerheid wanneer het aantal arbeidsongeschikten en werklozen de komende jaren zou tegenvallen. D66 en de PvdA wilden hier niet aan.

Op 29 juni debatteerde de Tweede Kamer op initiatief van GroenLinks over de gestrande formatie. De drie informateurs - die formeel alleen verantwoording verschuldigd zijn aan de koningin - waren hierbij ook aanwezig om 'informatieve' vragen te beantwoorden. Kok en Van Mierlo legden de schuld voor de mislukking vooral bij Bolkestein.

Na het vastlopen van de formatie kreeg Tjeenk Willink de opdracht om de weg te banen voor nieuwe onderhandelingen. PvdA en D66 gaven de voorkeur aan een

centrum-links kabinet met het CDA; het CDA en de VVD wilden daarentegen samen met D66 een centrum-rechtse regering vormen. Door deze opstelling van D66 en CDA raakte de formatie geheel geblokkeerd. Teneinde deze patstelling te doorbreken, adviseerde Tjeenk Willink aan de koningin om een VVD-informateur te benoemen. De koningin benoemde echter PvdA-leider Kok tot informateur. Hij kreeg als opdracht een regeringsprogramma op hoofdlijnen te schrijven, met het accent op het financiële en sociaal-economische beleid. Daarna zou moeten worden nagegaan welke regeringscoalitie bij dit program zou passen.

Door de gesprekken die informateur Kok met de leiders van VVD en D66 voerde, kwam de paarse coalitie weer in zicht. Het CDA zette zich buitenspel door vast te blijven houden aan de centrum-rechtse regeringsvariant. Op 25 juli presenteerde Kok zijn ontwerp-regeringsprogramma. Hierin werd voor achttien miljard gulden aan bezuinigingen voorgesteld, waarvan zeven miljard in de sociale zekerheid. Het financieringstekort moest worden teruggedrongen tot 2,9% in 1998. Verder zouden er in de komende kabinetsperiode ruim driehonderdduizend banen bij moeten komen. In zijn eindverslag aan de koningin schreef Kok dat een kabinet van PvdA, D66 en de VVD het meest voor de hand lag. Koningin Beatrix benoemde daarop Kok tot formateur. Op 11 augustus kwamen de onderhandelaars tot definitieve overeenstemming. Aangezien de meningen over ontwikkelingssamenwerking en defensie nogal uiteenliepen, werd afgesproken in 1996 deze kwesties nader te bezien. De fracties stemden enkele dagen later eveneens met het regeerakkoord in.

Nadat programmatische overeenstemming was bereikt, werd het kabinet personeel ingevuld. De PvdA en VVD kregen beide vijf ministersposten toebedeeld, D66 vier. Het nieuwe kabinet was als volgt samengesteld:

W. Kok (PvdA), minister-president
H.A.F.M.O. van Mierlo (D66), minister van Buitenlandse Zaken
H.F. Dijkstal (VVD), minister van Binnenlandse Zaken
W. Sorgdrager (D66), minister van Justitie
J.M.M. Ritzen (PvdA), minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
G. Zalm (VVD), minister van Financiën
J.J.C. Voorhoeve (VVD), minister van Defensie
M. de Boer (PvdA), minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer
A. Jorritsma-Lebbink (VVD), minister van Verkeer en Waterstaat
G.J. Wijers (D66), minister van Economische Zaken
J.J. van Aartsen (VVD), minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij
A.P.W. Melkert (PvdA), minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid
E. Borst-Eilers (D66), minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport
J.P. Pronk (PvdA), minister van Ontwikkelingssamenwerking

Bolkestein bleef voorzitter van de VVD-fractie in de Tweede-Kamer. In de

PvdA-fractie werd J. Wallage de nieuwe voorzitter; bij D66 volgde G.J. Wolffensperger Van Mierlo in deze functie op. Op 22 augustus, na een formatie van 111 dagen, beëdigde koningin Beatrix het kabinet-Kok. De coalitie beschikte over 92 zetels in de Tweede Kamer.

3. Ontwikkelingen binnen de afzonderlijke partijen

Hieronder worden de in de Staten-Generaal vertegenwoordigde partijen in alfabetische volgorde behandeld. Eerst volgt een overzicht van de ontwikkeling van hun ledental, volgens opgave van de partijsecretariaten, op of omstreeks 1 januari 1994 en op of omstreeks 1 januari 1995 (zie tabel 4).

Tabel 4. Ledental per 1 januari 1994 en 1 januari 1995

	1 januari 1994	1 januari 1995
AOV	--	1.900
CD	*)	> 4.000
CDA	107.000 **)	100.442
D66	14.500	15.000 **)
GPV	14.179	14.269
GroenLinks	12.500 **)	12.500 **)
Politieke Unie 55+	--	2.633
PvdA	70.000 **)	69.000 **)
RPF	9.939	11.035
SGP	23.700	23.728
SP	15.892	16.609
VVD	54.000 **)	55.000 **)

*) geen opgave

**) afgeronde aantallen

Algemeen Ouderenverbond (AOV)

Het Algemeen Ouderenverbond (AOV) werd op 1 december 1993 opgericht op initiatief van M.C. Batenburg, gepensioneerd personeelschef van Philips in Eindhoven. De aanleiding lag in de bezuinigingen op de bejaardenoorden, die minister d'Ancona van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur aangekondigd had. De jonge partij maakte een stormachtige ontwikkeling door: in mei behaalde zij bij de kamerverkiezingen zes zetels.

verkiezingen

Deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen in Eindhoven leverde de AOV meteen 14% van de stemmen en vijf zetels op. A.J.A. Rennenberg zou namens de partij in het college van burgemeester en wethouders plaats nemen. Na dit succes, dat in de pers vrij veel aandacht kreeg, besloot het bestuur van het AOV om ook aan de Tweede-Kamerverkiezingen deel te gaan nemen. De oud-hoogleraar bedrijfseconomie N. Tiemstra schreef een program dat de belangen van ouderen centraal stelde, maar ook een visie op andere beleidsterreinen bevatte. De secretaris van het AOV, L.E.C. Boogaard, stelde een ontwerp-kandidatenlijst op, die door het bestuur definitief vastgesteld werd.

Hoewel de nieuwe partij geen steun kreeg van de gevestigde ouderenbonden, kreeg zij wel de gelegenheid aanhang te verwerven op de protestbijeenkomst tegen de met name door het CDA voorgestelde bevrozing van de AOW op 13 april in het PSV-stadion te Eindhoven. Een belangrijk deel van de aanhang kwam uit christen-democratische kring; onder meer de toekomstige kamerleden E.G. Aiking-Van Wageningen en Th. Hendriks. In april sloot het Brabantse Statenlid F.C. Geenen zich bij het AOV aan. Hij werd kort daarna tot vice-voorzitter gekozen. In mei trad het Limburgse Statenlid P. Veugen toe. Beiden waren eveneens afkomstig uit het CDA.

Bij de kamerverkiezingen in mei behaalde het AOV 3,6% van de stemmen. De meeste aanhang verkreeg het Verbond in het Zuiden des lands, veelal ten koste van het CDA; in mindere mate echter ook ten koste van de PvdA en andere partijen. De lijst werd aangevoerd door H.M. Nijpels-Hezemans, die na de verkiezingen fractievoorzitter in de Tweede Kamer werd. Zij was van 1986 tot 1993 raadslid voor de VVD in Eindhoven geweest en had na een conflict met haar fractie eind 1993 die partij verlaten.

opbouw partijorganisatie

Na de triomfantelijke intocht in de Tweede Kamer begon de partij haar organisatie verder op te bouwen; in de zomer werden opgericht de Stichting AOV Midden- en Oost-Europa, het wetenschappelijk bureau - de Martin Batenburg Stichting - en een scholings- en vormingsinstelling, de Dr.Ir.F.J. Philips Stichting.

F.J. Philips, oud-directeur van het gelijknamige bedrijf, had door middel van een genereuze lening deelname aan de Tweede-Kamerverkiezingen mogelijk gemaakt. In september richtte een kleindochter van partijvoorzitter Batenburg met enkele anderen een jongerenorganisatie binnen het AOV op. De algemene ledenvergadering besprak op 29 oktober in Eindhoven nieuwe statuten, maar haalde niet het quorum (tweederde van het aantal leden) om die ook goed te keuren. Die goedkeuring vond wel plaats op de algemene ledenvergadering van 19 november, opnieuw in Eindhoven.

interne problemen en groeistuipen

In oktober kwam het kamerlid Hendriks in aanvaring met zijn fractievoorzitter. Zij verweet hem, zich niet aan afspraken te houden en solistisch op te treden. Op 8 oktober besloot het partijbestuur hem te royeren. De algemene ledenvergadering bekrachtigde het royement op 29 oktober. Hendriks wilde de vergadering bijwonen, maar hem werd de toegang ontzegd. Hierin zag hij aanleiding om zijn partijlidmaatschap op te zeggen. Hendriks bleef echter als onafhankelijke lid van de Tweede Kamer.

Tegelijkertijd brak een conflict uit binnen de AOV-afdeling Limburg. De provinciale afdeling zou statuten hebben aangenomen die in strijd waren met de landelijke partijstatuten. Het partijbestuur wees in oktober een nieuw afdelingsbestuur aan, maar het oude bestuur weigerde vooralsnog af te treden.

Een lid van het partijbestuur, C.J. van Zwet, was het met deze gang van zaken niet eens en legde zijn functie als bestuurslid en campagneleider voor de Statenverkiezingen neer. Hij nam die stap mede vanwege bezwaren bij andere bestuursleden tegen de professioneel op te zetten ledenwerfcampagne die hij had voorgesteld.

samenwerking met Politieke Unie 55+?

In de Tweede Kamer werkte het AOV meteen nauw samen met de Politieke Unie 55+, vertegenwoordigd door H. Leerkes. Buiten het parlement lukte dat aanvankelijk nog niet. Tussen de partijbesturen bestond de nodige frictie. Een gesprek tussen beide besturen op 29 november in Zwolle leek echter de weg te bereiden voor verdergaande toenadering in 1995. Voor de Statenverkiezingen in dat jaar werd gestreefd naar een combinatie van lijsten dan wel naar een lijstverbinding.

Centrumdemocraten (CD)

De partij van Janmaat beleefde in 1994 grote triomfen aan de stembus, maar ook pijnlijke tegenslagen en - niet ongewoon - interne conflicten. Aan het begin van het jaar beloofden opiniepeilingen de partij zeven zetels in de Tweede Kamer.

Het werden er uiteindelijk drie. Op 7 november vierde de partij op bescheiden wijze haar tweede lustrum.

gemeenteraadsverkiezingen

De CD stelde deze keer in 45 gemeenten kandidaten, een forse uitbreiding vergeleken met 1990. Het Noorden van het land bleef onderbedeeld, maar in het Zuiden en Oosten drong de partij onmiskenbaar op. Zonder problemen verliep de kandidaatstelling niet. Een aantal kandidaten (onder meer in Limburg en in de stad Groningen) trok zich terug na ongunstige publiciteit. Het cynische commentaar van partijleider Janmaat op het overlijden van minister Dales - 'we zullen geen traan om haar laten' - schokte enkele kandidaten zodanig, dat zij eveneens voor de eer bedankten.

Andere kandidaten bleken omstreken vanwege neo-nazistische sympathieën en/of criminele activiteiten. De Arnhemse lijsttrekker H. Selhorst werd in september tot zes maanden gevangenisstraf veroordeeld voor handel in heroïne. Het Purmerendse raadslid R. van der Plas, die zich nu in Amsterdam kandidaat had gesteld, werd verdacht van sympathie voor het nationaal-socialisme, maar ook van verboden wapenbezit, fraude en mishandeling. In april werd Van der Plas veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf wegens fraude en wapenbezit; inmiddels had het bestuur van de CD hem reeds op non-actief gesteld, op 1 mei zou hij geroyeerd worden.

In Amsterdam stond als nummer twee op de lijst Y. Graman, die in 1980 betrokken was bij een overval op Marokkaanse hongerstakers in de Mozes- en Aaronkerk (in 1994 zou hij opnieuw in opspraak komen); nummer één was Janmaat zelf, die echter ook in Den Haag de lijst aanvoerde. De zittende raadsleden F. Homan en W. Bruyn werden niet herkiesbaar gesteld, vanwege teleurstellend optreden in de raad en slechte onderlinge samenwerking; Homan ook vanwege openbare dronkenschap en 'onbehoorlijk optreden in de raad' (*CD-Info*, 7 februari 1994). In Delft nam de politie het program van de lokale CD in beslag vanwege discriminerende uitspraken; daarop besloot de afdeling, de gewraakte passages uit het program te schrappen.

In Utrecht ondervond de CD concurrentie van het Nederlands Blok, dat was opgericht door W. Vreeswijk, die na kritiek op Janmaat in januari 1994 werd geroyeerd maar zijn raadszetel niet had opgegeven. Vreeswijk keerde op de lijst van het Nederlands Blok in de raad terug.

De burgemeester van Heerlen, J.B.V.N. Pleumeekers, en zijn collega van Binnenmaas, C. Oversier, waarschuwden hun burgers in januari tegen partijen die intolerantie en vooroordelen prediken. Even later werd hun voorbeeld gevolgd door de burgemeesters van Haarlem en Maastricht, E. Schmitz en P.H. Houben. Janmaat voelde zich hierdoor aangesproken. Andere burgemeesters volgden dit voorbeeld echter niet. De Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV) raadde haar leden aan, niet op de CD te stemmen. Ook de Stichting Nederland Bekent

Kleur en andere organisaties voerden campagne tegen de CD en andere extreem-rechtse of racistische partijen.

Ondanks alle problemen leverden de verkiezingen voor de CD grote winst op. De partij kon haar zeteltal in het land verzevenvoudigen (van elf naar 78). Bovendien breidde zij haar gebied uit van de Randstad naar het Oosten en vooral het Zuiden van het land (zes zetels in Limburg, vijftien in Brabant, drie in Zeeland); alleen in de drie noordelijke provincies bleef zij buiten de raden. In Rotterdam werden de Centrumdemocraten met 14% van de stemmen de tweede partij in de gemeente. Bij de verkiezing van enkele Rotterdamse deelgemeenteraden haalde de partij van Janmaat zelfs bijna 20%. In Amsterdam, Den Haag en Utrecht waren de stemmentallen iets lager, maar nog zeer aanzienlijk. Over het algemeen deed de CD het vooral goed in naoorlogse wijken, meer dan in de verarmde vooroorlogse buurten waar zij vroeger de meeste kiezers trok.

Zoals te verwachten viel kon de CD niet alle gewonnen zetels bezetten, omdat verschillende kandidaten zich op het laatste moment hadden teruggetrokken; soms ook omdat de gekozenen niet tijdig woonruimte in de betrokken gemeente konden vinden. In Breda besloot de gemeenteraad de gelden die vrij kwamen door het verstek laten gaan van twee CD-raadsleden te schenken aan een lokaal platform tegen discriminatie. Sommige gemeenteraden - Amsterdam en Rotterdam - weerden raadsleden van de CD uit commissies; overal werden ze buiten de colleges van burgemeester en wethouders gehouden.

Janmaat

In januari kwam Janmaat opnieuw in opspraak door een vraaggesprek met het weekblad *Elsevier* (22 januari 1994), waar hij het standpunt van zijn partij verdedigde dat men een derde-generatie Nederlander moet zijn om een publieke functie te vervullen. Staatssecretaris J.D. Gabor van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij en minister Hirsch Ballin van Justitie zouden dus naar zijn opvattingen af moeten treden. Over Hirsch Ballin zei Janmaat vervolgens dat hij joden niet kwalijk nam dat ze 'als nomaden trekken', maar hun dan wel het recht ontzei openbare functies te bekleden. De politiek leider van de CD ontkende later echter deze uitlatingen, ook toen het weekblad de letterlijke tekst publiceerde.

Op 2 februari legde de landsadvocaat beslag op de woning van Janmaat, vanwege een vordering van het ministerie van Binnenlandse Zaken uit 1986 op het wetenschappelijk bureau van de CD, waarvan hij voorzitter was. De partijleider betaalde de tot 91.000 gulden opgelopen vordering uit eigen zak, maar diende vervolgens een klacht in tegen de staat.

Op 20 april werd Janmaat - evenals zijn partner W.B. Schuurman - gedagvaard wegens uitspraken in radio- en televisie-uitzendingen die zouden aanzetten tot vreemdelingenhaat en discriminatie. De partijleider noemde het zelf een 'politieke heksenjacht'. Op 4 mei veroordeelde de Haagse rechtbank Janmaat tot 6000 gulden boete (waarvan 2000 voorwaardelijk), Schuurman tot 1500 gulden (500

voorwaardelijk) en de partij tot 10.000 gulden boete (2500 voorwaardelijk). Janmaat kondigde hoger beroep aan.

Naar aanleiding van de veroordeling van de partij ontstond opnieuw discussie over de mogelijkheid en wenselijkheid de CD te verbieden. Het Nederlands Centrum voor Buitenlanders, het Landelijk Bureau voor Racismebestrijding en de gemeenteraad van Amsterdam (minus de CD) dienden daartoe een verzoek in bij het Openbaar Ministerie. De minister van Justitie - op dat moment A. Kosto - zag in juli echter onvoldoende grond voor een verbod, aangezien de CD de openbare orde niet 'in ernstige en structurele mate' in gevaar bracht.

under cover journalistiek en interne onrust

Op 2 februari verscheen een rapportage in het weekblad *Nieuwe Revu* van een verslaggever die *under cover* als vrijwilliger op het partijbureau van de CD had gewerkt. Volgens zijn verslag toonde de actieve kern van de partij vaak sympathie voor het nationaal-socialisme. Op 23 maart publiceerde *De Groene Amsterdammer* een artikel van een student journalistiek, die in opdracht van het weekblad aan activiteiten van de CD deel had genomen en zodoende zelfs in de gemeenteraad van Purmerend was gekozen; hij zag er van af de zetel te gaan bezetten.

Een derde *under cover* journalist deed verslag van zijn ervaringen in *Panorama*; hij vermeldde onder meer dat het Amsterdamse raadslid Graman hem vertelde brand gesticht te hebben in panden waar buitenlanders verbleven. Na de publicatie werd Graman gearresteerd op verdenking van brandstichting, en in september daarvoor veroordeeld tot zes jaar gevangenisstraf. Op 1 mei werd hij door het dagelijks bestuur van de partij geroyeerd.

De journalist, B. van Hout, had ook heimelijk filmopnames gemaakt, waarvan het televisieprogramma *Deadline* op 28 april een gedeelte uitzond; Van Hout werd daarop in september door een medewerker van de CD in het gebouw van de Tweede Kamer aangesproken en bedreigd. De televisie-uitzending - waarin ook het eerder genoemde Purmerendse raadslid Van der Plas een rol speelde - veroorzaakte onrust onder veel CD-leden; raadsleden in Schiedam, Leiden, Roozendaal/Nispen en Heerlen bedankten voor de partij.

De onrust verzwakte de positie van Janmaat als partijleider. Het pas gekozen Vlissingse raadslid en hoofdbestuurslid A.A.J. Poppe raadde hem in mei openlijk aan, het voorzitterschap van de partij neer te leggen. Het dagelijks bestuur van de partij reageerde hierop met schorsing van Poppe, die vervolgens zijn partijlidmaatschap opzegde en zich aansloot bij de door Roozendaalse ex-CD-raadsleden opgerichte Burgerpartij Nederland (BPN). De interne onrust was daarmee nog niet verdwenen. Op 22 mei kwam een groep raadsleden en hoofdbestuursliden in Tiel bijeen om de oppositie tegen Janmaat te coördineren. Zelfs het zojuist gekozen Tweede-Kamerlid C. Zonneveld uitte in *NRC-Handelsblad* (28 mei 1994) twijfel aan het leiderschap van Janmaat. De

partijleider wist zijn positie te handhaven, maar kon niet voorkomen dat in de loop van het jaar nog meer prominente CD-leden zijn partij vaarwel zeiden - onder meer raadsleden in Almelo, Amersfoort, Eindhoven, Den Haag en Utrecht. Een aantal sloot zich vervolgens aan bij de BPN, anderen bij het Nederlands Blok.

In december ontstond een conflict tussen Janmaat en het bestuur van de kring Leiden, dat uitmondde in schorsing van het kringbestuur. De voorzitter van de kring, het Statenlid M.T. Giesen, verliet daarop de partij en sloot zich aan bij het Nederlands Blok.

Tweede-Kamerverkiezingen

Op 14 maart stelde het bestuur van de partij de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer vast. Partijvoorzitter Janmaat voerde opnieuw de lijst aan. Nummer twee op de lijst was zijn partner, Schuurman, tevens secretaris van de partij en lid van de Haagse gemeenteraad. Derde was Zonneveld, raadslid in Schiedam. Ook andere hoge plaatsen vielen aan raadsleden toe; eens te meer werd hiermee het vermoeden versterkt, dat de CD over heel weinig kader beschikte.

De CD ging de campagne in met de leuze 'vol = vol' - uiteraard een toespeling op het vreemdelingenbeleid in Nederland. Zij won drie zetels; minder dan verwacht. De vergrote fractie werd nu toegelaten tot het (informele) overleg van fractiesecretarissen. Ze werd echter niet vertegenwoordigd in de Kamercommissie voor Buitenlands Beleid en voor Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (waaronder het minderhedenbeleid valt).

Europese verkiezingen

Na de succesvolle kamerverkiezingen vielen de verkiezingen voor het Europees Parlement voor de CD nogal tegen. Met slechts 1,0% van de stemmen kwam de lijst, geleid door Schuurman, niet voor een zetel in aanmerking. De lage opkomst had de partij kennelijk parten gespeeld.

lustrumviering

Op 7 november vierde de CD haar tweede lustrum. Partijvoorzitter Janmaat stelde in een feestrede dat vrijheid van vergaderen en vrijheid van meningsuiting voor zijn partij niet of nauwelijks bestonden. Hij besteedde ook aandacht aan de interne partijperikelen en verweet de weggelopen CD-raadsleden kiezersbedrog. Het lustrumcongres koos vervolgens een nieuw dagelijks bestuur, waarin Janmaat opnieuw voorzitter werd, Schuurman secretaris bleef en het Tweede-Kamerlid Zonneveld vice-voorzitter werd. Penningmeester werd het Dordrechtse raadslid M. Koning. Het congres bekrachtigde bovendien de voordracht van Koning voor het lijsttrekkerschap bij de verkiezing van de Eerste Kamer in 1995.

Christen Democratisch Appèl (CDA)

Verkiezingsnederlaag en oppositierol. Met deze aanduidingen zal het jaar 1994 voor het CDA de geschiedenis in gaan. Bij de Tweede-Kamerverkiezingen verloor de partij maar liefst twintig zetels - een nog niet eerder vertoonde achteruitgang in de parlementaire historie. Met de vorming van de paarse coalitie belandde het CDA in de oppositie. Ook dit was een historisch feit, aangezien de confessionele voorlopers van het CDA sinds 1918 getweeën of gedrieën altijd deel van de regering hadden uitgemaakt. Het dramatische electorale verlies leidde uiteindelijk tot het aftreden van lijsttrekker L.C. Brinkman, de beoogde opvolger als politiek leider van R.F.M. Lubbers. Deze verdween na twaalf jaar premier te zijn geweest, van het politieke toneel.

minister Bukman

Begin januari kwam minister P. Bukman van Landbouw in opspraak, toen een vertrouwelijke brief aan zijn collega J.E. Andriessen van Economische Zaken openbaar werd. Hierin stelde hij voor om de verhoging van de aardgasprijs voor glastuinders een jaar uit te stellen. De angst voor stemmenverlies bij de komende verkiezingen speelde hierbij een rol. Prijsverhoging zou leiden tot een woede-uitbarsting in deze sector, aldus Bukman: 'De politieke prijs van een explosie zal hoog zijn en volledig door het CDA betaald worden' (*NRC-Handelsblad*, 12 januari 1994). Vooral in het Westland - traditioneel een CDA-bolwerk - heerste reeds veel onvrede over het kabinetsbeleid. Aan het einde van 1993 zouden tweehonderd tuinders hun CDA-lidmaatschap hebben opgezegd. In de Tweede Kamer was de verontwaardiging over de brief van Bukman groot. Ook het CDA vond zijn handelwijze onverstandig. In antwoord op kamervragen zei minister-president Lubbers dat Bukman 'staatsrechtelijk niet juist en overbodig' had gehandeld. Begin februari debatteerde de Tweede Kamer over de affaire. Een motie van wantrouwen van GroenLinks kreeg van de overige fracties echter geen enkele steun.

verkiezingsprogramma

Gezien de verslechterende economische situatie besloot de partijtop in januari tot enkele ingrijpende wijzigingen in het ontwerp-verkiezingsprogramma. Voorgesteld werd om in de komende kabinetsperiode in plaats van negen bijna achttien miljard gulden te bezuinigen, door de bevrozing van de sociale uitkeringen en de ambtenarensalarissen. De extra bezuinigingen waren noodzakelijk om meer banen te scheppen. Met dit nieuwe bedrag kwam het CDA in de buurt van de VVD, die ook ongeveer zeventien miljard wilde bezuinigen.

De partijraad stemde op 28 januari in met het aangescherpte verkiezingsprogram,

maar had grote moeite met de bevrozing van de AOW. Dit voorstel was een dag eerder op een persconferentie door partijvoorzitter W. van Velzen en A. Kolnaar, lid van de verkiezingsprogramcommissie, wereldkundig gemaakt. De partijraad ging pas akkoord na een dringende oproep van Brinkman en de toezegging van het partijbestuur, dat er extra geld zou worden uitgetrokken om in individuele gevallen de scherpe kantjes van de maatregel weg te nemen. Vervolgens werd het ontwerp-verkiezingsprogram door het partijcongres op 29 januari definitief vastgesteld.

kandidaatstelling verkiezingen Tweede Kamer en Europees Parlement

Het partijcongres wees verder onder luid applaus Brinkman aan als lijsttrekker. Brinkman verkreeg 140.844 van de maximaal haalbare 142.000 punten. Tegenkandidaten waren er niet. De scheidende minister-president Lubbers prees Brinkman als zijn opvolger aan. Ook werd de ontwerp-kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen vastgesteld. Het congres sanctioneerde de wijzigingen die de afdelingen eerder in de voorstellen van het partijbestuur hadden doorgevoerd. Minister Bukman was hierdoor van de zesde naar de elfde plaats gezakt. De door het partijbestuur op de tweede positie gekandideerde E.M.H. Hirsch Ballin - minister van Justitie - verruilde van positie met nummer drie, staatssecretaris van Economische Zaken Y.C.M.T. van Rooy. De lobby van het CDA-Vrouwenberaad zou hierbij een rol hebben gespeeld. Staatssecretaris E. Heerma van Volkshuisvesting steeg naar de vijfde positie.

Verder stelde het partijcongres de rangschikking van de kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen vast. Als lijstaanvoerder werd minister van Verkeer en Waterstaat Maij-Weggen aangewezen. Zij zou J. Penders als voorzitter van de CDA-delegatie in de EVP-fractie in het Europees Parlement opvolgen.

gemeenteraadsverkiezingen

De gemeenteraadsverkiezingen van 2 maart liepen uit op een gevoelige nederlaag voor het CDA. Het aantal raadszetels liep terug van 3515 naar 2741. Omgerekend in kamerzetels zouden de christen-democraten van 54 zetels uitkomen op 39. De Tweede-Kamerfractie verweet in een reactie de CDA-bewindslieden dat zij haar op sociaal-economisch terrein te weinig tegemoet waren gekomen. Fractievoorzitter Brinkman werd voorgehouden 'minder rekenmeesterig' op te treden. De presentatie moest anders, alhoewel de fractie haar voorzitter wel bleef steunen. Het dagelijks bestuur van de partij daarentegen zou gepoogd hebben Brinkman tot aftreden te bewegen, aldus berichtte *Trouw* in een terugblik op 17 december 1994.

Op de door het CDA in januari geopenbaarde plannen om de AOW te bevriezen, was door de ouderenbonden zeer afwijzend gereageerd. De Protestants-Christelijke Ouderenbond (PCOB) tekende onmiddellijk protest aan bij het CDA. De katholieke ouderenbond Unie KBO poogde een extra CDA-partijraad bijeen te laten roepen. Deze zou de AOW-voornemens ongedaan moeten maken. De beide bonden kondigden samen met de Algemene Bond van Ouderen (ANBO) acties aan.

Als gevolg van de nederlaag bij de raadsverkiezingen nam ook binnen de partij het verzet tegen het AOW-standpunt toe. CDA-raadsleden en wethouders uit Brabant en Limburg drongen aan op een herziening. De winst van enkele ouderenpartijen in het Zuiden speelde hierbij een rol. Op 4 maart werd een evaluatiebijeenkomst gehouden van het partijbestuur met kaderleden uit 43 grote gemeenten. In een open brief vroegen de lijsttrekkers uit Breda, Den Bosch, Eindhoven, Helmond en Tilburg aan Brinkman om terug te komen op het 'onrechtvaardige' AOW-standpunt. Brinkman hield echter voet bij stuk, maar zei toe de bevriezing van de AOW per jaar te bezien.

De onrust binnen het CDA verdween hiermee niet. Volgens een opiniepeiling enkele dagen later was 72% van de CDA-achterban het oneens met het partijstandpunt ten aanzien van de AOW. Bijna eenderde van de achterban zag hierin aanleiding om bij de kamerverkiezingen niet op het CDA te stemmen. De voorzitter van de gemeenteraadsfractie van het CDA in Den Bosch, P. van den Krabben, zag hierin aanleiding om voor een extra partijraad te pleiten. Na het vertrek van partijvoorzitter Van Velzen (zie hieronder) ging Brinkman alsnog over tot 'concretisering van de bijstellingen en aanvullingen'. De aangekondigde lastenverlichting voor AOW-ers zocht hij vooral in een verlaging van de AWBZ-premie. Over de aanpassingen had Brinkman naast zijn fractie ook prominente CDA-leden als oud-premier J. Zijlstra en oud-minister J. de Koning geconsulteerd.

Op een vergadering van 11 maart van het partijbestuur met de voorzitters van de kamerkringen kreeg Brinkman steun voor zijn voorstellen. Van een extra partijraad wilde het partijbestuur niet weten, omdat de tekst van het verkiezingsprogramma niet werd gewijzigd. De christelijke ouderenbonden PCOB en Unie KBO reageerden tamelijk positief. De ANBO vond de handreiking 'ge-modder in de marge'.

Als gevolg van alle onrust ging het CDA meer aandacht aan de ouderen besteden. Een werkgroep 'Ouderenbeleid' onder leiding van P.C. Lodders-Elfferich - de waarnemend partijvoorzitter - ging op 28 april van start. Daarnaast werd de instelling voorbereid van een studiegroep over integraal ouderenbeleid van het Wetenschappelijk Instituut.

*Partij
voorzitter Van Velzen*

Op 7 maart gaf W. van Velzen te kennen af te treden als partijvoorzitter van het CDA. Hij achtte zich verantwoordelijk voor de presentatie van de CDA-voorstellen betreffende de AOW. Van Velzen doelde hiermee op de geruchtmakende persconferentie van 27 januari, waarop Kolnaar en hij de bevrozing van de AOW-uitkeringen hadden toegelicht. Hij hoopte dat er met zijn terugtreden 'ruimte is om de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen weer een nieuwe impuls te geven' (*CDActueel*, 12 maart 1994). Van Velzen was in 1987 voorzitter geworden. Na de Europese verkiezingen zou hij plaats nemen in het Europees Parlement.

Na Van Velzens vertrek werd de functie van partijvoorzitter waargenomen door de vice-voorzitter, Lodders-Elfferich. Als mogelijke opvolgers vielen de namen van De Koning, Lubbers en oud-Europees Commissaris F.H.J.J. Andriessen. Geen van deze prominente partijleden wenste in aanmerking te komen voor de functie.

Op 23 september kwam de selectiecommissie die onder voorzitterschap van Lodders-Elfferich stond, met de kandidatuur van H. Helgers naar buiten. Helgers was onder meer voorzitter van de CDA-kamerkring Utrecht geweest, en lid van de partijcommissies 'CDA-politici in functie' en 'Appel en weerklank II'. Het partijbestuur nam de enkelvoudige voordracht - die was bedoeld om een partijstrijd over het voorzitterschap te voorkomen - over. Nadat de afdelingen zich hierover hadden gebogen, stelde de partijraad van 19 november de voordracht definitief vast. De nieuwe voorzitter van het CDA zou moeten worden verkozen op het partijcongres van 4 februari 1995.

campagne Tweede-Kamerverkiezingen

Het CDA ging de verkiezingscampagne in onder de leus 'een groot karwei vraagt een sterke partij'. De campagne ging op 13 april officieel van start in Kerkrade. Op aandringen van de partijtop trad minister-president Lubbers meer op de voorgrond. Hij opende in Kerkrade de aanval op coalitiepartner PvdA, waarvan hij het programma eerder nog had geprezen. Volgens Lubbers zouden de sociaal-democraten de laatste tijd een 'zwenking naar links' hebben gemaakt. Tegelijkertijd zocht hij toenadering tot D66, alhoewel hij het euthanasiestandpunt van de Democraten laakte.

Bij de start van de campagne zei Lubbers Brinkman zijn steun toe. Enkele uitspraken van hem in de publiciteit leken daar echter niet op te wijzen. In een interview in *de Telegraaf* (15 april 1994) zei Lubbers 'slapeloze nachten' te hebben gehad van de kritiek die Brinkman aan het einde van 1993 op zijn kabinet had uitgeoefend. 'Al die aanvallen van Elco op het kabinetsbeleid hebben averechts gewerkt', zo meende hij. Half april deelde Lubbers in het televisieprogramma

Nova mee dat PvdA-leider Kok als premier 'niet slechter' zou zijn dan Brinkman. Hij stelde verder het jammer te vinden dat 'een lijstaanvoerder automatisch ook kandidaat-premier' is. Lubbers zei bovendien Brinkman nooit te hebben voorgedragen 'als nieuwe premier, maar slechts als degene die leiding moet geven aan het CDA' (*NRC-Handelsblad*, 16 april 1994). In de media werden deze uitlatingen uitgelegd als een distantiëring van Brinkman. Lubbers meende daarentegen dat zijn woorden door de pers totaal verkeerd werden uitgelegd. Brinkman reageerde korzelig: hij noemde het merkwaardig wanneer het CDA met een lijsttrekker in zee zou gaan die vervolgens niet geschikt zou zijn voor de leiding van het land. Volgens Brinkman zou Lubbers er moeite mee hebben om terug te treden. Waarnemend partijvoorzitter Lodders-Elfferich stelde zich achter Brinkman op. Zij meende echter ook dat Brinkman te snel lucht had gegeven aan zijn ergernis. Na gesprekken met de beide CDA-leiders kwam zij tot de slotsom dat er geen meningsverschillen tussen hen bestonden.

Op 17 december zou *Trouw* onthullen dat Lubbers aan het einde van 1993 had gepoogd de oud-KVP-leider en oud-Europees Commissaris Andriessen naar voren te schuiven als toekomstig premier. In dit scenario zou hijzelf als lijstduwer fungeren en na de verkiezingen het partijvoorzitterschap op zich nemen. Brinkman zou dan fractievoorzitter blijven. Het voorstel strandde onder meer op de weigering van Brinkman, aldus *Trouw*. Volgens het artikel zou Lubbers aan het begin van 1994 hebben voorgesteld dat het CDA met twee lijsttrekkers de kamerverkiezingen in moest gaan, waarbij hij naast Brinkman aan de uit de KVP afkomstige Van Rooy dacht. Opnieuw zou Brinkman het voorstel van de hand hebben gewezen.

Arscop

Op 8 april raakte Brinkman in opspraak toen justitie bij de beheermaatschappij Arscop huiszoeking verrichtte in verband met belastingfraude. Van deze onderneming, die toebehoorde aan de oom van zijn echtgenote, was Brinkman sinds 1992 commissaris. De fraude zou zich enkele jaren eerder hebben voorgedaan bij een dochteronderneming. De vraag rees of Brinkman zich wel goed op de hoogte had gesteld toen hij het commissariaat aannam. Een reportage van de inval werd uitgezonden door het KRO-programma Reporter. Het CDA reageerde furieus op de uitzending. Brinkman beschuldigde de omroep van een hetze tegen zijn persoon. Minister-president Lubbers sprak van 'laster en kwaadspreken'. KRO-voorzitter G.J.M. Braks - die ook voorzitter was geweest van de verkiezingsprogramcommissie van het CDA - zei niet te twijfelen aan de loyaliteit van Brinkman. Tegelijk stelde hij zich achter zijn omroepmedewerkers op, zij het met enige bedenkingen. De affaire kostte de KRO circa duizend leden. Op een persconferentie enkele dagen na de uitzending deelde Brinkman mee dat hij bij het aannemen van het commissariaat bij Arscop zorgvuldig had gehandeld. Hij was niet van plan zijn commissariaat op te geven. Het dagelijks bestuur van

het CDA had hem daartoe verzocht, maar legde zich bij Brinkmans beslissing neer. In een reactie noemde het de verklaring 'overduidelijk en afdoende'. Later werd bekend dat Brinkman een dag na de kamerverkiezingen alsnog het omstreden commissariaat had neergelegd.

minister Hirsch Ballin

In de verkiezingscampagne legde het CDA de nadruk op de gevaren van een mogelijke paarse coalitie. Op een campagnebijeenkomst in Breda op 21 april trok minister Hirsch Ballin tegen zo'n combinatie van leer, waarbij hij waarschuwde voor een hernieuwde discussie over de legalisering van euthanasie. 'Er mag nooit een sfeer groeien, waarin ouders met een mongooltje als kind zich als het ware moeten excuseren dat ze het kind niet hebben laten wegmaken', aldus Hirsch Ballin (*Trouw*, 22 april 1994). VVD, PvdA en D66 reageerden als door een wesp gestoken. Kok en Van Mierlo eisten excuses van Hirsch Ballin. Minister Van Thijn noemde de opmerkingen van zijn collega immoreel en verweet hem een 'fundamentalistische' houding. Hoewel Lubbers Hirsch Ballin tegen de kritiek in bescherming nam, bood deze zijn verontschuldiging aan. De opmerkingen van Van Thijn wees hij van de hand. Lubbers kondigde wat later aan een 'signaalstern' uit te brengen op Hirsch Ballin, vanwege het feit dat deze openlijk voor zijn overtuiging zou uitkomen.

Evaluatiecommissie ('commissie-Gardeniers')

De Tweede-Kamerverkiezingen verliepen voor het CDA zeer teleurstellend. Maar liefst twintig zetels gingen verloren. Nog nooit eerder leed een partij zo'n groot verlies. In een reactie zei Brinkman 'diep bedroefd' te zijn. Een dag na de verkiezingen wees de Tweede-Kamerfractie hem bij acclamatie aan als haar voorzitter. In die hoedanigheid was Brinkman in de komende kabinetsformatie de eerste man van het CDA. Het partijbestuur sprak op 6 mei zijn vertrouwen in hem uit. Volgens kranteberichten zou het dagelijks bestuur er evenwel tevergeefs bij Brinkman op hebben aangedrongen om terug te treden (zie *Trouw*, 17 december 1994 en *de Volkskrant*, 31 december 1994).

Het partijbestuur besloot tevens om een uitgebreid onderzoek in te stellen naar de 'oorzaken en achtergronden' van de nederlagen bij de raads- en kamerverkiezingen. Oud-minister M.H.M.F. Gardeniers-Berendsen werd voorzitter van deze 'Evaluatiecommissie' (in de wandelgangen daarom 'commissie-Gardeniers' genoemd). Verder hadden onder anderen zitting de oud-kamerleden G.M.P. Cornelissen en P. van der Sanden; de oud-voorzitter van het CNV H. Hofstede en de oud-CDJA-voorzitter A. Koppejan.

Op de partijraad van 11 juni ging Brinkman in op zijn eigen aandeel in de verkiezingsnederlaag. Hij achtte zich mede-verantwoordelijk, waarbij hij onder meer de tweeslachtige houding ten aanzien van het kabinet noemde en het

gezagsvacuüm binnen het CDA als gevolg van het feit dat er twee kapiteins op het schip waren. Een door het CDJA ingediende resolutie om de partijregels ten aanzien van voorkeursstemmen te versoepelen, kreeg veel weerklank. Stemming hierover werd echter uitgesteld tot na de publikatie van het rapport-Gardeniers. Onmiddellijk na de verkiezingsnederlaag in mei had het CDJA overigens al forse kritiek geuit op de partijtop.

Op 18 juni kwam een deel van een notitie in de openbaarheid waarin 22 voormalige CDA-kamerleden op uitnodiging van de Evaluatiecommissie hun visie op de electorale nederlaag uit de doeken deden. In het stuk, getiteld 'Herstel van vertrouwen', stelden zij dat het CDA wat betreft de sociale zekerheid een 'onbetrouwbare' en 'onberekenbare' partij was geworden. De aanhoudende pleidooien van Brinkman voor ingrepen in onder andere de WAO waren hieraan mede debet geweest. Daarnaast zou Brinkman als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie te zeer op enkele vertrouwelingen hebben gesteund. Ook de 'machtspolitiek' van de partijtop moest het ontgelden. Naast de gewezen kamerleden konden ook kamerkringvoorzitters, lijsttrekkers bij de raadsverkiezingen, bewindsliden en andere prominente CDA-leden hun zegje doen. Ook hield de commissie enkele hoorzittingen.

Op 2 juli presenteerde de Evaluatiecommissie haar rapport aan het partijbestuur. Men constateerde onder andere dat het CDA zich teveel had opgesteld 'als een wat zelfgenoegzame bestuurderspartij'. De ideologische uitstraling van het CDA had hierdoor schade opgelopen. Aanbevolen werd bij het uitdragen van de politieke koers de CDA-beginselen helder te laten doorklinken. Intern moesten de leden weer meer bij de partij worden betrokken. De communicatie zou verbeterd kunnen worden door de introductie van een ledenraadpleging. Nadrukkelijk stelde het rapport dat het 'geen oordelen over personen' wilde vellen. Toch was de kritiek op Brinkman duidelijk. De fractievoorzitter werd 'gebrek aan regie' aangewreven, wat volgens het rapport niet bijdroeg 'aan een consistente inhoudelijke en politieke profilering'. Brinkman zag echter geen aanleiding om op te stappen. Het partijbestuur sprak tijdens de bijeenkomst opnieuw zijn vertrouwen in Brinkman uit.

Op 4 juli vergaderde de Tweede-Kamerfractie van het CDA over het rapport van de Evaluatiecommissie. De fractieleden waren het niet eens met de kritiek, dat het sociale gezicht van het CDA te weinig uit de verf was gekomen. Wel werden de aanbevelingen overgenomen over het eigen functioneren. De fractie constateerde dat het rapport de positie van Brinkman niet aantastte en bleef achter haar voorzitter staan.

Het rapport van de Evaluatiecommissie werd tevens besproken op de partijraad van 19 november. De vergadering stemde unaniem in met de in een resolutie vastgelegde conclusies en aanbevelingen van de commissie en bestempelde het rapport als de grondslag voor de vernieuwing van de partij. Verder moest het verkiezingsprogramma volgens de partijraad worden getoetst aan de 'nieuwe politieke en economische verhoudingen' (*NRC-Handelsblad*, 21 november 1994).

Ook werd een inhoudelijk debat over de 'grote maatschappelijke vraagstukken' als de sociale zekerheid en de inburgering van allochtonen aangekondigd. Deze 'politieke positiebepaling' zou worden voorbereid door een 'Strategische Beraadsgroep' onder leiding van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA. Voorstellen van de Beraadsgroep zouden op de voorjaarspartijraad in 1995 worden besproken.

vertrek Brinkman

Kort nadat het partijbestuur het rapport van de Evaluatiecommissie had besproken, kwam Brinkman opnieuw onder vuur te liggen. Tijdens de kabinetsformatie, in juli, werd Brinkman op de vingers getikt door het partijbestuur omdat hij teveel zou aansturen op een coalitie van het CDA met D66 en de VVD. Een formatie-onderzoek naar een kabinet met de PvdA achtte Brinkman 'overbodig'. Voor het partijbestuur was dit moeilijk te rijmen met één van de conclusies van het rapport van de Evaluatiecommissie, waarin gepleit werd voor een duidelijker sociaal profiel van het CDA. Interim-partijvoorzitter Lodders-Elfferich zei dat er geen sprake van was dat het CDA een combinatie met de PvdA blokkeerde.

Tijdens de formatie nam de kritiek op Brinkman binnen het CDA toe. Lodders-Elfferich brak in juli een lans voor een 'collectief, collegiaal leiderschap' (*de Volkskrant*, 19 juli 1994). Oud-kamerlid A.J. Hermes meende dat W.J. Deetman Brinkman tijdens de kabinetsformatie moest bijstaan. Voorzitter T. Jongma van het CDA-Vrouwenberaad riep Brinkman op terug te treden. Zij werd later bijgevallen door A.M. Oostlander, namens het CDA lid van het Europees Parlement.

Op 16 augustus legde Brinkman zijn functie neer. Een dag eerder had het dagelijks bestuur er bij hem op aangedrongen om zich te beraden over zijn positie. Brinkman gaf bij zijn terugtreden te kennen dat hij het CDA-bestuur van te voren had ingelicht over zijn besluit dat hij zelfstandig had genomen; Lodders-Elfferich ontkende dat. In een brief aan de fractie schreef Brinkman dat hij terugtrad om de partij in de gelegenheid te stellen 'een nieuwe start te kunnen maken' (*CDActueel*, 27 augustus 1994).

In de Tweede-Kamerfractie heerste onvrede over het feit dat de partijtop zou hebben aangedrongen op Brinkmans heengaan als politiek leider, maar men schikte zich in zijn vertrek. Als opvolgers van Brinkman als fractievoorzitter werden genoemd Van Rooy, J.G. de Hoop Scheffer en Heerma. Deetman, inmiddels herkozen als voorzitter van de Tweede Kamer, zei geen belangstelling te hebben. Op 18 augustus werd Heerma als opvolger van Brinkman aangewezen. In 1971 was Heerma voor de ARP in de Amsterdamse gemeenteraad gekomen. Van 1978 tot 1986 was hij wethouder, waarna hij in het tweede kabinet-Lubbers staatssecretaris werd - eerst van Economische Zaken, daarna van Volkshuisvesting. Na zijn verkiezing tot fractievoorzitter zei Heerma dat hij hiermee niet de

politiek leider van het CDA was. In plaats van één leider zou er een meerhoofdig leiderschap moeten komen, waarin ook de fractievoorzitters uit de Eerste Kamer en het Europees Parlement zouden participeren.

Wester

Vlak voor de Tweede-Kamerverkiezingen werd bekend dat de pr-adviseur van Brinkman, F. Wester, na de stembusdag zou vertrekken naar de commerciële omroep RTL. Half mei trad hij in dienst als chef van de Haagse redactie. Met de dalende trend voor het CDA in de opiniepeilingen had Wester steeds meer kritiek te verduren gekregen. Hij werd binnen het CDA verantwoordelijk geacht voor de sterk persoonsgebonden campagne van Brinkman. Zo was hij de bedenker van de 'Brinkman-shuffle', waarin de CDA-leider zich met draadloze microfoon over het toneel bewoog. Lubbers zou eind 1993 aan Brinkman hebben gevraagd om Wester te ontslaan (*Trouw*, 17 december 1994). Wester ontkende dat zijn vertrek te maken had met de neergang van het CDA. In november legde hij om 'persoonlijke redenen' zijn functie bij RTL neer.

Lubbers

Op 3 mei, onmiddellijk nadat de stembussen voor de kamerverkiezingen waren gesloten, maakte Lubbers bekend zich kandidaat te stellen voor de functie van voorzitter van de Europese Commissie. Voor die tijd had Lubbers altijd een duidelijke uitspraak ontweken. Lubbers kreeg concurrentie van de Belgische premier J.L. Dehaene, eveneens van christen-democratische komaf. Op 30 mei, tijdens een bijeenkomst in Mulhouse van de Franse president F. Mitterand en de Duitse bondskanselier H. Kohl, bleek dat de Belgische kandidaat de steun kreeg van Parijs en Bonn. In de race om het voorzitterschap verslechterde de verstandhouding tussen Lubbers en Dehaene. De Belgische oud-premier en voorzitter van de Europese Volkspartij (EVP) W. Martens trachtte te bemiddelen, omdat de EVP één kandidaat naar voren wilde schuiven. Zijn poging mislukte echter. Op de bijeenkomst van de Europese regeringsleiders en het Franse staatshoofd op het Griekse eiland Korfoe op 24 en 25 juni vielen zowel Lubbers als Dehaene uit de boot. Enkele weken later werd vervolgens J. Santer, premier van Luxemburg, tot voorzitter van de Europese Commissie benoemd.

In oktober viel Lubbers' naam in verband met de vrijkomende functie van secretaris-generaal van de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OESO). De zittende secretaris-generaal, de Fransman J.C. Paye, werd echter herbenoemd.

Met de installatie van het kabinet-Kok nam Lubbers als premier afscheid. Hij had vanaf 1982 leiding gegeven aan drie kabinetten. Hij was daarmee de langstzittende minister-president uit de Nederlandse parlementaire geschiedenis. Van 1973 tot 1977 was Lubbers minister van Economische Zaken in het kabinet-Den

Uyl. Hij werd in 1978 voorzitter van de Tweede-Kamerfractie van het CDA. Vier jaar later volgde hij A.A.M. van Agt als premier op.

In november onthulde E. van Thijn in zijn boek *Retour Den Haag: dagboek van een minister* dat Lubbers eind maart - ongeveer een maand voor de kamerverkiezingen - op het punt had gestaan om zijn ontslag als minister-president in te dienen. Naar verluidt zou vice-minister-president Kok hem hiervan hebben weerhouden.

Europese verkiezingen

Bij de Europese verkiezingen in juni wist het CDA zijn tien zetels te behouden. 'Het CDA klimt kennelijk uit het dal', aldus lijsttrekker Maij-Weggen (*CDA-krant*, 18 juni 1994). Dat het zeteltal gelijk bleef, lag echter vooral aan de uitbreiding van het aantal zetels dat Nederland kreeg toebedeeld. Ten opzichte van 1989 ging het CDA er namelijk 3,8% op achteruit. De delegatieleider van het CDA in het Europees Parlement J. Penders keerde niet terug. In de nieuwe fractie had ook ex-partijvoorzitter Van Velzen zitting. De CDA-delegatie in de fractie van de EVP kantte zich met succes tegen het voorstel om Forza Italia van de Italiaanse premier S. Berlusconi deel van de fractie te laten uitmaken. De Britse Conservatieven daarentegen werden opnieuw toegelaten, nadat zij het EVP-manifest hadden ondertekend.

partijfinanciën

De partijraad van 28 januari stemde in met strengere richtlijnen voor het accepteren van giften van het bedrijfsleven. Maximaal 2500 gulden per gift per jaar mocht worden aangenomen door lokale afdelingen. Voor kamerkieskringen lag de grens bij vijfduizend gulden. Voor hogere bedragen was de toestemming vereist van de landelijke penningmeester. Voor de landelijke partijorganisatie was geen limiet gesteld. 'De nieuwe richtlijnen moeten leiden tot een volwassen evenwicht in de financiering van de partij', zo stelde partijvoorzitter Van Velzen (*de Volkskrant*, 13 januari 1994). De bedoeling was te voorkomen dat de partij in opspraak zou kunnen raken, zoals in 1993 gebeurde met het CDA-Limburg (zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 30). Het gewestelijk bestuur van Limburg werd echter begin 1994 van alle blaam gezuiverd door de commissie onder leiding van senator C.P. van Dijk. In het eindrapport dat in januari verscheen, stelde de commissie dat er 'geen enkel spoor van malversaties' gevonden was.

Appèl en Weerklank II

In oktober presenteerde de partijcommissie Appèl en weerklank II haar rapport *Herkenbaar en slagvaardig* over de interne partijdemocratie. In 1983 was het rapport *Appèl en Weerklank* verschenen, dat mede tot doel had de orga-

nisatorische eenheid van het CDA te versterken. De huidige commissie, die in de zomer van 1993 door het partijbestuur was ingesteld, had de ontwikkeling van de partijorganisatie van de afgelopen tien jaar tegen het licht gehouden. Onder leiding van L.J. Klaassen, lid van het dagelijks bestuur en voorzitter van de kamerkring Groningen, deed de commissie aanbevelingen 'om de partijcultuur te vitaliseren en het volkspartijkarakter van onze partij te versterken'. Daartoe moest onder andere het partijbestuur worden gehalveerd en een ledenraadpleging worden ingevoerd bij de verkiezing van de partijvoorzitter en de samenstelling van de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer en het Europees Parlement. Zo zou de slagvaardigheid vergroot, de centralisatie verminderd en de achterban meer bij de besluitvorming betrokken worden, aldus de commissie.

Het partijbestuur concludeerde op 14 oktober dat in het rapport de 'wezenlijke discussiepunten' werden aangegeven. In de partij werd evenwel gemengd gereageerd op de voorstellen. Het Vrouwenberaad was tegen het plan om de eigen organisatie voor het jaar 2000 om te vormen tot 'een vrouwen netwerk van en voor het CDA'. Ook de Bestuurdersvereniging was niet ingenomen met de voorgestelde wijziging van haar status. Beide organisaties maakten in december hun bezwaren kenbaar aan het partijbestuur. Het CDJA vreesde dat door het aannemen van de plannen zijn invloed binnen de moederpartij zou verminderen. Op de partijraad van 19 november werd een hoorzitting over het rapport gehouden. De partijraad van 10 juni 1995 zou het laatste woord hebben.

Statenverkiezingen

De voorbereidingen voor de Statenverkiezingen van 8 maart 1995 waren al vroeg begonnen. Op 4 maart 1994 stelde het partijbestuur de leidraad voor de provinciale verkiezingsprogramma's 1995-1999 vast. Het stuk, getiteld *De nieuwe provincie: slagvaardig, inspirerend, schoon en dienstbaar*, was opgesteld door een commissie onder leiding van J.B.V.N. Pleumeekers. In september begon de provinciale CDA-organisatie in Noord-Brabant al met haar campagne. De bedoeling was om de voormalige CDA-kiezers te bereiken die bij de raads- en kamerverkiezingen waren weggelopen. In een aantal plaatsen werden grote manifestaties gehouden, waar landelijke coryfeeën de Brabantse lijsttrekker bijstonden. Op 12 november organiseerde het CDA in samenwerking met de CDA-delegatie in het Europees Parlement een bijeenkomst over het thema 'Europa en de provincies'.

Eerste-Kamerverkiezingen

In verband met de Eerste-Kamerverkiezingen van 29 mei 1995 stelde het partijbestuur op 23 september een adviescommissie in onder voorzitterschap van V.N.M. Korte-van Hemel, oud-staatssecretaris van Justitie. Tot 1 november konden de provinciale afdelingen en de CDA-statenleden personen voordragen.

Partijleden konden ook zelf solliciteren. Op 12 december stelde het dagelijks bestuur een eerste advieslijst op. Op 13 februari 1995 zou het partijbestuur de definitieve kandidatenlijst vaststellen.

Bundeling voor Christelijke Politiek (BCP)

Op 16 april hield de Bundeling voor Christelijke Politiek (BCP) haar eerste congres in Utrecht. In de BCP werken de Beweging Christelijke Koers CDA en de Stichting Rooms-Katholieke Partij Nederland (RKPN) samen. Op de bijeenkomst die circa tweehonderd belangstellenden trok, voerde onder meer bisschop H.J.A. Bomers van Haarlem het woord. Hij had in 1993 het CDA verlaten uit protest tegen de in zijn ogen te weinig principiële stellingname van de partij ten aanzien van abortus en euthanasie (zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 25). Bij de Europese verkiezingen voerde de BCP een voorkeursactie voor G.L.O. Baron van Boetzelaer, die op de 21ste plaats van de kandidatenlijst stond. De initiatiefnemers prezen Van Boetzelaer aan als 'een positief-christelijke kandidaat, die zich beroept op bijbelse normen en waarden' (*Reformatorisch Dagblad*, 25 mei 1994).

verwante instellingen en publikaties

Op 18 februari organiseerde het CDA samen met de EVP een conferentie over het subsidiariteitsbeginsel. Als sprekers fungeerden onder anderen de CDA-Europarlementariërs J. Sonneveld en K. Peijs.

Een dag later belegden de CDA-Vrouwen een symposium met als thema 'de nieuwe werknemer met zorgtaken', over de verdeling van werk en zorg tussen mannen en vrouwen. Op 24 september hield het CDA-Vrouwenberaad zijn landelijke ledendag. Op deze bijeenkomst werd de discussie geopend over 'duurzame ontwikkeling', het thema van het seizoen 1994-1995. Het verslag van de bijeenkomst verscheen onder de titel *Droom van een wereld*.

Op 23 april hield het CDJA zijn algemene ledenvergadering. Voorzitter J. de Vries werd herkozen. Hij bekleedde deze functie sinds 1992.

De CDA-Bestuurdersvereniging publiceerde in januari *'Een steekpenning bederft het hart'*. Deze notitie over de integriteit van het openbaar bestuur was vastgesteld op de ledenraad van 13 november 1993 (zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 30). De vereniging hield op 1 oktober een conferentie over de 'veranderende gemeenten'. Sprekers waren onder anderen de burgemeester van Hoogeveen, S. Faber, en Europarlementariër Oostlander. De ledenraad van de CDA-Bestuurdersvereniging kwam op 5 november bijeen.

De Eduardo Frei Stichting - de Stichting voor Internationale Solidariteit van het CDA - belegde op 8 oktober samen met de Nationale Commissie Ontwikkelingssamenwerking een bijeenkomst over de functie van maatschappelijke organisaties in landen met zwakke democratische structuren. Op 10-12

november werd bijgedragen aan het 'Seminar on Civil Society in Central and Eastern Europe' in Boekarest. De Nederlandse bijdragen verschenen in *Essays on civil society, subsidiarity and federalism. A christian-democratic approach*.

Op 5 april publiceerde het Wetenschappelijk Instituut het beleidsadvies *Schakels tussen landbouw, milieu en natuur*. In het advies werd een 'reeks van vernieuwende initiatieven' voorgesteld voor de agrarische sector. Op 5 november organiseerde het Wetenschappelijk Instituut in samenwerking met het Christelijk Studiecentrum een congres over het christelijk perspectief op ouder worden. Het Instituut hield op 30 november een symposium over 'zingeving en verantwoordelijkheid'. Tot de sprekers behoorde Hirsch Ballin. Op 10 december belegde het Wetenschappelijk Instituut een studieconferentie met als thema 'schepping en rentmeesterschap'.

In september verscheen het *CDA-Jaarboek 1994-1995*. Rode draad vormde de 'generatiewisseling' die het CDA doormaakte en waarvan het vertrek van Lubbers een duidelijk voorbeeld was.

personalia

Oud-minister P.J. Engels overleed op 13 april. Engels was van 1971 tot 1973 minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in het kabinet-Biesheuvel. Van 1963 tot 1971 maakte hij deel uit van de Tweede-Kamerfractie van de KVP.

Op 3 mei overleed H. Tegelaar-Boonacker. Zij was in 1986 lid van de Tweede-Kamerfractie van het CDA geworden. Daarvoor was zij onder meer vice-voorzitter van het CDA.

Op 1 juni overleed W.C.L. van der Grinten. Hij behoorde in 1945 tot de oprichters van de KVP. Van 1949 tot 1951 was hij staatssecretaris van Economische Zaken in het kabinet-Drees-Van Schaik. In 1977 formeerde hij het kabinet-Van Agt-Wiegel.

Op 8 oktober overleed J. de Koning. Hij was minister van Ontwikkelingssamenwerking geweest in het eerste kabinet-Van Agt (1977-1981), minister van Landbouw en Visserij in het tweede kabinet-Van Agt (1981-1982) en minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid in de eerste twee kabinetten-Lubbers (1982-1989). Voor de ARP had hij van 1969 tot 1971 zitting in de Eerste Kamer en vanaf 1971 tot 1977 in de Tweede Kamer. Hij was bovendien partijvoorzitter van de ARP in de jaren 1973-1975.

Democraten '66 (D66)

Het jaar 1994 was een hoogtepunt in de geschiedenis van D66. De lang gekoesterde droom van een kabinet van D66, PvdA en VVD - de 'paarse' coalitie - werd werkelijkheid. De basis daarvoor werd mede gelegd door de bijzonder succesvol verlopen Tweede-Kamerverkiezingen, waarbij D66 haar zeteltal van

twaaft naar 24 zag stijgen. De winst kondigde zich al aan bij de raadsverkiezingen in maart.

gemeenteraadsverkiezingen

Bij de kandidaatstelling voor de gemeenteraadsverkiezingen deden zich in enkele afdelingen problemen voor met ex-PvdA-leden die zich recentelijk als lid bij D66 hadden ingeschreven. Met name in de afdelingen Arnhem en Zandvoort zouden gewezen sociaal-democraten uit zijn geweest op verkiesbare plaatsen op de kandidatenlijst. Volgens het hoofdbestuur waren de reglementen echter niet overtreden. Het schatte dat enkele honderden ex-PvdA-leden de laatste jaren de overstap naar D66 hadden gewaagd (*de Volkskrant*, 26 februari 1994).

Het aantal gemeenten waarin D66 aan de gemeenteraadsverkiezingen deelnam, groeide sterk. In 1990 deed de partij in zo'n 250 gemeenten mee; in 1994 in ruim vierhonderd. Tegelijkertijd nam het stempercentage toe. Door beide factoren steeg het aantal zetels aanzienlijk: van 663 naar 981. In tegenstelling tot vier jaar geleden wist de partij de vooruitgang dit keer wel in klinkende munt om te zetten. Het aantal wethouders in de twintig grootste gemeenten verdubbelde ruimschoots. Zo maakte D66 onder meer haar opwachting in de colleges van burgemeester en wethouders van Rotterdam, Leiden en Tilburg. In totaal nam D66 nu met 134 wethouders in 92 gemeenten aan de colleges deel.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen

In januari werd de uitslag bekend van de schriftelijke stemming onder de leden van D66 over de volgorde van de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen. Aan de stemming nam ongeveer 30% van de 14.500 leden deel. Als eerste kwam H. van Mierlo uit de bus, gevolgd door G.J. Wolffensperger. De eerste acht kandidaten waren allen zittende kamerleden. De eerste nieuweling was het Zeeuwse statenlid J.A. Jorritsma-van Oosten, op de negende plaats. Bij de eerste twaalf kandidaten stonden zes vrouwen. In het voorstel van de stemadviescommissie dat in december 1993 bekend was geworden, waren de journalistes J.M. de Koning, G. Roethof en M.P.M. van der Ven lage posities toebedeeld. De leden dachten daar echter anders over. Zij plaatsten hen respectievelijk op plaats negentien, 24 en 31. Op de 34ste positie stond M.H.M. van Hulst, van 1973 tot 1977 namens de PPR staatssecretaris van Verkeer en Waterstaat in het kabinet-Den Uyl.

De algemene vergadering van 4 en 5 februari wees Van Mierlo aan als lijsttrekker van D66. 'Als D66 een grote partij wordt dan betekent dat onherroepelijk dat ook in het binnenland een eind is gekomen aan het tijdperk van de politieke supermachten', aldus Van Mierlo in zijn slottoespraak (*NRC-Handelsblad*, 7 februari 1994).

verkiezingsprogramma Tweede-Kamerverkiezingen

Evenals CDA en VVD paste ook D66 haar verkiezingsprogramma aan de verslechterende economische omstandigheden aan. Boven de al voorgestelde tien miljard gulden aan bezuinigingen moest nog eens twee à drie miljard omgebogen worden. Voor de invulling hiervan stelde de programcommissie onder andere kortingen op de landbouwsubsidies, de ambtenarensalarissen, de kinderbijslag en de WW voor.

Op 4 en 5 februari stelde de algemene vergadering het verkiezingsprogramma vast. Ruim zevenhonderd amendementen moesten behandeld worden. Verrassende wijziging was het besluit om de tekst in het ontwerp-program waarin de afschaffing van de Eerste Kamer werd overwogen, te schrappen. Sinds de oprichting had D66 altijd gepleit voor afschaffing van de senaat, omdat deze niet rechtstreeks door de kiezer wordt verkozen. Verder werden de milieu-eisen in het program aangescherpt, onder meer met betrekking tot de Betuwelijn en de uitbreiding van Schiphol. Ook meende het congres dat er geen nieuwe kerncentrales bij mochten komen. Over het voorstel om tabaksreclame wettelijk te verbieden, ontstond een discussie tussen degenen die de volksgezondheid als uitgangspunt namen en zij die de vrijheid van meningsuiting als doorslaggevend beschouwden. De eersten trokken aan het langste eind.

campagne Tweede-Kamer- en Europese verkiezingen

'Dit is het moment' en 'U wint'. Onder deze leuzen voerde D66 haar campagne voor de kamer- en Europese verkiezingen, die op 16 april in Utrecht van start ging. Tijdens de campagne kwamen de Jonge Democraten - de jongerenorganisatie van D66 - in aanvaring met Van Mierlo, naar aanleiding van zijn voorstel om AOW-ers een eenmalige uitkering te geven. 'Een doekje voor het bloeden', aldus JD-voorzitter H. de Vos. Tijdens de campagne kondigde Van Mierlo aan dat de invoering van een referendum een 'hard punt' zou worden in de komende kabinetsformatie. Op 23 april ontvouwde hij hiervoor concrete plannen, samen met het Tweede-Kamerlid O. Scheltema-de Nie. Op korte termijn zou op gemeentelijk en provinciaal niveau een adviserend referendum moeten worden ingevoerd. Zo zou ervaring kunnen worden opgedaan voor de introductie van een landelijk correctief (bindend) referendum.

Een uitgebreid verslag van de campagne voor de verkiezingen van gemeenteraden, Tweede Kamer en Europees Parlement verscheen in oktober onder de titel '*D66 staat voor niets*'. *Hoe D66 330 zetels won*. Tot de auteurs behoorde campagneleider L. van der Meulen.

Tweede-Kamerverkiezingen

De verkiezingen voor de Tweede Kamer brachten D66 groot succes. De partij

ging van twaalf naar 24 zetels en boekte daarmee de grootste winst. Nog nooit eerder was D66 zo groot geweest. Op de verkiezingsavond werd Van Mierlo in het Amsterdamse hotel Krasnapolsky - de lokatie waar D66 ooit was opgericht - met gejuich door zijn aanhang ingehaald. De D66-lijsttrekker beschouwde de uitslag als 'een historische overwinning voor een partij die in de 28 jaar van haar bestaan altijd om vernieuwing heeft gevraagd. We zullen eruit halen wat erin zit' (*de Volkskrant*, 4 mei 1994).

kabinetsformatie

In de kabinetsformatie maakte D66 zich sterk voor de paarse coalitie, een kabinet zonder CDA. Als gevolg van het zware verlies van de christen-democratie was deze mogelijkheid reëler dan ooit tevoren. In de verkiezingscampagne had D66 er de nadruk op gelegd, dat haar voorkeur uitging naar een combinatie van VVD, PvdA en D66. Groot was dan ook de vreugde in de partij, toen dit kabinet een feit werd. Op 20 augustus vierde de partij dit met een bijeenkomst in het Concertgebouw. Hier werden ook de bewindslieden verwelkomd. In het kabinet-Kok werd Van Mierlo vice-premier en minister van Buitenlandse Zaken. Wolffensperger nam Van Mierlo's functie van voorzitter van de Tweede-Kamerfractie over. Eigenlijk had Wolffensperger minister van Justitie willen worden, maar de fractie deed een klemmend beroep op hem om Van Mierlo op te volgen. Justitieminister werd nu W. Sorgdrager, tot dan toe procureur-generaal. Zij beschikte over weinig politieke ervaring, evenals de D66-ministers E. Borst-Eilers (Volksgezondheid, Welzijn en Sport) en G.J. Wijers (Economische Zaken). De staatssecretarissen J. Kohnstamm (Binnenlandse Zaken), A. Nuis (Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen) en D.J.K. Tommel (Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer) daarentegen waren allen afkomstig uit de Tweede Kamer.

Enkele dagen na de installatie van het nieuwe kabinet berichtte het *NRC-Handelsblad* op 26 augustus dat minister Wijers door middel van een op Bonaire gevestigde vennootschap zich schuldig zou maken aan belastingontduiking. Het ministerie van Economische Zaken verklaarde daarop dat Wijers aan zijn fiscale verplichtingen had voldaan; de vennootschap was belastingtechnisch gezien in Nederland gevestigd. Premier Kok ging later akkoord met de wijze waarop Wijers zijn zakelijke belangen had geregeld.

Europese verkiezingen

Op de kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen prijkte na de stemming onder de leden van D66 als eerste L.J. Brinkhorst. Van 1973 tot 1977 was Brinkhorst staatssecretaris van Buitenlandse Zaken in het kabinet-Den Uyl. Daarna was hij onder meer ambassadeur van de EG in Japan en topambtenaar bij de Europese Commissie in Brussel. De stemadviescommissie had aan het einde van 1993 (tegen de reglementen in) aan Brinkhorst de voorkeur gegeven boven

J.W. Bertens. Deze zittende europarlementariër, die volgens de media de voorkeur had van de partijtop, kreeg de tweede plaats toebedeeld. Het partijcongres van begin februari corrigeerde de uitslag van de ledenraadpleging. Bertens werd met 350 stemmen tot lijsttrekker gekozen; Brinkhorst verwierf er driehonderd en belandde op de tweede plaats.

Ook bij de Europese verkiezingen boekte D66 zetelwinst. De partij ging van één naar vier zetels. Vergeleken bij de kamerverkiezingen was er echter sprake van een terugval: van 15,5% naar 11,7%. In partijkringen werd gewezen op de lage opkomst, die nadelig voor D66 zou zijn.

fractie Europees Parlement

Sinds 1989 had D66 in het Europees Parlement deel uitgemaakt van de fractie van de *European Liberals, Democrats and Reformists* (ELDR; zie *Jaarboek 1989 DNPP*, blz. 29). Voortzetting van dit lidmaatschap was voor D66 echter niet vanzelfsprekend. Het partijcongres van februari legde in een resolutie vast dat de D66-europarlementariërs in eerste instantie de mogelijkheden dienden te onderzoeken van de vorming van een fractie met geestverwante partijen. Pas wanneer dit niet mogelijk zou zijn, kon tot toetreding tot de ELDR-fractie worden overgegaan. Na de verkiezingen trachtte de D66-fractie de eerste voorkeur te verwezenlijken. Omdat men inzag dat de kans op welslagen niet al te groot was, werden ook gesprekken gevoerd met de ELDR-fractie. Deze hadden vooral ten doel te voorkomen dat de Gaullisten in deze fractie zouden worden opgenomen, aangezien dit voor D66 niet aanvaardbaar zou zijn. De Gaullisten bleven inderdaad buiten de ELDR-fractie. D66 trad vervolgens tot de fractie toe, maar zag met lede ogen aan dat ook de leden van de Italiaanse Lega Nord werden opgenomen.

Het hoofdbestuur stemde in met deze handelwijze en wilde een volgende stap zetten. De D66-europarlementariërs waren op persoonlijke titel aangesloten bij de ELDR-fractie en daarmee als persoon lid van de ELDR (van oorsprong een federatie, maar enige tijd na de inwerkingtreding van het Verdrag van Maastricht omgevormd tot een Europese partij). Het hoofdbestuur wenste nu dat D66 als partij zich zo snel mogelijk zou aansluiten bij de ELDR (waar de VVD overigens ook lid van was). Binnen de ELDR zou dan vooral moeten worden samengewerkt met de Britse *Liberal Democrats* en het Deense *Det Radikale Venstre*, om zo een 'eigen, progressief profiel' te ontwikkelen (*Democraat*, 30 september 1994). De algemene vergadering van 5 november ging hiermee akkoord.

najaarscongres

Op het najaarscongres, dat op 5 november in Zwolle werd gehouden, legde Van Mierlo verantwoording af over de kabinetsformatie. Voorts sprak hij over de voorgenomen 'herijking' van het buitenlands beleid. Zijn opvolger als

fractie voorzitter in de Tweede Kamer, Wolffensperger, sneed in zijn rede ook dit thema aan. Bertens zette de gang van zaken rond de aansluiting bij de ELDR-fractie uiteen. Daarnaast werd gesproken over het sociaal-economische beleid in relatie tot duurzame ontwikkeling en over bestuurlijke vernieuwing. W. Vrijhoef werd herkozen als partijvoorzitter.

Borsssele

De toekomst van de kerncentrale bij Borsssele bracht in november minister Wijers in conflict met de Tweede-Kamerfractie van zijn partij. De minister wilde - evenals de rest van het kabinet - de centrale moderniseren en tot 2007 open houden, de fractie wenste haar in 2004 te sluiten. In dat geval zou modernisering echter niet renderen en kon de centrale beter al in 1996 dicht gaan, meende de minister. De fractie stemde niettemin voor een motie van GroenLinks, waarin verlenging van de bedrijfstijd tot 2007 werd afgekeurd. De motie werd aangenomen. De minister legde haar niet naast zich neer; hij zou echter extra geld willen uittrekken om de centrale alsnog te moderniseren.

Eerste-Kamerverkiezingen

Ter voorbereiding van de Eerste-Kamerverkiezingen van 1995 werd door het hoofdbestuur in maart een stemadviescommissie ingesteld. Voorzitter was M. Louppen-Laurant, lid van het college van Gedeputeerde Staten van Gelderland. De commissie startte haar werkzaamheden na de sluiting van de kandidaatstellingstermijn op 7 september. Enkele oudgedienden zoals oud-minister en partij-oprichter E. Nypels, Ch. Mertens en M.L. Tiesinga-Autsema zouden volgens de commissie een onverkiesbare plaats moeten krijgen, al deelden zij zelf die mening niet. Tot 9 december konden partijleden per post hun voorkeur uitspreken. Op 15 december werd de uitkomst van de poststemming - en daarmee de definitieve kandidatenlijst - bekend gemaakt. J.L. Glastra van Loon, oud-staatssecretaris en hoogleraar rechtsfilosofie, voerde de lijst aan; de zittende fractievoorzitter, J.J. Vis, had zich niet herkiesbaar gesteld vanwege zijn benoeming tot lid van de Raad van State met ingang van 1 maart 1995. Tiesinga-Autsema en Nypels kregen alsnog een verkiesbare plaats (respectievelijk acht en negen), Mertens echter niet.

verwante instellingen en publikaties

Ter gelegenheid van de publikatie van de brochure *De ruimte waarin wij leven* van D66-senator Glastra van Loon, organiseerde de Stichting Wetenschappelijk Bureau (SWB) van D66 op 12 maart een gesprek tussen de auteur en Tweede-Kamervoorzitter Deetman.

Op 26 maart hield de SWB in samenwerking met de Boekmanstichting een

conferentie over het thema 'kunstenpolitiek voor D66'. Tot de sprekers behoorde R.F. Fuchs, directeur van het Stedelijk Museum te Amsterdam.

In de zomer verscheen de nota *Ingrijpen in menselijk leven*. De publikatie was opgesteld door de SWB-werkgroep Geloof en politiek handelen, en ging over de morele overwegingen met betrekking tot kunstmatige voortplantingstechnieken en gentherapie. De projectgroep Veiligheid en defensie van de SWB-werkgroepen Buitenland en defensie publiceerde een notitie over de internationale rechtsorde.

Samen met de Bestuurdersvereniging D66 publiceerde de SWB een brochure getiteld *Bestuurlijke dilemma's*. Hierin werd een aantal problematische keuzen behandeld waarvoor lokale bestuurders zich geplaagd zien met betrekking tot bijvoorbeeld de ruimtelijke ordening of het onderwijs.

De Bestuurdersvereniging belegde samen met het Opleidingscentrum D66 op 20 mei een bijeenkomst voor nieuwe en herkozen wethouders. Op 1 oktober had het jaarlijkse Bestuurderscongres van de Bestuurdersvereniging plaats. In de zomer publiceerde de vereniging een cahier over de Wet gemeenschappelijke regelingen.

De SWB, de Bestuurdersvereniging en het Opleidingscentrum tekenden gezamenlijk voor de brochure *De waarde van de democratie*, geschreven door SWB-directeur Chr. de Vries. Hierin werd de visie van D66 op de democratie in een nieuw jasje gestoken.

Het Opleidingscentrum organiseerde op 16 en 17 september een bijeenkomst ten behoeve van gemeenteraadsleden die in de raad te maken hadden met extreemrechtse vertegenwoordigers. Op 15 oktober hield het een symposium voor nieuwe afdelingsbestuurders. Achterliggende gedachte was dat na de gemeenteraadsverkiezingen nogal wat zittende afdelingsbestuurders in de raad zouden zijn verkozen en er dus vele nieuwkomers in het afdelingsbestuur zitting zouden nemen.

De Jonge Democraten vierden op 16 en 17 april hun tienjarig bestaan. Op de lustrumbijeenkomst spraken onder meer Van Mierlo en M. Engwirda. Daarnaast gingen de voorzitters van de Jonge Democraten, de JS en de JOVD en een bestuurslid van het CDJA met elkaar in debat.

Het Politiek Emancipatie en Activerings Centrum D66 (PEAC) veranderde in 1994 van naam en ging Commissie Vrouwenrechten/Mensenrechten heten. 'Deze benaming is meer herkenbaar en sluit beter aan bij de nationale en internationale ontwikkelingen binnen de vrouwenbeweging van dit moment', aldus de toelichting in het partijorgaan *Democraat* (9 april 1994).

Gereformeerd Politiek Verbond (GPV)

Het verkiezingsjaar 1994 was voor het GPV niet echt opzienbarend. De gemeenteraadsverkiezingen verliepen voor de partij naar tevredenheid, maar na de Tweede-Kamerverkiezingen was er een gevoel van lichte teleurstelling. De

uitslag van deze verkiezingen droeg er mede toe bij dat het Verbond zich nader op zijn positie in het Nederlands politieke bestel ging beraden.

gemeenteraadsverkiezingen

Het GPV startte zijn campagne voor de raadsverkiezingen met een schaakpartij op het Binnenhof. Bij deze verkiezingen nam het Verbond in 44 gemeenten met een zelfstandige lijst deel. Verder waren er 50 gemeenschappelijke lijsten van GPV en RPF (een duidelijke toename ten opzichte van 1990); 46 van GPV, SGP en RPF; en acht van GPV en SGP - aldus een overzicht van het partijbureau van het GPV (excusief de deelgemeenteraden in Rotterdam).

Het GPV behaalde 150 raadszetels, tegenover 123 in 1990. Er was dus een winst van 27 - drie zetels verlies en dertig zetels winst (*Ons Burgerschap*, maart 1994). In deze cijfers zijn ook de zetels opgenomen die het GPV in combinatie met andere protestants-christelijke partijen behaalde (in tegenstelling tot tabel 1 in deze Kroniek, waar deze apart staan vermeld). Van de dertig winstzetels kwamen er vijf voor rekening van zelfstandige GPV-lijsten. Van de gecombineerde lijsten waren die van GPV en RPF het meest succesvol voor het Verbond. Een winstzetel van het GPV werd door een GPV-er op een SGP-RPF-lijst behaald (het GPV deed zelf niet mee). Met vijf zetels waren Bunschoten en Hardenberg de belangrijkste gemeenten voor het GPV. Het aantal GPV-wethouders steeg van zeven naar twaalf.

partijvoorzitter

Tijdens de algemene ledenvergadering van 9 april trad voorzitter J. Blokland, die een grote kans maakte in het Europees Parlement te worden gekozen, af. Blokland bekleedde het voorzitterschap sinds 1984. Tot zijn opvolger werd S.J.C. Cnossen aangewezen. Deze was in april 1993 afgetreden als secretaris van het Verbond.

Op voorstel van de Generale Verbondsraad (GVR) werd door deze algemene ledenvergadering ook een wijziging aangebracht in de statutaire bepaling die de verkiezing van de leden van de Centrale Verbondsraad (CVR) regelt. De wijziging geeft de plaatselijke verenigingen meer mogelijkheden bij de kandidaatstelling en verkiezing van leden van de CVR.

Tweede-Kamerverkiezingen

In februari werd de kandidaatstellingsprocedure voor de Tweede-Kamerverkiezingen afgerond. De GVR bekrachtigde de volgorde die op basis van de stemmingen in de ledenvergaderingen van de plaatselijke verenigingen tot stand was gekomen. Fractieleider G.J. Schutte werd lijsttrekker, het zittende kamerlid E. van Middelkoop kwam op de tweede plaats, en fractiemedewerker en

gemeenteraadslid in Den Haag M.P.H. van Haeften werd als derde gekandideerd. De start van de verkiezingscampagne had op 9 april in Kampen plaats, aansluitend op de algemene ledenvergadering. Tijdens de campagne stelde het GPV zich - anders dan de RPF - ambivalent tegenover het CDA op. Enerzijds zei Schutte dat hij zich - vanwege de 'weerhoudende kracht' van die partij - bepaald niet verheugde op een regering zonder CDA, maar aan de andere kant meende hij dat het CDA zich zo aan de samenleving had aangepast, dat van een herkenbare christelijke politiek nauwelijks meer sprake was. Hij kon het zich niet goed voorstellen dat een voorstander van zulk een politiek op het CDA stemde.

In de aanloop naar de verkiezingen kreeg het GPV uit onverwachte hoek steun. Zo riep L. Kirkels, deken van het Limburgse Meerssen, op om niet CDA maar GPV te stemmen. Het CDA had zich volgens de deken 'in principiële kwesties leugenachtig' gedragen, zoals bijvoorbeeld ten aanzien van de euthanasie. Het GPV vond hij een 'kleine dappere groep' (*Reformatorisch Dagblad*, 15 april 1994). De journalist H. Vuijsje schreef een artikel in *Intermediair* (29 april 1994) getiteld: 'Stem Schutte'. Naar zijn mening bleek uit het verkiezingsprogramma van het GPV dat het Verbond de 'enige echte' sociaal-democratische partij van Nederland was.

De verkiezingen brachten het GPV een heel lichte vooruitgang: van 1,2% in 1989 naar 1,3%. Evenals de vorige keer was zijn tweede zetel een restzetel. Het aantal behaalde stemmen was niet veel minder dan op grond van een ruwe schatting op basis van de gemeenteraadsverkiezingen voorspeld kon worden (*Ons Burgerschap*, september 1994). Toch was er een gevoel van lichte teleurstelling bij het Verbond, omdat opiniepeilingen op de mogelijkheid van een derde zetel hadden gewezen. Bovendien had de partij niet van de zware teruggang van het CDA kunnen profiteren. Door het verkiezingssucces van de RPF werd het GPV in aantal stemmen de kleinste protestants-christelijke partij.

Europese verkiezingen

Aan het begin van 1994 leek de gemeenschappelijke kandidatenlijst van GPV, RPF en SGP bij de Europese verkiezingen niet door te gaan. De door de RPF voorgedragen vrouwelijke kandidaat was voor de SGP niet aanvaardbaar. Het GPV poogde in het conflict te bemiddelen. Uiteindelijk kwam men tot overeenstemming, toen de RPF-kandidate zich terugtrok (zie hieronder verder onder RPF). Evenals in 1989 werd er uit de drie afzonderlijke programma's van de betrokken partijen een gemeenschappelijk 'Euromanifest' gedestilleerd. Het hoofdthema daarvan was de afwijzing van een Europese Federatie. Gekozen werd voor een Europese samenwerking van zelfstandige staten. Toetreding van de Middeneuropese landen tot de Europese Unie had een hoge prioriteit.

Bij de verkiezingen op 9 juni behaalde de combinatie twee zetels, een winst van één zetel. Het stemmenaandeel steeg van 5,9% naar 7,8%. Bij de zeer lage opkomst waren de kiezers van de protestantse drie relatief goed naar de stembus

getrokken. Toch 'miste' de protestantse Eurolijst - vergeleken bij de Tweede-Kamerverkiezingen - meer dan 130.000 stemmen. De oproep van de Stichting ter Bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen om niet te gaan stemmen zal hierbij mede een rol hebben gespeeld.

De twee zetels werden ingenomen door lijsttrekker L. van der Waal (SGP) - vanaf 1984 europarlementarir - en Blokland (GPV). In juli trad de GPV/RPF/SGP Eurofractie toe tot de fractie 'Europa van Nationale Staten'. De andere groeperingen daarin zijn het Franse 'Andere Europa' (dertien leden), de Deense 'Anti-Maastricht' fractie (twee) en twee 'Anti-EG' Denen. Deze stap baarde - ook in eigen gelederen - wel enig opzien. Niet alleen omdat het hier zeer conservatieve rooms-katholieke Fransen betrof en progressieve deense Lutheranen, maar zeker ook omdat enkele nieuwe fractie-collega's vrouwen waren. De GPV/RPF/SGP-fractie betoogde echter dat deze bundeling noodzakelijk was voor het verkrijgen van goede personele en financiële faciliteiten en voor een beter functioneren in het politieke werk van het Europees Parlement. Omdat iedere groep in deze fractie bij het ontbreken van consensus volledige vrijheid behield om naar eigen inzicht te handelen, was er geen onverantwoordelijke stap begaan.

samenwerking GPV en RPF

Nog voor de Tweede-Kamerverkiezingen was door de Groen van Prinsterer Stichting - het wetenschappelijk bureau van het GPV - een ronde-tafel gesprek georganiseerd tussen vooraanstaande leden van GPV en RPF over de verhouding tussen beide partijen (zie *Ons Burgerschap*, mei 1994). Aanleiding was het feit dat vijftig jaar geleden de Vrijmaking plaats vond. De RPF-leden R. Kuiper (nummer vier op de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen) en E. Schuurman (Eerste-Kamerlid) en de GPV-leden K. Veling (Eerste-Kamerlid) en J.P. de Vries (voorzitter van het Curatorium van de Groen van Prinsterer Stichting en hoofdredacteur van het *Nederlands Dagblad*) kwamen tot de conclusie dat verdere samenwerking tussen GPV en RPF mogelijk en wenselijk was. Kort daarna hielden Kuiper en de voormalige leider van de GPV-fractie in de Tweede Kamer A.J. Verbrugh in het *Nederlands Dagblad* (26 mei respectievelijk 16 juni 1994) een pleidooi voor een 'structureel bondgenootschappelijk optreden' van GPV en RPF. Daarvoor zou een gemeenschappelijke politieke visie, neergelegd in een lange termijn-programma, nodig zijn. Dit gemeenschappelijke programma zou mogelijk zijn zonder de verschillen in grondslag tussen GPV en RPF aan te tasten. Voor de Tweede Kamer zou het bondgenootschap een gemeenschappelijke kandidatenlijst en een gemeenschappelijke fractie inhouden. De mogelijkheid van nauwere samenwerking van GPV en RPF met de SGP werd voorlopig 'verder weg' geacht. Het zoeken daarnaar zou ook een blokkade kunnen vormen voor de verdere ontwikkeling van de samenwerking tussen GPV en RPF.

Het idee van Kuiper en Verbrugh viel bij partijvoorzitter Cnossen en fractieleider Schutte niet in goede aarde. Zij wezen er op dat het GPV de afgelopen jaren al ingrijpende interne discussies had gekend over lijstineenschuiving bij raads-, Staten- en Europese verkiezingen en over het toelatingsbeleid. Het zou niet goed zijn als de partij nu al weer een zware interne discussie zou beginnen. Schutte - en ook de SGP-fractievoorzitter in de Tweede Kamer B.J. van der Vlies - was bovendien bang dat het beoogde bondgenootschap tussen GPV en RPF de bestaande samenwerking tussen de protestantse drie onder druk zou zetten. En ten slotte meende Schutte dat een 'confederatie' - de term die Kuiper en Verbrugh in eerste instantie hanteerden - heel snel toch tot een fusie zou leiden. Ook voorzitter M. Flipse van de GPV-jongerenorganisatie GPJC en zijn voorganger M. Jonker bleken zeer huiverig te staan tegenover een structurele samenwerking van hun partij met de RPF.

Niet onverwacht werden de plannen van Kuiper en Verbrugh door RPF-fractieleider L.C. van Dijke wél met applaus begroet. De RPF moest met alle kracht blijven aandringen op nauwe samenwerking tussen GPV en RPF. Propagandaleider C.J. Smits en later ook partijvoorzitter A. van den Berg wezen er echter op dat de RPF in deze zaak ook geduld moest hebben (zie over de samenwerking tussen GPV, RPF en SGP in de Tweede Kamer in deze Kroniek onder RPF).

positie GPV

Na de Tweede-Kamerverkiezingen schreef partijvoorzitter Cnossen onder de kop 'Zit er nog muziek in het GPV?' in het partijorgaan *Ons Burgerschap* (juni 1994) dat het GPV zich diende te bezinnen op zijn positie. Hierbij moest gedacht worden aan het doel en de invloed van het GPV, zijn sterke en zwakke kanten, de communicatie van de partij met de kiezers en de relatie van het GPV met andere politieke partijen. Deze punten werden vervolgens opgenomen in de agenda van een 'profileringsbijeenkomst', die in september werd gehouden. Aan deze bijeenkomst werd naast de CVR ook deelgenomen door vertegenwoordigers van enkele verwante instellingen van het GPV en de kamerfracties. Vervolgens besloot de GVR op 29 oktober dat een beleidsplan voor het GPV zou worden opgesteld. Dit plan moest erop gericht zijn de partij inhoudelijk te versterken, bijvoorbeeld ten aanzien van de herkenbaarheid van het GPV als christelijke partij en de betrokkenheid van de achterban (*Ons Burgerschap*, november 1994). Direct al werd besloten een discussie in de partij te gaan voeren over de betekenis van de belijdenis voor het politiek handelen. Dit debat zou niet gaan over de vraag *of* de belijdenis relevant is voor de politiek, maar *hoe* dat het geval is. Door een commissie zou een notitie worden opgesteld, die in het voorjaar van 1995 ter bespreking de partij in zou gaan. Kort voor de jaarwisseling startte deze commissie onder voorzitterschap van L.C. Groen (burgemeester van Bunschoten) haar werkzaamheden.

De Europese fractie van GPV, RPF en SGP gaf een tweetal brochures uit. In *Een kleine fractie in een groot parlement: SGP/GPV/RPF in de Europese politiek 1989-1994* ging het parlementslid Van der Waal onder andere in op de vraag wat zijn fractie in het Europees Parlement heeft kunnen bereiken. Van der Waal tekende ook voor de inhoud van *Het subsidiariteitsbeginsel: een beginsel met een open einde*. In deze studie kwam onder meer de toepassing aan de orde van het rooms-katholieke leerstuk van de subsidiariteit in de Europese politiek.

De Groen van Prinsterer Stichting (het wetenschappelijk bureau van het GPV) en Mandaat (het scholings- en vormingsinstituut) organiseerden op 5 februari een congres over het thema 'Burgers van twee koninkrijken'. Er werden lezingen gehouden door onder anderen De Vries en Veling. De teksten van de lezingen werden onder dezelfde titel als die van het congres in een brochure uitgegeven. De Groen van Prinsterer Stichting publiceerde verder *Sleutelen aan het staatsbestel* van de hand van Th. Haasdijk en A.H. Poelman. Hierin worden de zes rapporten besproken die als gevolg van het rapport van de commissie-Deetman inzake de staatkundige vernieuwing werden uitgebracht.

Namens het GPV was Mandaat betrokken bij de voorbereiding en uitvoering van een conferentie in Boedapest op 27 augustus. De conferentie werd bijgewoond door vertegenwoordigers van het Hongaars Democratisch Forum (MDF), de Kleine Ondernemerspartij (FKGP), de Christen-Democratische partij (KDNP) en de Hongaars Gereformeerde Kerk. Het thema was 'Christenen samen voor het Hongarije van morgen'.

Het GPJC - de jongerenorganisatie van het GPV - hield op 28 mei in Amersfoort zijn algemene vergadering, gevolgd door een jubileumbijeenkomst ten gevolge van het dertigjarig bestaan van de organisatie. Tijdens de algemene vergadering werd - na een discussie van ruim een jaar - besloten dat het GPJC gesloten blijft voor niet vrijgemaakt-gereformeerde jongeren. Als reden voor dit besluit werd gegeven dat de kernactiviteit van het GPJC - studie op basis van de grondslag - 'onlosmakelijk verbonden (is) met de leer van de kerk die in de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) gepredikt wordt' (*Jeugd en Politiek*, juni 1994). Wel bleef de mogelijkheid bestaan om aan niet-vrijgemaakt-gereformeerden het 'gastlidmaatschap' te verlenen. Bij de jubileumbijeenkomst werd behalve door voorzitter Flipse gesproken door Schutte en de oud-voorzitter van de GPJC ds. J. Ophoff. De referaten werden gebundeld in het GPJC-katern: *Gereformeerde politiek: heden, verleden en toekomst*.

GroenLinks

Voor GroenLinks was 1994 geen gemakkelijk jaar. Na gunstige gemeenteraadsverkiezingen liepen de Tweede-Kamerverkiezingen uit op een grote teleurstelling. Als gevolg daarvan moest de partij zowel een nieuwe fractie-

voorzitter als een nieuwe partijvoorzitter zoeken. De Europese verkiezingen leverden eveneens verlies op. Daarnaast leed de partij onder de kritiek op het pas gekozen Tweede-Kamerlid T. Oedayrai Singh Varma; al eerder had duo-lijstaanvoerder M. Rabbae tot een golf van kritiek aanleiding gegeven.

Rabbae en Rushdie

Rabbae, met I. Brouwer in 1993 tot lijsttrekker van GroenLinks gekozen, verklaarde in een vraaggesprek met *NRC Handelsblad* (22 januari 1994) zich als belijdend moslim beledigd te hebben gevoeld door de *Duivelsverzen* van Salman Rushdie. Rabbae zou het boek willen laten verbieden, 'een democratische weg, een betere weg om je eigen godsdienst te verdedigen dan het volgen van Khomeiny en andere duistere krachten'. Binnen GroenLinks zou naast pacifisten, communisten, homoseksuelen etc. ook plaats moeten zijn voor moslims.

Op deze uitspraak kwam veel kritiek, binnen en buiten de partij. In een brief aan alle leden van GroenLinks (op 27 januari) nuanceerde Rabbae zijn standpunt: om escalatie te voorkomen had hij de moslimgemeenschap in Nederland in 1989 gewezen op de mogelijkheid naar de rechter te stappen; zelf had hij het boek echter niet willen laten verbieden, al voelde hij zich door sommige passages gekwetst. Hij stelde de Islam als inspiratiebron niet boven het partijprogramma van GroenLinks, dat hij onderschreven had. In een open partijbijeenkomst op 29 januari lichtte de lijsttrekker zijn positie nog eens toe.

voorbereiding op de Tweede-Kamerverkiezingen

Op het congres van 26 en 27 november 1993 had GroenLinks haar verkiezingsprogramma vastgesteld. Volgens berekeningen van het Centraal Planbureau - begin februari bekend gemaakt - zou uitvoering van het programma leiden tot 90.000 extra banen, daling van het financieringstekort tot 3% - vooral door extra belastinginkomsten - en stijging van de ontwikkelingshulp. A. Rinnooy Kan, de voorzitter van het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO), leverde tijdens een debat met Brouwer op 17 maart felle kritiek op het programma van GroenLinks, en in het bijzonder op de voorgestelde milieuheffingen (ecotax), die weinig of niets zouden bijdragen aan de werkgelegenheid. Het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiene, dat evenals het Centraal Planbureau verkiezingsprogramma's analyseerde, verwachtte van de milieuheffingen wel een belangrijke daling van het energieverbruik en daardoor van de vervuiling van de lucht met koolstofdioxide (CO²).

Op 5 februari stelde het congres van GroenLinks in Arnhem de kandidatenlijst voor de Tweede Kamer vast. Verschillende lobbies stuurden aan op wijzigingen in de ontwerp-lijst die een commissie onder leiding van het oud-kamerlid A. van Es had voorgesteld. Partijvoorzitter en milieudeskundige M.B. Vos steeg van plaats zeventien naar plaats vijf. Het voormalig Tweede-Kamerlid voor de PvdA

M.J. de Visser kwam op de dertiende plaats; de werkgroep 50+ binnen GroenLinks zou via een voorkeursactie gaan proberen hem toch nog in de Kamer terug te brengen. Van de zittende kamerleden die zich herkiesbaar hadden gesteld kreeg W.J. Willems plaats twaalf - naar in mei zou blijken een onverkiesbare positie. De overige kamerleden behielden wel een verkiesbare plaats, ondanks kritiek van het congres op hun gematigde opstelling in de Kamer, met name bij de goedkeuring van de defensiebegroting. P. Rosenmöller en L. Sipkes, als duo aanvankelijk ook kandidaat voor het lijsttrekkerschap, bleven op plaats drie respectievelijk vier staan. De kritiek op Rabbae verhinderde niet dat hij als duo-lijsttrekker op de tweede plaats, achter Brouwer, gekozen werd.

gemeenteraadsverkiezingen

In 220 gemeenten nam GroenLinks deel aan de raadsverkiezingen; meestal met een eigen lijst, in zeven gemeenten samen met de PvdA, in één geval samen met D66, in veertien gevallen op een bredere progressieve lijst.

Vergeleken met 1990 boekte de partij duidelijk winst (van driehonderd naar 380 zetels). In de gemeenteraden van Oostzaan en Wijk bij Duurstede vormde zij de grootste fractie, in Utrecht deelde zij de eerste plaats met D66. In enkele gemeenten werd echter verlies geleden, onder meer in Amersfoort en Groningen. Bij de collegevorming wist GroenLinks het aantal wethoudersposten bijna te verdubbelen, van zestien naar dertig; rekent men de wethouders in deelgemeenten mee, dan groeide het totaal tot 45. Tot deze laatste groep behoorde de oud-fractievoorzitter in de Tweede Kamer, P. Lankhorst, die zich niet herkiesbaar had gesteld voor de Kamer.

Tweede-Kamerverkiezingen en de nasleep

Op 23 april organiseerde GroenLinks in het kader van de verkiezingscampagne een *house-party* in Zwolle. Ruim 3000 jongeren konden tot diep in de nacht tussen het dansen door met kamerkandidaten praten. De op dit soort feesten niet ongebruikelijke verkoop van drugs (met name XTC-pillen) stuitte binnen en buiten de partij op kritiek. Het feest bleek bovendien een kostbare investering met weinig rendement: GroenLinks trok uiteindelijk veel minder jonge kiezers dan gehoopt.

De Tweede-Kamerverkiezingen stelden GroenLinks zwaar teleur: niet de door opiniepeilingen voorspelde winst maar een zetel verlies werd haar deel. Lijsttrekker Brouwer stelde vervolgens haar kamerzetel ter beschikking. 'Ik ben er kennelijk niet in geslaagd de kiezer duidelijk te maken dat het ook belangrijk is van GroenLinks een sterke partij te maken', verklaarde zij. 'Als ik tegen minister Hirsch Ballin van Justitie in het IRT-debat zeg dat hij de politieke consequentie moet trekken, dan moet ik dat zelf ook doen' (*Trouw*, 5 mei 1994). Brouwer, die haar carrière begon als advocaat, was Tweede-Kamerlid en fractievoorzitter voor

de CPN van 1981 tot 1986 en Tweede-Kamerlid van GroenLinks van 1989 tot 1994. In november aanvaardde zij een functie als adviseur inzake werkgelegenheid bij de gemeente Rotterdam. De tweede lijsttrekker, Rabbae, overwoog eveneens om af te treden, maar liet zich overhalen om zijn zetel te gaan bezetten. De Tweede-Kamerfractie wees echter Rosenmöller aan als voorzitter.

Vos, als hekkesluiter ook in de Tweede Kamer gekozen, legde haar voorzitterschap na de verkiezingen neer. De GroenLinkse Raad, de partijraad van GroenLinks, koos op 7 mei in haar plaats M. Lucas, die in Nijmegen raadslid voor de CPN en voor GroenLinks was geweest. De GroenLinkse Raad passeerde daarbij de leider van de verkiezingscampagne, oud-studentenleider M. van Poelgeest, die zich ook kandidaat gesteld had voor het voorzitterschap. Veel leden van de partijraad hadden kritiek op de verkiezingscampagne, onder andere op de *house-party* in Zwolle, waarvoor Van Poelgeest verantwoordelijk werd geacht.

Eind september bracht een commissie onder leiding van de partijvoorzitter verslag uit van haar onderzoek naar de verkiezingsnederlaag onder de titel *GroenLinks laat het niet zo*. Men zag vooral twee oorzaken: het duo-lijsttrekkerschap, dat pas na een langdurige interne strijd door de leden gekozen werd en bij de kiezer niet duidelijk overkwam; en de campagne, waarin teveel de overeenkomsten en te weinig de verschillen met de grote concurrenten D66 en PvdA werden benadrukt.

Op 26 november boog een buitengewoon partijcongres in Amsterdam zich ook nog eens over de verkiezingen en onderschreef het rapport van de commissie. Een duo-lijsttrekkerschap zou in de toekomst niet meer voor mogen komen. Het congres ademde overigens geen zwaarmoedige maar veeleer een opgewekte sfeer, waarbij tijd werd uitgetrokken voor cabaret en parallel-debatten over stijl en strategie, milieu en jongeren. Rosenmöller wijdde als voorzitter van de Tweede-Kamerfractie zijn congres toespraak vooral aan de kerncentrale te Borssele; zijn fractie had een opvallend succes behaald met haar motie tegen langer gebruik van de centrale, maar leefde nog in onzekerheid over de manier waarop het kabinet de motie van de Kamer zou uitvoeren.

Europese verkiezingen: De Groenen versus GroenLinks

Besprekingen over samenwerking tussen GroenLinks en De Groenen, in de vorm van lijstineenschuiving bij de Tweede-Kamerverkiezingen, waren eind 1993 vastgelopen. In januari kondigden De Groenen aan, met een zelfstandige lijst aan de Tweede-Kamerverkiezingen deel te zullen nemen. Ze behaalden daarbij een mager resultaat, met 0,1% van de stemmen.

Ook bij de verkiezingen voor het Europees Parlement in juni trokken beide groene partijen gescheiden op. De Europese verkiezingen brachten opnieuw een teleurstelling voor GroenLinks met zich mee. De partij verloor één van de twee zetels en werd in het Noorden van het land zelfs voorbijgestreefd door De Groe-

nen. De vooruitgang van De Groenen was waarschijnlijk voor een belangrijk deel te danken aan hun lijsttrekker, H.A. Verbeek; deze was in 1989 op de lijst van GroenLinks in het Europees Parlement gekozen maar had geweigerd na twee-en-een-half jaar zijn zetel aan een opvolger ter beschikking te stellen, zoals aanvankelijk was afgesproken (zie ook *Jaarboek 1991 DNPP*, blz. 40, en *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 45). Het congres van GroenLinks had hem in december 1991 uit haar delegatie in het Europees Parlement gezet, waarop hij zijn zetel als onafhankelijk lid van de Europese Groene Fractie bleef bezetten. In januari 1994 zegde Verbeek zijn lidmaatschap van de partij op en sloot zich aan bij De Groenen, die hij al eerder met een forse donatie had bedeed. GroenLinks was in zijn eigen ogen wel links, maar niet groen.

Op 17 september boog de GroenLinkse Raad zich in Arnhem over mogelijke samenwerking met De Groenen bij de komende Provinciale Statenverkiezingen. Een aantal partijleden had daartoe, samen met leden van De Groenen en enkele andere groeperingen, een oproep getekend onder de titel 'Kom over de groene brug'. De uiteindelijke beslissing over gezamenlijke lijsten zou echter in de herfst door de provinciale ledenvergaderingen genomen worden. (Overigens werd op 3 juni formeel de Groene Partij Nederland opgeheven; deze was in 1982 opgericht door enkele leden van de PPR, maar altijd een papieren constructie gebleven.)

de kwestie Oedayraj Singh Varma

De plaats van Brouwer in de Tweede Kamer was ingenomen door het Amsterdamse raadslid Varma, evenals Brouwer afkomstig uit de CPN. In 1984 en 1985 was zij als penningmeester van het Grenada-comité beschuldigd van onrechtmatige uitgaven; deze kwestie werd in juni 1994 weer opgerakeld. Zij zou bovendien ook onzorgvuldig met geld omgesprongen zijn in andere gevallen - hulp aan illegale migranten en een inzamelingsactie voor de Franciscaanse non Zuster Gerda, die hulp verleende aan Surinaamse vluchtelingen in Frans Guyana. In juli erkende Varma in een radio-gesprek dat zij 'een enorme fout gemaakt' had. In september spraken partijbestuur en Tweede-Kamerfractie hun vertrouwen in Varma uit, in een verklaring in het partijblad *GroenLinks Magazine*. Een redacteur van het blad, M. Broere, rakelde de kwestie echter weer op in het oktobernummer en concludeerde: 'zo blijft er veel onhelder in deze zaak'. Het partijbestuur reageerde verstoord op deze publikatie - 'geen fraai staaltje van journalistiek benul', volgens voorzitter Lucas (*NRC-Handelsblad*, 6 oktober 1994) - maar stemde vervolgens toe in een onderzoek door een onafhankelijke commissie (waartoe Varma overigens zelf verzocht had). De onafhankelijke commissie onder leiding van oud-staatssecretaris en CDA-lid D.Y.W. de Graaff-Nauta onderzocht de zaak in de herfst en bracht op 20 december verslag uit. Volgens de commissie had Varma 'op rommelige en onzorgvuldige wijze' de penningen van het Grenada-comité beheerd en zich op onjuiste manier daarvoor later verantwoord, maar zichzelf daarbij niet verrijkt. Bovendien trof haar geen

blaat bij de hulp aan illegale migranten en de inzamelingsactie voor Zuster Gerda. De commissie toonde begrip voor het standpunt van de Tweede-Kamerfractie, die het vertrouwen in Varma niet wilde opzeggen. Varma bleef dan ook aan als kamerlid.

verwante instellingen en publikaties

Het Wetenschappelijk Bureau van GroenLinks organiseerde op 19 maart een milieusymposium, onder het motto 'GroenLinks of laten we het zo', waarvan later in het jaar een verslag gepubliceerd werd. Op 3 juni hield het Bureau in samenwerking met de stichting GroenLinks in de Europese Unie in Amsterdam een debat over sociaal-ecologische perspectieven voor de landbouw, 'Landbouwen aan de toekomst'. Onder deze titel werd ook een brochure gepubliceerd. Het Wetenschappelijk Bureau gaf verder tevens *De groene doorbraak* uit, een bundel essays onder meer van de hand van de oud-fractievoorzitter van GroenLinks in de Tweede Kamer, R. Beckers.

Op 18 juni vond in Amsterdam een Europese conferentie plaats over regulatieregelingen en individualisering, (mede) georganiseerd door het GroenLinks Platform voor Sexuele Diversiteit, RozeLinks. Bij deze gelegenheid bracht Roze Links een bundel uit met als titel *Family? Partners? Individuals?*

Op 14 oktober belegde de nieuwe vakbondswerkgroep een conferentie te Utrecht over het thema '(de)regulering arbeidsmarkt'. De werkgroep Sociale Zekerheid publiceerde de brochure *Bestaanszekerheid voor iedereen*, geschreven door A. Koelemij. Een projectgroep onder leiding van partijsecretaris M. Wiebosch-Steeleman schreef *Een gevoel van onveiligheid*, een discussienota over kleine criminaliteit. Deze werd besproken op een conferentie in Utrecht op 8 oktober.

Het partijbestuur publiceerde aan het begin van het jaar *Schiphol op het goede spoor; een transportscenario voor Schiphol. Onder de warme deken van de moedertaal* was de neerslag van de cultuurdag die GroenLinks met de Vlaamse zusterpartij Agalev in 1993 in Antwerpen organiseerde. In *Leven van de wind* braken J. Boer en E. Westerbeek een lans voor windenergie en andere vormen van duurzame energiewinning.

In de brochure *Groen werkt. Banen voor een schoon milieu*, trachtten K. Diepeveen en A. de Roo aan te tonen dat een goed milieubeleid de werkgelegenheid eerder vergroot dan verkleint.

Naar aanleiding van de doorrekening van het verkiezingsprogramma door het Centraal Planbureau (CPB) verscheen de brochure *GroenLinks en het CPB*, waarin ook kritiek op de werkwijze van het CPB geformuleerd werd.

Het Scholings- en Vormingsinstituut publiceerde in samenwerking met het partijbestuur *Tips voor afdelingsbesturen*.

Partij van de Arbeid (PvdA)

De sociaal-democraten zullen met gemengde gevoelens op 1994 terug zien. De PvdA leed bij alle verkiezingen verlies en verloor bovendien vele leden; desondanks werd zij de grootste partij van het land, keerde terug in de regering en leverde bovendien de nieuwe minister-president.

minister Dales

Op 10 januari overleed onverwacht C.I. Dales, sinds 1989 minister van Binnenlandse Zaken. In het tweede kabinet-Van Agt (1981-1982) was ze staatsecretaris van Sociale Zaken geweest; daarna werd ze in de Tweede Kamer gekozen. In 1987 verruilde ze haar kamerzetel voor het burgemeesterschap van Nijmegen. Daarnaast vervulde zij verschillende maatschappelijke functies, onder meer in de Nederlands Hervormde Kerk. Als minister wekte zij bewondering, maar ook wel eens weerstand door haar kordate en directe manier van optreden.

minister Van Thijn en de IRT-affaire

Dales werd op 18 januari opgevolgd door haar partijgenoot E. van Thijn, sinds 1983 burgemeester van Amsterdam, maar reeds in het tweede kabinet-Van Agt (1981-1982) minister van Binnenlandse Zaken. Daarvoor was hij lid van de Tweede Kamer (1971-1983). Ten tijde van het kabinet-Den Uyl was hij fractievoorzitter. In april kwam Van Thijn in botsing met zijn collega Hirsch Ballin, toen deze op een CDA-bijeenkomst de vrees had geuit dat 'ouders met een mongooltje als kind zich als het ware zouden moeten excuseren dat ze het niet hebben laten wegmaken' indien het CDA niet meer aan een volgend kabinet zou deelnemen (zie in deze Kroniek ook onder CDA). Van Thijn noemde de uitspraak van de minister van Justitie 'immoreel' en vond het moeilijk met hem door te gaan in een nieuw kabinet.

De slechte verhouding tussen beide ministers maakte het voor hen niet eenvoudiger om de problemen rond het Interregionaal Recherche Team (IRT) in Noord-Holland en Utrecht op te lossen. Het IRT was na een kort en omstreven bestaan opgeheven, waarbij de hoofdcommissarissen van politie in Amsterdam en Utrecht elkaar de schuld voor de mislukking toeschoven (zie in deze Kroniek ook onder 'hoofdmomenten'). Op 25 mei stelde de Tweede Kamer in een motie vast, dat beide ministers ernstig tekort waren geschoten in deze zaak en zich niet meer met het IRT dienden te bemoeien. De reeds demissionaire ministers besloten daarop af te treden.

Van Thijn, die vooral vanwege deze zaak bij de kabinetsformatie gepasseerd werd, zou later zijn ongenoegen over de gang van zaken kenbaar maken in zijn boek *Retour Den Haag: dagboek van een minister*, dat in november verscheen. In oktober werd hij voorgedragen voor de functie van voorzitter van het Algemeen

Nederlands Verbond van Reisondernemingen. Naar aanleiding van de IRT-mislukking besloot de Tweede Kamer overigens in november met een kleine meerderheid om een parlementaire enquête te houden over het politiebeleid. Het PvdA-kamerlid M. van Traa werd op 7 december geïnstalleerd als voorzitter van de enquête-commissie.

gemeenteraadsverkiezingen

In februari onthulde de politie in Amsterdam dat een lid van een Nederlands-Turkse bende heroïne-smokkelaars zich bij de PvdA had aangesloten met de bedoeling om kandidaat gesteld te worden voor de gemeenteraad. De politie had de bende in 1993 opgerold. De persoon in kwestie ontkende alle beschuldigingen. In Rotterdam kwam bij de raadsverkiezingen opnieuw de uitbreiding van het vliegveld Zestienhoven ter sprake. De partij was hierover van boven tot onder verdeeld: niet alleen binnen de afdeling Rotterdam en in de gemeenteraad, maar ook landelijk, zelfs tot in het kabinet, waar minister J.G.M. Alders van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer uitbreiding afwees maar bijna al zijn collega's instemden met CDA-minister Maij-Weggen van Verkeer en Waterstaat, die de uitbreiding verdedigde. Het conflict speelde ook staatssecretaris H.J. Simons van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur parten, die in Den Haag het kabinetsstandpunt ondersteunde maar als lijsttrekker van de PvdA in de gemeente Rotterdam juist uitbreiding moest afwijzen. De Tweede Kamer sprak zich overigens op 8 februari in een motie tegen uitbreiding uit. Op 25 februari trad Simons af als staatssecretaris om zich geheel aan de Rotterdamse politiek te wijden.

Bij de raadsverkiezingen leed de PvdA aanzienlijke verliezen. In totaal viel de partij terug van 2281 naar 1761 zetels. In Rotterdam verloren de sociaal-democraten een derde van hun aanhang. In Utrecht, waar de uit Marokko afkomstige A. Najib de lijst aanvoerde, leverde de PvdA drie van de twaalf zetels in en werd kleiner dan D66 en GroenLinks. In Amsterdam daarentegen boekte de partij winst in plaats van verlies. In de commentaren werd dit toegeschreven aan een bescheidener opstelling van de PvdA in de hoofdstad.

In een reactie op de nederlaag die de PvdA in veel gemeenten leed, pleitten de beide partijvoorzitters F. Rottenberg en R. Vreeman in april in een notitie getiteld *Idee en beweging* voor een betere 'maatschappelijke worteling' van hun partij. Daartoe wilden ze onder meer in een zestigtal steden teams formeren van drie personen die het contact met de burger in de wijken zouden moeten herstellen en plannen zouden opstellen voor werk en leefbaarheid. Bovendien raadden ze de plaatselijke afdelingen aan, te gaan praten met de lokale partijen die in tal van gemeenten kiezers van de PvdA hadden gewonnen. In enkele gevallen werden deze lokale partijen zelfs geleid door sociaal-democraten; bijvoorbeeld Leefbaar Hilversum, waarvan de lijst werd aangevoerd door VARA-medewerker J.G. Nagel, die tussen 1977 en 1983 de PvdA in de Eerste Kamer vertegenwoordigde.

had maar vanwege zijn lijsttrekkerschap bij de gemeenteraadsverkiezingen voor de partij moest bedanken.

De vernieuwing van de PvdA-fracties leidde in enkele gemeenten tot spanningen. In Vlaardingen ontstond na de raadsverkiezingen in maart een scheuring in de fractie, toen de ledenvergadering het vertrouwen opzegde in twee zojuist met voorkeurstemmen gekozen raadsleden. Na een mislukte bemiddelingspoging besloot de afdeling op 26 oktober de twee te royeren.

In Schiedam brak eveneens na de verkiezingen een conflict uit tussen raadsleden en leden van het afdelingsbestuur. Vier leden van de fractie, waaronder de voorzitter, namen ontslag uit protest tegen de bemoeienis van het afdelingsbestuur met het beleid van de fractie. Onder druk van het partijbestuur trad op 19 september het afdelingsbestuur af; het partijbestuur wilde - als experiment - een projectgroep instellen om de bestuurstaken tijdelijk te vervullen. De afdeling ging op 5 oktober hiermee akkoord.

Tweede-Kamerverkiezingen

In tegenstelling tot veel andere partijen had de PvdA al in 1994 de voorbereidingen voor de Tweede-Kamerverkiezingen afgerond, toen in december het partijcongres het verkiezingsprogramma en de kandidatenlijst vaststelde. Op 26 maart startte de PvdA haar campagne voor de kamerverkiezingen in Zutphen. Met de leuze 'Kies Kok' zette de partij een persoonlijk accent op haar campagne en hoopte zij te profiteren van het positieve beeld - degelijk, betrouwbaar - dat veel kiezers van de minister van Financiën koesterden. Over het algemeen ging de partij zonder al te veel hoop over een goede afloop, maar wel met de rijen gesloten de verkiezingen in. Enigszins verdeeld was zij over het asielbeleid van staatssecretaris A. Kosto van Justitie, dat kritiek kreeg van onder meer minister J.P. Pronk van Ontwikkelingssamenwerking en het Tweede-Kamerlid Van Traa. Na de vele slechte peilingen viel het verlies van twaalf zetels op 3 mei de PvdA nog mee; toch was het het grootste verlies dat de sociaal-democraten ooit geleden hadden. Met 37 zetels bereikten ze een dieptepunt dat alleen in 1967 geëvenaard was. Tegelijkertijd werd de partij dank zij het nog grotere verlies van het CDA de grootste partij van het land. Lijsttrekker Kok sprak dan ook van een 'uitslag met twee gezichten'.

Op 3 september koos de sterk vernieuwde Tweede-Kamerfractie een nieuw bestuur. De voormalige vice-voorzitter van het FNV K. Adelmund volgde F. Leijnse op als vice-voorzitter. Oud-staatssecretaris J. Wallage nam als voorzitter de plaats in van M.A.M. Wöltgens. Deze was op 8 juli benoemd tot burgemeester van Kerkrade.

kabinetsformatie

PvdA-leden speelden een belangrijke rol in de formatie. H.D. Tjeenk Willink, voorzitter van de Eerste Kamer, werd op 7 mei tot informateur benoemd (zie in deze Kroniek ook onder 'hoofdmomenten'). Na de eerste mislukking van een paarse coalitie - waarbij K.G. de Vries, oud-Tweede-Kamerlid voor de PvdA en hoofddirecteur van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten als informateur betrokken was - trad Tjeenk Willink in juli opnieuw als informateur op. Op 6 juli benoemde de koningin partijleider Kok tot informateur. Deze schreef eerst een concept-regeerakkoord, alvorens daar mogelijke coalitiepartners bij te zoeken. Zijn concept-program, dat op 12 augustus gepresenteerd werd, stelde de eigen verantwoordelijkheid van de burger centraal. Het bevatte verregaande voorstellen voor bezuinigingen op studiefinanciering, eigen risico bij ziekenfondsen, versoepeling van de Winkelsluitingswet en invoering van een referendum. De Tweede-Kamerfractie onderschreef het concept-regeerprogramma op 13 augustus. Alleen partijvoorzitter Vreeman - sinds 3 mei ook Tweede-Kamerlid - maakte een voorbehoud ten aanzien van de privatisering van de sociale zekerheid. Eerder had minister Pronk kritiek geuit op het besloten karakter van de formatie en op mogelijke bezuinigingen op ontwikkelingssamenwerking. In discussiebijeenkomsten met de achterban werd vooral kritiek gehoord op de bezuinigingen in hoger onderwijs en studiefinanciering. Partijvoorzitter Rottenberg benadrukte echter dat er ruimte bleef voor nieuwe afwegingen. Op 20 augustus kwam het congres van de PvdA in Utrecht bijeen om de kabinetsformatie te bespreken. Ondanks enige twijfels over de bezuinigingsplannen in het regeerakkoord, juichten de meeste afgevaardigden deelname aan het kabinet toe. Het congres riep wel in een motie de Tweede-Kamerfractie op, 'minimaal vast te houden aan het streefgetal voor zuivere ontwikkelingshulp' dat in het regeerakkoord was overeengekomen. Alleen de Jonge Socialisten, de jongerenorganisatie van de PvdA, tekenden verzet aan. Zij vatten in augustus hun kritiek op regeringsdeelname van de PvdA samen in de brochure *Kies Kok, kies pijn*. Hun oud-voorzitter S. Dijkema had al in juli kritiek geleverd op de voorgestelde bezuinigingen op studiebeurzen, maar stemde uiteindelijk in met het regeerakkoord.

Binnen de PvdA leefden wel twijfels over de duurzaamheid van samenwerking met liberalen in plaats van christen-democraten in één kabinet, onder meer vanwege uiteenlopende opvattingen over de verzorgingsstaat en de sociale zekerheid. Een goede verstandhouding met het CDA leek dan ook wenselijk, mocht de samenwerking met de VVD mislukken. Partijvoorzitter Rottenberg stelde in oktober aan de werkgroep van kerkelijke PvdA-leden, het 'Treffpunt voor socialisme en levensovertuiging', voor om contact te leggen met het CDA. In december herhaalde hij zijn voorstel in een radio-gesprek. Het CDA reageerde afwachtend.

Europese verkiezingen

De uitslag van de Europese verkiezingen viel mee voor de PvdA. De partij zond evenveel leden naar Straatsburg als in 1989. Het waren echter voor een groot deel wel andere leden. Minister d'Ancona van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken P. Dankert verlieten op 15 juli het kabinet om terug te keren naar het Europees Parlement; F. Castricum verliet er de Tweede Kamer voor. J.M. Wiersma, secretaris buitenland van het partijbestuur, leidde de campagne voor de verkiezingen en verwierf eveneens een zetel in het Europees Parlement.

voorbereiding Eerste-Kamerverkiezingen

Op 10 december presenteerde partijvoorzitter Rottenberg de ontwerp-kandidatenlijst voor de in 1995 te kiezen Eerste Kamer. Voor het eerst was deze lijst niet door de gewesten opgesteld, maar door een landelijke kandidatencommissie onder leiding van de burgemeester van Amsterdam S. Patijn (die in deze laatste functie Van Thijn was opgevolgd). Fractievoorzitter G.J.J. Schinck had zich niet herkiesbaar gesteld; de voorzitter van de Eerste Kamer, H.D. Tjeenk Willink, zou de nieuwe lijst aanvoeren. Twaalf andere senatoren werden evenmin herkiesbaar gesteld - deels op eigen verzoek, deels omdat de commissie een ander profiel aan de senaatsfractie wilde geven. Onder de nieuwe kandidaten waren bekende politici als de voormalige Tweede-Kamerfractievoorzitter Wöltgens, de oudstaatssecretarissen M.J. Cohen en E. ter Veld en de vroegere CDA-dissident J.N. Scholten. Het partijcongres moest de lijst in 1995 nog goedkeuren.

verwante instellingen en publikaties

Op 19 februari organiseerde de PvdA-delegatie in het Europees Parlement een conferentie over 'duurzaam werk' in Amersfoort, waarop onder anderen minister Alders het woord voerde.

De Evert Vermeer Stichting (EVS), die zich bezig houdt met ontwikkelings-samenwerking, organiseerde haar jaarlijkse conferentie op 26 maart in Amersfoort onder de titel: 'Samen of niets; kiezen voor een duurzame samenleving'. De ministers Alders, Kok en Pronk voerden het woord. Op 9 april belegde de EVS een debat-bijeenkomst in Rotterdam over 'De PvdA... in een grenzeloze wereld'.

Op 8 april vond in Amsterdam een conferentie plaats over 'gerechtigheid en sociale zekerheid', op initiatief van het 'Trefpunt voor socialisme en levens-overtuiging'. De bijeenkomst werd geleid door de Leidse hoogleraar Nederlandse politiek en parlementaire geschiedenis en Eerste-Kamerlid J.Th.J. van den Berg.

Op 26 augustus herdacht de PvdA in Zwolle het feit dat een eeuw geleden haar moederpartij, de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) aldaar werd opgericht. In mei was reeds de bundel *Honderd jaar sociaal-democratie in*

Nederland 1894-1994 gepresenteerd. Daarbij verklaarde het pas gekozen Tweede-Kamerlid M.M. van Zuylén, honderd jaar sociaal-democratie wel genoeg te vinden; zij zou de PvdA op willen zien gaan in een progressieve volkspartij met D66 en GroenLinks. Zij onderschreef daarmee het slotwoord van P. Kalma, directeur van de Wiardi Beckman Stichting (WBS) - het wetenschappelijk bureau van de PvdA - in de gepresenteerde bundel. Andere sprekers bij de presentatie wezen deze weg echter af.

Op 22 mei belegde de WBS in Amersfoort een conferentie over de 'sociaal-liberale verzorgingsstaat', naar aanleiding van een studie van P. de Beer, *Het verdiende inkomen*. Onder meer hielden hierbij K. Groenveld, directeur van de Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, en J. de Beus, hoogleraar politieke filosofie en auteur van het verkiezingsprogramma van de PvdA, een inleiding. Op 8 en 9 december vond in het kader van een WBS-project in Rotterdam een conferentie plaats over 'de toekomst van de stad'. Naar aanleiding van de zomerschool van 1993 verscheen - in samenwerking met het Opleidingsinstituut PvdA en de Arbeiders Gemeenschap der Woodbrokers - de bundel *Terugtocht en vooruitgang. Discussie en perspectieven in de milieupolitiek* onder redactie van P. van Driel.

In samenwerking met het Centrum voor Lokaal Bestuur publiceerde de WBS *Lokale beleidsvrijheid en financiële armslag*, een rapport opgesteld door een commissie onder leiding van A. van der Zwan, waarin meer autonomie voor gemeenten op financieel gebied bepleit werd. Het Centrum gaf eveneens in samenwerking met de WBS een studie van P. Depla en J. Monasch uit, *In de buurt van politiek*. Hierin werd de bestuurlijke en politieke vernieuwing op lokaal niveau onder de loep genomen. Bovendien verscheen *Gemeenterecht in nieuwe jas* onder auspiciën van het Centrum.

Op 17 juni organiseerden de Rooie Vrouwen, de vrouwenorganisatie van de PvdA, in Baarn een symposium over 'Making the move: mobiliteit van vrouwen, een integrale organisatie-aanpak'. In de herfst begonnen zij zich opnieuw zorgen te maken over hun voortbestaan naar aanleiding van bezuinigingen op de begroting voor 1995.

In de reeks 'PvdA-verkenningen' verscheen onder meer het rapport *Moderne gezinnen of het afscheid van de standaardlevensloop*, van de hand van P. Cuypers. Een werkgroep onder leiding van het Tweede-Kamerlid E. Kalsbeek-Jasperse had de bouwstenen hiervoor aangeleverd. De overheid zou volgens de werkgroep meer rekening dienen te houden met de verscheidenheid van leef- en gezinsvormen in de huidige samenleving.

De PvdA-delegatie in het Europees Parlement publiceerde in maart de studie *Aanzetten tot een vernieuwd Europees landbouwbeleid*, samengesteld door een werkgroep onder leiding van E. Woltjer.

De Jonge Socialisten hielden hun congres in Amsterdam van 20 tot 22 mei. Op deze bijeenkomst maakte de pas in de Tweede Kamer gekozen Dijksema als voorzitter plaats voor Tj. van Dekken. Op 26 en 27 november kwamen de Jonge

Socialisten in Groningen opnieuw bij elkaar.
personalia

Op 30 januari overleed J. Schaefer. Van beroep banketbakker, werd hij in het kabinet-Den Uyl (1973-1977) staatssecretaris voor Volkshuisvesting; van 1978 tot 1986 was hij wethouder in Amsterdam. In de jaren 1971-1973, 1977-1978 en 1986-1990 was hij lid van de Tweede Kamer en van 1990 tot 1991 voorzitter van de door minister Dales ingestelde Projectgroep Sociale Vernieuwing. De laatste jaren speelde hij bovendien een rol als criticus van de partij. Hij was initiatiefnemer van de beweging 'Democratisch Offensief', die echter nooit goed van de grond kwam.

Op 7 februari overleed M. Vrolijk, minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk in het kabinet-Cals (1965-1966) en lid van de Tweede Kamer van 1956 tot 1963 en van 1967 tot 1972; van 1972 tot 1984 was hij Commissaris der Koningin in Zuid-Holland.

Op 1 april nam K. Wierenga afscheid als burgemeester van Enschede. Van 1967 tot 1977 was hij lid van de Tweede Kamer. In 1994 zat hij de commissie voor die de mislukking van het Interregionaal Recherche Team (IRT) onderzocht.

Op 31 maart werd burgemeester H.W. Riem van Brunssum aangehouden; in maart 1995 zou hij terecht staan. Sinds april 1993 stond hij op non-actief, onder verdenking van corruptie. Op 11 augustus kreeg hij oneervol ontslag als burgemeester; tegen deze beslissing van de minister van Binnenlandse Zaken tekende hij echter beroep aan.

S. Patijn, sinds 1984 Commissaris der Koningin in Zuid-Holland en daarvoor lid van de Tweede Kamer (van 1973 tot 1984), werd op 22 april benoemd tot burgemeester van Amsterdam als opvolger van E. van Thijn.

Minister J.G.M. Alders van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu aanvaardde in mei de functie van directeur van de Europese vestiging van de UNEP (United Nations Environment Programme), de organisatie voor milieu en ontwikkeling van de Verenigde Naties.

Op 9 juni overleed de econoom J. Tinbergen. Zijn ideeën over inkomensverdeling, planning en ontwikkelingssamenwerking hadden vrij veel weerklank gevonden binnen de PvdA, onder andere bij minister Pronk, die in Rotterdam bij Tinbergen gestudeerd had.

Het nieuwe Tweede-Kamerlid E.C. Rozenblad kwam in juni in opspraak, toen bleek dat hij bij zijn kandidaatstelling ten onrechte had vermeld het kandidaats-examen rechten te hebben gehaald en directielid van de Anton de Kom Universiteit in Paramaribo te zijn geweest. Bovendien kwam hij pas op de dag van zijn beëdiging als kamerlid in het bezit van de Nederlandse nationaliteit. Op 14 juni besloot hij derhalve, zijn kamerlidmaatschap op te geven. Zijn zetel in de Tweede Kamer werd ingenomen door M.M. van der Burg, voorzitter van de Rooie Vrouwen.

Op 16 december werd bekend dat A.L. ter Beek, minister van Defensie in het

derde kabinet-Lubbers, op 1 januari 1995 Commissaris der Koningin in Drenthe zou worden. De vertrouwenscommissie van de Provinciale Staten, die unaniem een andere kandidaat had voorgesteld, reageerde verontwaardigd op de benoeming. Ter Beek volgde zijn partijgenote M. de Boer op, die in augustus minister van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu was geworden.

Politieke Unie 55+ (PU55+)

Evenals het AOV wist deze ouderenpartij in 1994 door te dringen tot de Tweede Kamer. Enkele successen bij de raadsverkiezingen gingen aan deze landelijke doorbraak vooraf.

voorgeschiedenis

De Politieke Unie 55+ werd op 24 september 1992 opgericht door D.J. Schakelaar en J.L. Velthuis. Velthuis, een gepensioneerd werktuigbouwkundig ingenieur, werd voorzitter. Schakelaar, die secretaris van de nieuwe partij werd, was lid van de PvdA geweest. De grote partijen verwaarloosden in zijn ogen de belangen van ouderen. Bovendien achtte hij de tijd van de ideologie voorbij en verwachtte hij in het algemeen meer van 'horizontale' partijvorming, op basis van leeftijdsgroepen. Hij zocht contact met de Partij voor Ouderen (PPO) en met Bejaarden Centraal (BC), de twee ouderenpartijen die in 1989 tevergeefs hadden getracht een zetel in de Tweede Kamer te veroveren; uit deze contacten groeide de kern van de nieuwe partij.

verkiezingen

In 1993 werd een concept-verkiezingsprogramma geschreven, waarin naast ouderenbeleid ook volksgezondheid, veiligheid en vreemdelingenbeleid veel aandacht kregen. De algemene ledenvergadering stelde dit in januari 1994 vast. Na de succesvolle deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen in Hengelo en Waddinxveen (drie respectievelijk twee zetels), besloot men ook aan de Tweede Kamerverkiezingen deel te nemen - eveneens met succes. Lijsttrekker H. Leerkes, in 1989 tweede op de kandidatenlijst van de PPO, nam zitting in de Tweede Kamer. Overleg met het AOV had niet tot vorming van een gezamenlijke lijst geleid, wel tot een lijstverbinding.

algemene ledenvergadering

Eind juni hield de Unie haar algemene ledenvergadering in Amersfoort. Een deel van het hoofdbestuur trad af. Tot voorzitter werd gekozen J. Goeman; Schakelaar bleef secretaris.

samenwerking met AOV?

Ook na de verkiezingen bleven de verhoudingen tussen de twee ouderenpartijen enigszins gespannen, al werkte Leerkes in de Tweede Kamer vrij nauw samen met de fractie van het AOV. In november kwam ook buiten het parlement de toenadering tussen beide partijen op gang. Bij de Statenverkiezingen van 1995 wilde men toch samenwerken, door kandidatenlijsten te combineren dan wel een lijstverbinding tussen zelfstandige lijsten tot stand te brengen.

Reformatorische Politieke Federatie (RPF)

Voor de RPF was 1994 een goed jaar. Bij de gemeenteraadsverkiezingen en die voor de Tweede Kamer boekte de partij duidelijke winst. Was zij vóór de verkiezingen van 3 mei de kleinste protestantse fractie in de Tweede Kamer, daarna mocht zij zich de grootste noemen. Daarnaast schreef de partij - drie maanden eerder dan beoogd - op 21 januari het 10.000ste lid in.

evangelischen en politiek

Op 12 februari organiseerde de RPF een bezinningsdag over het thema 'vreemdelingschap en politiek'. Deze bijeenkomst was in het bijzonder bestemd voor leiders uit evangelische kringen, waar nogal eens een gereserveerde of zelfs afwijzende houding tegenover deelname aan verkiezingen bestaat. In zijn toespraak zei prof. W.J. Ouweneel (Vergadering van Gelovigen - een evangelische groepering, ook bekend onder de naam 'Darbysten') dat een principiële afkeer van de politiek een 'denkfout' was, waaraan hij zich zelf ook schuldig had gemaakt. Andere sprekers tijdens deze dag, die werd voorgezeten door RPF-fractieleider in de Tweede Kamer M. Leerling, waren onder meer ds. W.J.J. Glashouwer uit Katwijk en R. Kuiper, de vierde kandidaat van de RPF voor de Tweede Kamer en directeur van het Centrum voor Reformatorische Wijsbegeerte.

gemeenteraadsverkiezingen

Bij de gemeenteraadsverkiezingen in maart nam de RPF - al dan niet op één lijst met GPV en/of SGP (zeven hiervan in de vorm van een plaatselijke groepering, waarbij niet de namen van de drie protestantse partijen gebruikt werden) in 180 gemeenten deel (exclusief de verkiezingen voor de deelgemeenteraden in Rotterdam). Vergeleken met 1990 steeg het aantal gemeenten waar de RPF zelfstandig uitkwam van 34 naar 45. Ook het aantal GPV-RPF-lijsten vertoonde duidelijke groei. De andere twee combinatie-mogelijkheden (met GPV en SGP en met alleen SGP) bleven in aantal ongeveer gelijk (*Nieuw Nederland*, januari

1994). Hier speelde mee dat in een aantal gemeenten de samenwerking werd verbroken omdat de staatkundig-gereformeerden geen vrouw op een gemeenschappelijke lijst wilden accepteren.

De RPF veroverde 62 raadszetels meer dan in 1990 (van 110 naar 172). In deze cijfers zijn ook de zetels opgenomen die de RPF in combinatie met andere protestants-christelijke partijen behaalde (in tegenstelling tot tabel 1 in deze Kroniek, waar deze apart staan vermeld). Van deze zetelwinst werd meer dan de helft behaald op zelfstandige lijsten van de RPF. Van de gemeenschappelijke lijsten bracht de samenwerking met alleen GPV voor de RPF de meeste zetelwinst, al kon die van de samenwerking tussen alle drie de protestantse partijen ook niet verwaarloosd worden. Bij de combinatie RPF en SGP was er sprake van stabilisatie van het zeteltal (*Nieuw Nederland*, maart 1994).

Bij de collegevorming was de RPF tamelijk succesvol. Het aantal wethouders steeg van zes naar twaalf.

Tweede-Kamerverkiezingen

De start van de verkiezingscampagne van de RPF voor de Tweede-Kamerverkiezingen vond op 26 maart plaats. Lijsttrekker L.C. van Dijke keerde zich in zijn toespraak met name tegen de individualisering. In de campagne toonde Van Dijke zich minder zorgelijk over een eventueel verdwijnen van het CDA uit de regering dan de lijsttrekkers van GPV en SGP. Voor hem was de afgelopen jaren te duidelijk gebleken dat de christelijke normen en waarden bij het CDA helemaal niet zo heilig waren.

De verkiezingsuitslag was voor de RPF zeer bevredigend, al was er een enige teleurstelling dat niet meer van de ineenstorting van het CDA geprofiteerd kon worden. De partij ging van een naar drie zetels. De derde zetel verkreeg de RPF dank zij de lijstcombinatie met GPV en SGP. Naast Van Dijke namen A. Rouvoet, de voormalige directeur van het wetenschappelijk instituut van de RPF, en D.J. Stellingwerf, gewezen wethouder in Ede, in de Tweede Kamer zitting. Ondanks het gunstige resultaat besloot de RPF tot een evaluatie van de verkiezingscampagne, die door oud-fractievoorzitter in de Tweede Kamer M. Leerling werd uitgevoerd.

afscheid Leerling

Na de verkiezingen van 3 mei keerde fractievoorzitter Leerling niet meer in de Tweede Kamer terug. De Federatieraad stond op 4 juni bij zijn vertek stil. Als cadeau werd een liber amicorum aangeboden, met als titel *Om u te dienen: Meindert Leerling in de Tweede Kamer 1981-1994 met een 'helder getuigenis en een goed program'*. Twintig auteurs - zowel RPF-ers als buitenstaanders - schetsten hierin een beeld van de politicus Leerling. GPV-fractievoorzitter Schutte zei tegenover *Nieuw Nederland* (juni/juli 1994) zijn RPF-collega altijd te

hebben bewonderd om zijn duidelijke getuigenis aangaande Gods recht op mens en samenleving, maar vroeg zich daarbij tevens af of dit getuigenis in het debat soms niet te vroeg kwam, waardoor het luisteren naar de argumenten van de ander te snel werd afgesneden.

samenwerking GPV, RPF en SGP in de Tweede Kamer

Direct na de Tweede-Kamerverkiezingen maakten de fractievoorzitters van GPV, RPF en SGP een aantal afspraken die meer structuur zouden geven aan de bestaande samenwerking. Het initiatief daartoe was van de RPF uitgegaan. Besloten werd dat elke vergadering en elk overleg van enige importantie in principe door minimaal één lid uit de drie fracties zou worden bijgewoond. Doublures zouden zo veel mogelijk worden voorkomen en de fracties die niet aanwezig waren, zouden op de hoogte gebracht worden. Iedere fractie behield wel haar eigen verantwoordelijkheid en rechten.

In september besloten de drie fracties dat ze bij enkele begrotingsbehandelingen met een gezamenlijke woordvoerder zouden optreden. Dat gebeurde bij de begrotingen van Algemene Zaken, Defensie en de begroting voor de Nederlandse Antillen. Ook bij de behandeling van enkele wetsontwerpen trad één woordvoerder namens de drie op (zie over de betrekkingen tussen RPF en GPV in deze Kroniek onder GPV).

Europese verkiezingen

Aan het einde van 1993 was de gemeenschappelijke lijst van SGP, GPV en RPF bij de verkiezingen voor het Europees Parlement onzeker geworden, omdat de SGP een vrouwelijke RPF-kandidaat niet kon aanvaarden (zie ook *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 63-64). De persoon in kwestie, G. Visser-Van Lente, zou op de 21e plaats van de kandidatenlijst komen te staan. Na de jaarwisseling escaleerde deze kwestie. Op 15 januari besloot weliswaar het hoofdbestuur van de SGP met de kleinst mogelijke meerderheid voor uitsluitend deze gelegenheid een vrouw op de lijst te accepteren, maar dit besluit werd teruggedraaid toen dezelfde dag de Raad van Advies van de partij met vrij grote meerderheid het hoofdbestuur adviseerde niet akkoord te gaan.

Dit leidde op 21 januari tot een breuk tussen SGP en RPF. De RPF wilde niet wijken voor het 'neen' van de SGP, zeker niet toen de SGP-delegatie de verwachting uitsprak dat voor de SGP een vrouw op een verkiesbare plaats op een gezamenlijke lijst in de toekomst in ieder geval niet aanvaardbaar zou zijn. Als reactie op de breuk schreef een aantal bekende personen uit verschillende stromingen binnen de gereformeerde gezindte een open brief, waarin nadrukkelijk werd opgeroepen toch tot één Eurolijst te komen (*Reformatisch Dagblad*, 25 januari 1994). Ook de partijen zelf bleven naar oplossingen zoeken, waarbij het GPV als intermediair optrad. Hierbij zei het dagelijks bestuur van de

SGP toe om bij het hoofdbestuur en de Raad van Advies nog eens aan te dringen om alsnog akkoord te gaan. Wanneer de SGP de akkoordverklaring zonder voorwaarden afgaf, zou het GPV aan de RPF verzoeken om de kandidatuur van Visser-Van Lente nog eens te heroverwegen.

Voordat het (ooit) zover kwam, doorbrak Visser-Van Lente zelf de impasse. De RPF-kandidate trok zich uit eigen beweging terug. Zij schreef daarbij een kritische open brief aan het hoofdbestuur van de SGP (*Nieuw Nederland*, februari 1994). Na deze stap kwam er snel overeenstemming over de gemeenschappelijke lijst. De SGP zei daarbij toe - ook met het oog op de Provinciale Statenverkiezingen 1995 - vóór 1 juli duidelijkheid te geven omtrent haar principiële standpunt ten aanzien van de vrouw op gemeenschappelijke lijsten bij verkiezingen in het algemeen. SGP-voorzitter ds. D.J. Buddingh erkende dat het niet erg consequent en geloofwaardig was wanneer bij raads- en Statenverkiezingen vrouwen wél op een gemeenschappelijke lijst aanvaard (zouden) worden en bij de Europese verkiezingen niet.

Ter rechtvaardiging van haar standpunt beriep de RPF zich op het feit, dat in de in juni 1993 opgestelde concept-samenwerkingsovereenkomst de bepaling uit vorige samenwerkingsovereenkomsten was gehandhaafd, dat iedere partij verantwoordelijk is voor de eigen kandidaten. De SGP wees op een stilzwijgende afspraak uit 1986 die inhield dat de SGP nooit zou eisen dat er geen vrouw op de lijst kwam, maar dat GPV en RPF zoveel mogelijk zouden proberen dit te voorkomen. Er was bij de SGP ook een misverstand omtrent datgene wat bij het voorzittersoverleg in juni 1993 afgesproken was. De later afgetreden SGP-voorzitter ds. W.Chr. Hovius gaf toen min of meer groen licht voor een vrouw op een onverkiesbare plaats, waarna RPF-voorzitter A. van den Berg zei dat hij niet verwachtte dat de RPF een vrouw zou kandideren. In de notulen van de hoofdbestuursvergadering van de SGP waar over het juni-overleg werd gesproken, kwam echter te staan dat de RPF toen beloofd had geen vrouw op de lijst te plaatsen.

De verkiezingen voor het Europees Parlement verliepen voor de drie protestantse partijen succesvol (zie in deze Kroniek onder GPV). Voor de RPF was het wel slikken dat de door de gemeenschappelijke lijst van SGP, RPF en GPV behaalde twee zetels bezet werden door een SGP- en een GPV-kandidaat, terwijl na de kamerverkiezingen de RPF inmiddels van de kleinste de grootste van de drie was geworden.

toelatingsbeleid

Begin september stelde het Federatiebestuur van de RPF vast dat deze partij - vergeleken met het GPV toch ruim toegankelijk - nu ook weer niet iedere orthodoxe christen in de gelederen kon opnemen. Zo werd voor Mormonen het lidmaatschap niet mogelijk geacht, omdat zij naast de Bijbel ook aan het *Boek van Mormon* gezag toekennen. Bovendien werd het lidmaatschap van rooms-ka-

tholieken niet verenigbaar gevonden met de grondslag van de RPF. Met name het gezag van de paus werd als een storende factor beschouwd. De uitspraak over de mogelijkheid voor rooms-katholieken om lid van de RPF te worden kwam overigens naar aanleiding van een vraag hierover van de groepering Bundeling voor Christelijke Politiek (zie in deze Kroniek onder CDA).

Federatieraad

Op de Federatieraadsvergadering van 12 november werd een voorstel tot statutenwijziging aangenomen, waardoor bij de afvaardiging naar de Federatieraad in de toekomst meer rekening zou worden gehouden met de grootte van de kiesvereniging. In zijn toespraak zei fractieleider Van Dijke onder meer over het voorgenomen beleid van het kabinet-Kok dat elk fundament ontbrak. Het was naar zijn mening pragmatisme van het zuiverste water.

verwante instellingen en publikaties

De Marnix van St. Aldegondse Stichting, het wetenschappelijk bureau van de RPF, raakte door de verkiezing van Rouvoet tot Tweede-Kamerlid haar directeur kwijt. Tot zijn opvolger werd Kuiper benoemd. Het jaarlijks congres van het wetenschappelijk bureau werd op 26 november gehouden en had als thema 'Vreemdelingen voor elkaar: problemen van de multi-culturele samenleving'. Er waren inleidingen van Rouvoet, H.J. Takken (medewerker van de Stichting Evangelie en Moslims), en G.H. Abma (hervormd-gereformeerd predikant in Gouda).

De Marnix van St. Aldegondse Stichting bracht in 1994 vier publikaties uit. *Vreemdelingschap en politiek: christenen en politieke verantwoordelijkheid* van J.J. Frinsel e.a. bevatte een aantal bijdragen over het thema dat ook op de hierboven vermelde bezinningsdag over evangelischen en politiek was behandeld. *Zin in werk: een christelijke politieke visie op arbeid* was geschreven door R.A. Jongeneel. De studie droeg vanuit een reformatorisch-politieke gezichtshoek onder meer oplossingen aan voor maatschappelijke vraagstukken als arbeidsvoorwaarden, medezeggenschap en werkgelegenheid. De brochure *Problemen van de pluriforme samenleving* van de hand van J. Hoek e.a. bundelde de teksten van de inleidingen die waren gehouden op het congres van het wetenschappelijk bureau van de RPF van 6 november 1993. Ten slotte verscheen nog *Overheid en publiek belang: jhr.mr. A.F. de Savornin Lohman, Christelijk Historische Unie en reformatorische politiek*, door A.Th. van Deursen en anderen.

De stichting Kader en Vorming van de RPF organiseerde in augustus een cursusweek voor enkele leden van het Hongaars Democratisch Forum (MDF) en van de Hongaarse Christen-Democratische Partij voor Roemenië (RMKDP) over het thema 'christelijk onderwijs als basis voor de democratie'. Verder gaf het

vormingsinstituut het boek *Geloof en politiek: uitgangspunten en discussies* uit, geschreven door A. Kadijk.

Op 10 september vierden de RPF-jongeren hun tienjarig bestaan. Ter gelegenheid daarvan werd een boekje gepresenteerd met als titel *Aktief en alert: 10 jaar RPF-jongeren*, dat was samengesteld door E.J. van Baardewijk, oud-secretaris van de RPF-jongeren. Op 15 oktober nam het Federatiebestuur van de RPF een aantal voor de RPF-jongeren positieve besluiten. Zo werd onder meer besloten een RPF-jongere voor deelname in de POG (Politieke Overleg Groep) uit te nodigen. Van dit overleg van de top van de RPF maakten onder meer de partijvoorzitter, de Eerste- en Tweede-Kamerfractie en de directeur van de Marnix van St. Aldegonde Stichting deel uit. Verder viel onder andere het besluit om de benoeming van bestuursleden van de RPF-jongeren niet meer via het Federatiebestuur te laten verlopen.

De Vereniging van RPF-bestuurders hield op 12 maart haar voorjaarsvergadering. Voorzitter J.P.M. Rietkerk, burgemeester van Genemuiden, trad af en werd opgevolgd door H. Visser, burgemeester van Arnemuiden en oud-voorzitter van de RPF. Rietkerk zei dat de RPF het initiatief zou nemen tot een gezamenlijke vergadering van raadsleden van de drie protestantse partijen die op samenwerkingslijsten gekozen waren. Bovendien deed hij de suggestie om in plaatsen waar de RPF met GPV en/of SGP op één lijst zou uitkomen, in het vervolg de naam 'christelijke alliantie' te gebruiken.

Socialistische Partij (SP)

Het jaar 1994 was voor de SP het jaar van de parlementaire doorbraak. Na vijf keer tevergeefs een gooi naar een kamerzetel te hebben gedaan, maakte de gewezen maoïstische partij bij de verkiezingen in mei haar entree in de Tweede Kamer (zie ook de bijdrage over de SP van P. van der Steen in dit Jaarboek). Twee vertegenwoordigers namen zitting: partijvoorzitter J.G.C.A. Marijnissen en R.J.L. Poppe, van beroep milieu-activist.

gemeenteraadsverkiezingen

Bij de gemeenteraadsverkiezingen was de SP zeer succesvol. Haar zeteltal steeg van 70 naar 126 zetels. Omgerekend zouden de ruim 150.000 stemmen goed zijn voor drie kamerzetels. Op een enkele plaats na ging de SP overal waar zij aan de verkiezingen deelnam er flink op vooruit, vooral in haar Brabantse bolwerken. In Oss en Vlaardingenveld werd de SP met negen respectievelijk zeven zetels de grootste partij. De partij trad nergens toe tot het college van burgemeester en wethouders. De partijraad van 6 maart constateerde dat de SP haar gestelde doelen ruimschoots had behaald. De klinkende overwinning werd op 13 maart in het Drunense pretpark Land van Ooit gevierd. Ongeveer drieduizend mensen bezochten deze SP-manifestatie.

Tweede-Kamerverkiezingen

Op 11 januari presenteerde de SP haar verkiezingsprogramma. Hierin nam de partij stelling tegen het 'neo-liberale' regeringsbeleid, dat zou neerkomen op terugdringing van de rol van de overheid, het opgeven van de gedachte van de maakbaarheid van de samenleving, een drastische inkrimping van het sociale stelsel en een grote invloed voor het marktmechanisme. Tegenover dit 'afbraakbeleid' plaatste zij socialisering van de produktiemiddelen, een 'sterke, doortastende' overheid, en planning op hoofdlijnen. In het programma werd verder gepleit voor gratis gezondheidszorg en onderwijs, het ongedaan maken van de huurverhogingen van de afgelopen vier jaar, en een sterke vermindering van de inkomensverschillen. In de paragraaf over migranten werd gezegd dat integratie het beste was, 'dat wil zeggen: Nederlands leren, kennis nemen van de hier gangbare zeden en gewoonten, regels en wetten, en accepteren dat een zekere aanpassing onvermijdelijk is'.

Onder het motto 'Stem tegen. Stem SP' concentreerde de SP zich in haar verkiezingscampagne op de proteststemmers. De partij wilde een alternatief vormen voor de gevestigde partijen en voorkomen dat ontevreden kiezers op de CD zouden stemmen. Symbool van de 'tegenopstelling' was een rode tomaat, die in de verkiezingscampagne de partijaffiches domineerde.

Na de verkiezingen kwam de SP met twee zetels in de Kamer. De fractie bestond zoals vermeld uit partijvoorzitter Marijnissen, jarenlang fractievoorzitter van de SP in de gemeenteraad van Oss, en Poppe, de bekende milieu-activist van de partij. Hun inkomen als kamerlid zeiden zij in de partijkas te storten, waarna zij vervolgens van de partij een 'modaal' salaris zouden ontvangen. Van de fractietoelage werd een gratis telefoonnummer geopend om burgers in de gelegenheid te stellen hun mening kenbaar te maken. Op 6 september ging deze 'SP-Alarmlijn in de Tweede Kamer' van start.

Europese verkiezingen

Met als lijsttrekker T. Kox - partijsecretaris en leider van de campagne voor de raads-, kamer- en Europese verkiezingen - nam de SP op 9 juli deel aan de verkiezingen voor het Europees Parlement. De Socialisten behaalden 1,3% van de stemmen, evenveel als bij de kamerverkiezingen maar te weinig voor een zetel.

partijcongres

Aan het einde van het jaar startte de SP de voorbereidingen voor het zesde partijcongres, dat in 1995 zou worden gehouden. Op 17 december werd in Rotterdam een partijconferentie belegd, waarop Zuidhollandse afdelingsbe-

stuurders in werkgroepen spraken over 'de mogelijkheden van de parlementaire en buitenparlementaire strijd en welke organisatorische veranderingen eventueel nodig zijn' (*de Tribune*, 16 december 1994). In januari en februari 1995 zouden nog een viertal van dergelijke conferenties volgen. Vervolgens diende vóór het congres de balans te worden opgemaakt van de opinies die onder het partijkader leefden.

publikaties

In maart verscheen de brochure *Tweedeling en de gevolgen voor de gezondheid*. Hierin werd een 'groot gezondheidsgat' geconstateerd tussen mensen met een verschillende sociaal-economische status. Het rapport eindigde met een 'gezondheidsmanifest', waarin maatregelen ter verkleining van de gezondheidsverschillen werd voorgesteld. Op 25 maart organiseerde de SP een congres over deze problematiek.

Op 18 mei werd het zwartboek *De tuinbouwmaffia onder de loep* gepubliceerd. Hierin werden vermeende misstanden in de arbeidsomstandigheden in de Noord-limborgse tuinbouw aan de kaak gesteld.

In augustus kwam het wetenschappelijk bureau van de SP met een 'inspraak-reactie' bij de plannen van de aanleg van een Hoge Snelheidslijn (HSL). Onder de titel *Flitstrein? Over bestaand spoor!* somden de auteurs A. Kortland en W. Senden alle bezwaren van de SP op en gaven zij alternatieven aan.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Voor de SGP verliep 1994 niet voorspoedig. De resultaten van de gemeenteraadsverkiezingen waren al niet echt goed. Ronduit teleurstellend was echter het verlies van een zetel bij de Tweede-Kamerverkiezingen. Daarnaast werd de partij getroffen door het verlies van het Tweede-Kamerlid C.N. van Dis jr., die op 9 april overleed.

algemene vergadering

De algemene vergadering werd op 26 februari gehouden. B.J. van der Vlies, fractievoorzitter van de SGP in de Tweede Kamer, hield de partijrede met als titel 'Elk moet HEM eren'. In zijn toespraak waarschuwde Van der Vlies voor het gevaar van extreem-rechts en racistische partijen. Ook J.P. Tanis, voorzitter van de LVSGS/SGP-jongerenorganisatie die in 1994 zestig jaar bestond, voerde het woord.

Bij de verkiezingen voor leden van het hoofdbestuur moesten ook drie vacatures worden opgevuld. J. Haeger, A. Waaijenberg en ds. J.H. van Daalen werden de opvolgers van respectievelijk M. Burggraaf, oud-partijsecretaris C.G. Boender en oud-partijvoorzitter ds. W.Chr. Hovius. De laatste twee waren in het najaar van

1993 als hoofdbestuurslid afgetreden in verband met het partijbesluit over het lidmaatschap van vrouwen (zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 61). In mei zouden hun opvolgers als voorzitter en secretaris definitief worden aangewezen (zie hier onder 'algemeen secretaris').

Verder nam de algemene vergadering een voorstel van het hoofdbestuur tot wijziging van het Algemeen Reglement aan. Hierdoor werd het aantal afgevaardigden naar een 'hogere' vergadering afhankelijk van het aantal leden van een plaatselijke kiesvereniging. Deze verandering leidde ertoe dat in september de vijf kiesverenigingen in Rijssen samensmolten. Vier jaar daarvóór had zich de omgekeerde beweging voltrokken om Rijssen door meer afgevaardigden bij hogere vergaderingen vertegenwoordigd te doen zijn. Rond deze opsplitsing ontstond toen een conflict tussen de SGP in Rijssen en de Provinciale Vereniging van de SGP.

gemeenteraadsverkiezingen

Bij de gemeenteraadsverkiezingen nam de SGP in 86 gemeenten met een zelfstandige lijst deel. In 1990 waren dat er 87. In 88 gemeenten werd met GPV en/of RPF een gemeenschappelijke lijst gevormd, twee minder dan in 1990 (*De Banier*, 3 februari 1994). Bij deze cijfers is geen rekening gehouden met de deelgemeenteraadsverkiezingen in Rotterdam.

Evenals in 1990 behaalde de SGP in 1994 in totaal ruim driehonderd raadszetels. Het stemmenpercentage op de zelfstandige lijsten daalde echter met 0,35% licht. Deze teruggang hield mede verband met de problemen in de partij omtrent de positie van de vrouw. Nadat de collegevorming was afgerond, telde de SGP veertig wethouders, in 1990 waren dat er 36.

Tweede-Kamerverkiezingen

Het SGP-hoofdbestuur stelde op 15 januari in overleg met de Raad van Advies de kandidatenlijst voor de Tweede-Kamerverkiezingen vast. Na Van der Vlies - tijdens de algemene vergadering van 27 februari 1993 reeds tot lijsttrekker gekozen - kwam het zittende Tweede-Kamerlid J.T. van den Berg op de tweede plaats. Als derde kandidaat werd G.R. van Heukelom, oud-voorzitter van de LVSGS/SGP-jongeren en Statenlid in Zeeland, aangewezen. A.P. de Jong, als vierde geplaatst, aanvaardde zijn kandidatuur niet. In zijn plaats kwam A. Noordergraaf. Dat veranderde niets aan de verdeling van de eerste vijf plaatsen over de verschillende kerkgenootschappen. In de volgorde van een tot en met vijf: Hervormd (Gekrookte Riet), Gereformeerde Gemeenten, Gereformeerde Gemeenten in Nederland (buiten verband), Christelijk Gereformeerd, Hervormd (Gereformeerde Bond).

De verkiezingscampagne startte op 25 maart in Slot Zeist. Tijdens de campagne nam Van der Vlies dezelfde houding jegens het CDA aan als zijn GPV-collega

Schutte. Enerzijds was Van der Vlies beducht voor een paarse coalitie, anderzijds uitte hij kritiek op het CDA vanwege het te geringe principieel-christelijk gehalte van deze partij. Verder pleitte de SGP-lijsttrekker voor een verbod op het publiceren van de uitkomsten van opiniepeilingen tijdens de verkiezingscampagne. In deze campagne ontbrak de gebruikelijke paginagrote advertentie, waarin predikanten van verschillende kerken de lezers opriepen om SGP te stemmen. Volgens het *Reformatorisch Dagblad* (26 april 1994) had dit 'ongetwijfeld' ook te maken 'met de perikelen die de partij het afgelopen jaar meemaakte'.

De verkiezingsuitslag was voor de SGP teleurstellend. De partij verloor van haar drie zetels er één, terwijl opiniepeilingen op zijn minst hoop op behoud van deze zetel hadden gewekt. Het staatkundig-gereformeerde stemmenaandeel zakte van 1,9% naar 1,7%. Het verlies was niet overal even sterk. Zo was de aderlating in Zuid-Holland en Utrecht omvangrijk, in Gelderland beperkt. Naar alle waarschijnlijkheid profiteerde vooral de RPF van het verlies van de SGP. In mei stelde het SGP-hoofdbestuur een commissie in voor een onderzoek naar de oorzaak van het stemmenverlies bij de Tweede-Kamerverkiezingen. Deze commissie, die onder voorzitterschap stond van de hoofdredacteur van het *Reformatorisch Dagblad*, C.S.L. Janse, zou in 1995 aan het hoofdbestuur rapport uitbrengen.

Na de Tweede-Kamerverkiezingen besloten de fracties van GPV, RPF en SGP de bestaande parlementaire samenwerking meer te structureren (zie hiervoor in deze Kroniek onder RPF).

Europese verkiezingen

In januari waren SGP en RPF met elkaar in aanvaring gekomen over een vrouwelijke kandidaat van de laatste partij op de gemeenschappelijke kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen (zie in deze Kroniek onder RPF). Nadat deze kandidaat zich had teruggetrokken, kon de samenwerking bij deze verkiezingen alsnog doorgang vinden. De gezamenlijke lijst van SGP, GPV en RPF boekte winst (zie in deze Kroniek onder GPV). De SGP-er Van der Waal keerde weer terug in het Europees Parlement.

vrouwen en de SGP

Naar aanleiding van de perikelen rond de kandidaatstelling bij de Europese verkiezingen zei de SGP toe om vóór 1 juli duidelijkheid te verschaffen omtrent haar principiële standpunt ten aanzien van vrouwen op gemeenschappelijke lijsten in het algemeen. In maart werd hiertoe een commissie ingesteld die moest rapporteren over 'de principie begrenzing van samenwerkingsverbanden'. Voorzitter was J. Koppelaar, voormalig SGP-wethouder in Middelhamis. Op basis van het rapport van deze commissie bepaalde op 24 juni het hoofdbestuur

van de SGP zijn standpunt. Een vrouw op een gemeenschappelijke lijst bleef voor de SGP principieel onaanvaardbaar, zo stelde het hoofdbestuur. Wanneer evenwel in bepaalde omstandigheden gewichtige redenen daartoe aanleiding zouden geven en er geen verkiesbare plaatsen in het geding waren, waren onderhandelingen toch niet geheel uitgesloten. Als voorbeelden van gewichtige redenen werden situaties genoemd, waarin alleen via een samenwerkingsverband één zetel zou kunnen worden behaald, of waarin een samenwerkingsverband de mogelijkheid zou openen om de collegesamenstelling positief te beïnvloeden (*De Banier*, 7 juli 1994).

Behalve de kwestie van de vrouw waren volgens de SGP ook andere belangrijke zaken bij samenwerking in het geding. In augustus stelde het hoofdbestuur daarom ook een gedragslijn vast die als toetssteen zou gaan fungeren voor het afgeven van een machtiging om de naam SGP bij een gemeenschappelijke lijst te gebruiken.

In augustus besprak het hoofdbestuur het concept-rapport dat de commissie 'Uitwerking betrokkenheid vrouwen' (zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 61) had opgesteld. Deze commissie was in november 1993 door het hoofdbestuur ingesteld en stond onder leiding van B. Stolk, voorzitter van de kiesvereniging Ridderkerk. Het hoofdbestuur gaf de commissie 'concrete aandachtspunten' mee, waarover deze zich nader moest beraden.

de buitenwacht en de vrouwenkwestie

Eind juli besloot het Openbaar Ministerie dat de SGP niet strafrechtelijk vervolgd zou worden in verband met het besluit om geen vrouwen als lid toe te laten, alsmede met het standpunt dat de vrouw het passief kiesrecht niet toekomt (zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 62). Het besluit van het Openbaar Ministerie werd vooral genomen op grond van de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging en de vrijheid van vereniging. Na deze uitspraak stelde het D66-Tweede-Kamerlid L.S. Groenman dat de SGP op grond van het Internationaal Verdrag tegen Vrouwendiscriminatie toch verplicht moest worden vrouwen toe te laten. Bij het gerechtshof in Den Haag werd bovendien een klaagschrift ingediend over het besluit van het Openbaar Ministerie de SGP niet te vervolgen. Eén van de indiensters van de strafklacht, Y. Franssen uit Roermond, was ook een civiele bodemprocedure tegen de SGP begonnen om als lid van deze partij te kunnen worden ingeschreven. Ook diende zij een klacht in bij de Commissie Gelijke Behandeling van Mannen en Vrouwen bij de Arbeid. De zitting voor deze commissie vond begin december plaats. De uitspraak zou in 1995 volgen.

Statenverkiezingen

Bij de voorbereiding van de Provinciale Statenverkiezingen in 1995 ontstond in drie van de zes gevallen waar de SGP in het verleden bij een gemeenschappelijke

lijst betrokken was, nu een breuk: in Noord-Holland, Drenthe en Flevoland. Alleen in Noord-Holland was deze breuk zuiver te wijten aan het staatkundig-gereformeerde standpunt over de vrouw in de politiek. In deze provincie stelde de SGP dat zij alleen verder wilde samenwerken als er geen vrouw op de gemeenschappelijke lijst zou voorkomen. Voor het GPV was deze voorwaarde onaanvaardbaar. Door de breuk loopt de SGP een Statenzetel mis, want deze partij was aan de beurt om de lijsttrekker te leveren van de lijst van SGP, RPF en GPV (die in 1991 één zetel had behaald).

algemeen secretaris

Op 27 mei stelde het hoofdbestuur de functie van een benoemde en bezoldigde algemeen secretaris in (te onderscheiden van de gekozen partijsecretaris), wiens taak het zou zijn het hoofdbestuur en met name de eerste en tweede voorzitter te adviseren en bij te staan in de uitoefening van hun functies. Als gevolg van dit besluit was ds. D.J. Budding - sinds het aftreden van Hovius waarnemend partijvoorzitter - bereid het partijvoorzitterschap op zich te nemen. Naast hem koos het hoofdbestuur ds. J.H. van Daalen als tweede voorzitter, A. de Boer tot eerste secretaris en A. Waaijenberg tot tweede secretaris. Door de partijwerkzaamheden zo te verlichten kon de gewenste combinatie voorzitter/predikant blijven bestaan. Als eerste algemeen secretaris werd benoemd D. Nieuwenhuis. Hij was al hoofd van het partijbureau, welke functie hij ook zou blijven vervullen. Eén van de taken die de algemeen secretaris van de voorzitter overnam, was het hoofdredacteurschap van *De Banier*.

radio en televisie

In het najaar bezon het hoofdbestuur zich op de houding van de partij ten opzichte van het gebruik van radio en televisie door de partij. Omdat deze media naar de mening van het hoofdbestuur een ingrijpende rol speelden bij de vorming van de publieke opinie, achtte men het nuttig de bestaande richtlijnen tegen het licht te houden. Bovendien waren aan het hoofdbestuur vragen over deze zaak gesteld. Geconcludeerd werd dat er geen argumenten waren voor bijstelling van de als regel afwijzende houding: om principiele redenen geen actief gebruik van radio en televisie. Dat hield in: geen contact zoeken met deze media, niet naar een studio of andere opname-lokatie gaan, geen microfoon of camera bij de eigen SGP-bijeenkomsten. Maar het afweren van een microfoon of 'onwillend gedrag' tegenover een camera die op een SGP-vertegenwoordiger gericht is, levert geen positieve bijdrage aan het denken over de SGP-beginselen, aldus het hoofdbestuur (*De Banier*, 24 november en 8 december 1994).

internationale contacten

Van 9 tot 15 juni nam een SGP-delegatie van vijf personen in Hongarije en Roemenië deel aan conferenties over de 'kerntaken van de overheid'. Op 12 en 13 september was de SGP opnieuw in Roemenië; dit maal voor een conferentie over het onderwerp 'democratie en rechtsstaat'.

verwante instellingen en publikaties

De Guido de Brësstichting - het studiecentrum van de SGP - publiceerde in het begin van dit jaar de discussienota *Theocratische politiek: principes, geschiedenis en praktijk*. Deze nota was geschreven door H.F. Massink - wetenschappelijk medewerker van het studiecentrum - onder verantwoordelijkheid van een werkgroep. Op 28 mei organiseerde de De Brësstichting een congres over het onderwerp 'theocratie' (in oktober 1993 had zij hieraan ook een bijeenkomst gewijd). De resultaten van het congres werden verwerkt in de definitieve versie van de bovengenoemde nota, die aan het eind van het jaar verscheen. Het studiecentrum liet nog twee andere nota's het licht zien: *Gewetensvrijheid: bijbels en staatkundig-gereformeerd aspect van een grondrecht*, samengesteld door een werkgroep met K. van der Zwaag als redacteur; *Genen in het geding: SGP-visie op genetische manipulatie*, samengesteld door een werkgroep met Massink als redacteur. Verder gaf de Guido de Brësstichting nog twee 'Commentaren' uit: *Tussen thuis en tehuis: enkele aspecten van de toekomstige ouderenzorg in Nederland*, geschreven door Massink; en *De provincie in de toekomst*, van de hand van P. Hoek.

Op 28 januari stond de LVSGS/SGP-jongeren stil bij hun zestigjarig bestaan. Ter gelegenheid daarvan verscheen het gedenkboek *Terugblik met het oog op de toekomst: 60 jaar jongerenwerk binnen de SGP*, dat geschreven werd door J. Kol, medewerker van het Voorlichtings- en vormingscentrum van de SGP. Op 23 april werd de SGP-jongeredag gehouden, gewijd aan het thema criminaliteit met in het bijzonder aandacht voor geweldsmisdrijven. In het najaar schreef de SGP-jongerenorganisatie een open brief aan minister Wijers van Economische Zaken waarin grote verontrusting werd uitgesproken over het plan om de winkels op zondag open te stellen. Ook gaf het LVSGS/SGP-jongeren twee 'info-schetsen' uit: *Asielzoekersbeleid*, geschreven door J. van Belzen en *Algemene Wet Gelijke Behandeling*, door P. van Vugt.

Het Voorlichtings- en vormingscentrum van de SGP kreeg op 5 september een nieuwe voorlichtingssecretaris, H. van der Wal. Zijn voorganger, M. Dankers, die deze functie ruim zeventien jaar lang had uitgeoefend zou overigens nog tot het einde van het jaar bij de SGP werkzaam blijven.

personalia

Op 9 april overleed het SGP-Tweede Kamerlid C.N. van Dis jr. na een ernstige ziekte. Van Dis was vanaf 1971 lid van de Tweede Kamer. Van 1958-1972 had

hij zitting in de gemeenteraad van Rotterdam en van 1970-1982 in de Provinciale Staten van Zuid-Holland.

Op 22 april overleed ds. C. Smits. Deze predikant van de Oud-Gereformeerde Gemeenten was een reeks van jaren lid van het SGP-hoofdbestuur geweest en van 1956 tot 1959 lid van de Eerste Kamer.

Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

Het verkiezingsjaar 1994 bracht de VVD winst. Bij de verkiezingen voor de gemeenteraden, Tweede Kamer en de Europese verkiezingen ging de partij behoorlijk vooruit. Ook de ledenaanhang groeide weer. Voor het eerst sinds jaren kwam het ledental in de zomer boven de 55.000 uit.

verkiezingsprogramma

Op 6 januari stuurden de drie gewezen VVD-ministers die milieubeheer in hun portefeuille hadden gehad - L. Ginjaar, P. Winsemius en E.H.T.M. Nijpels - een brief aan het hoofdbestuur, waarin zij hun onvrede uitspraken over de milieuparagraaf in het ontwerp-verkiezingsprogramma. Zij deden een achttal suggesties waarmee 'een veel duidelijker en aansprekender beeld wordt geschetst van het milieubeleid dat de VVD voorstaat' (*Trouw*, 7 januari 1994). Het drietal bepleitte onder andere meer energiebesparing, uitbreiding van het natuurgebied en een sterkere terugdringing van de verzuring van het milieu. De programcommissie besloot vervolgens de milieuparagraaf gedeeltelijk aan te passen.

De buitengewone algemene vergadering die zich over de kernpunten van het concept-verkiezingsprogramma moest buigen, kwam op 21 en 22 januari bijeen. Ruim vierhonderd amendementen moesten behandeld worden. De ledenvergadering schrapte de invoering van het correctief referendum. Verder werd het te bezuinigen bedrag verhoogd van zeventien naar twintig miljard gulden. Het grootste deel van de bezuinigingen moest worden verwezenlijkt door de invoering van een ministelsel in de sociale zekerheid. De herschreven milieuparagraaf werd goedgekeurd. Winsemius, voorzitter van Natuurmonumenten, was er niet van onder de indruk: 'het was knudde met een rietje; nu is het nog knudde' (*de Volkskrant*, 19 februari 1994). In het nieuwe verkiezingsprogramma was ook de 'prestatiebeurs' opgenomen. Deze vorm van studiefinanciering was voorgesteld door de JOVD.

kandidaatstelling Tweede-Kamerverkiezingen en Europese verkiezingen

Op 18 en 19 februari kwam de algemene vergadering weer bijeen. Op deze bijeenkomst werd de behandeling van het verkiezingsprogramma en de daarbij behorende beleidsnotitie afgerond. Belangrijkste agendapunt was verder de kandidaatstelling voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer en het Europees

Parlement. In de maanden rond de jaarwisseling had de achterban zich gebogen over de ontwerp-lijsten van het hoofdbestuur. Op 29 januari vergaderden de voorzitters van de kamercentrales over de volgorde van de kandidaten. Zij meenden dat drie zittende kamerleden te laag op de lijst stonden: de landbouwspecialist P. Blauw (24ste) en de beide defensiespecialisten S. van Heemskerck Pilles-Duvekot en J.D. Blaauw (respectievelijk 28ste en 35ste). Het hoofdbestuur paste daarop de lijst aan. Blauw steeg naar de zeventiende positie, en de twee anderen kregen verkiesbaar geachte plaatsen. Zonder al te grote verdere wijzigingen nam de algemene vergadering de ontwerp-lijst aan. De afdeling Lisse ondernam nog een poging om een verkiesbare plaats te verkrijgen voor de makelaar H. Mens. Mede door toedoen van Bolkestein mislukte dat. Mens behoorde volgens de partijleider tot een categorie 'die niet voor verkiezing in aanmerking behoort te komen' (*de Volkskrant*, 21 februari 1994). Bolkestein werd bij acclamatie tot lijsttrekker gekozen.

De algemene vergadering had eerder Europarlementariër G.M. de Vries aangewezen als lijsttrekker voor de Europese verkiezingen. Het Tweede-Kamerlid J.G.C. Wiebenga stond op de tweede plaats. Het zittende lid F.A. Wijsenbeek moest zijn vierde plaats afstaan aan de landbouwspecialist J. Mulder en belandde op de vijfde positie.

gemeenteraadsverkiezingen

De gemeenteraadsverkiezingen van 2 maart verliepen voor de VVD zeer succesvol. Met een winst van 235 raadszetels kwamen de liberalen uit op een totaal van 1720 zetels. In onder meer Den Haag, Leiden en Middelburg werd de VVD de grootste partij. Onderzoek toonde aan dat de winst vooral uit de hoek van het CDA kwam. Het aantal wethouders steeg met meer dan honderd tot 319.

christendom

In een interview in *NRC-Handelsblad* van 5 maart stelde partijleider Bolkestein dat de VVD zou moeten overwegen om het christendom weer als uitgangspunt in haar beginselprogramma op te nemen. De verwijzing naar christelijke (en humanistische) waarden was hieruit in 1980 geschrapt. Heroriëntering op christelijke waarden zou 'de op drift geraakte' maatschappij meer samenhang kunnen geven. CDA en SGP konden waardering opbrengen voor de uitlatingen van Bolkestein. D66 stelde bij monde van Van Mierlo er niet mee uit de voeten te kunnen. De voorzitter van het Humanistisch Verbond, P. Cliteur, noemde de uitlatingen onverstandig. De JOVD reageerde eveneens afwijzend. 'Voor de liberalen is geen plaats in de frontlinie van verdedigers van de christelijke waarden', zo schreven K. Petersen en A. Kocken, respectievelijk voorzitter en

vice-voorzitter van de liberale jongerenorganisatie in het *NRC-Handelsblad* (29 maart 1994).

asielzoekers

Op 13 maart maakte Bolkestein in het televisieprogramma Brandpunt zijn plannen bekend om 'de stroom van asielzoekers te beheersen'. De VVD-leider stelde onder andere voor dat Nederland uitsluitend Europese asielzoekers zou toelaten. Niet-Europese asielzoekers zouden in hun eigen regio moeten worden opgevangen. Een storm van kritiek stak op na de bekendmaking van de voorstellen. PvdA, CDA en D66 waren mordicus tegen, evenals vluchtelingenorganisaties. Het hoofd van het bureau van het Hoge Commissariaat van de Vluchtelingen van de Verenigde Naties in Den Haag meende dat de plannen van Bolkestein strijdig waren met het Vluchtelingenverdrag van Genève van 1951.

De plannen van Bolkestein vielen ook binnen de Tweede-Kamerfractie van de VVD niet geheel in goede aarde. Vice-fractievoorzitter H.F. Dijkstal wees erop dat de discussie over dit onderwerp in de eigen gelederen nog niet was afgerond. Bolkestein zou wat 'voor de muziek uitlopen' (*de Volkskrant*, 15 maart 1994). Na een bespreking met Bolkestein zei de fractie unaniem achter haar voorzitter te staan. Bolkestein nuanceerde daarbij het onderscheid tussen Europese en niet-Europese asielzoekers.

verkiezingscampagne

De VVD opende de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen op 9 april met een manifestatie in Den Bosch. Partijleider Bolkestein eiste bij voorbaat al een plaats op voor de VVD in het nieuwe kabinet, samen met D66. Deze twee partijen stonden op grote winst in de opiniepeilingen en hadden zijns inziens het meeste recht om in een nieuwe regering zitting te nemen. Als derde partij had Bolkestein het liefst het CDA, maar een paarse coalitie sloot hij niet op voorhand uit.

De VVD organiseerde 'Bolkestein- en VVD-teamshows' in het land, die op minder traditionele leest geschoeid waren. In plaats van een toespraak van de lijsttrekker met na de pauze gelegenheid voor vragen, werd een *talkshow* gehouden, waarin Bolkestein of andere kamerleden werden geïnterviewd door enkele 'neutrale' journalisten. Inclusief muzikale omlijsting moest de organisatie hiervoor zesduizend gulden opbrengen. De kamercentrales Drenthe, Flevoland en Zeeland vonden dit te duur en zagen af van een invitatie aan Bolkestein.

Tweede-Kamerverkiezingen

Ook de kamerverkiezingen brachten de VVD grote winst. De partij steeg van 22

naar 31 zetels - het een-na-beste resultaat uit de geschiedenis van de VVD (onder aanvoering van Nijpels behaalde de partij in 1982 36 zetels). In de provincies Zuid-Holland, Utrecht en Flevoland werd de VVD de grootste partij. De achterstand op de PvdA in Noord-Holland was miniem geworden.

algemene ledenvergaderingen

Op 27 en 28 mei hield de VVD haar algemene ledenvergadering. E.J.J.E. van Leeuwen-Schut maakte als partijvoorzitter plaats voor W.K. Hoekzema, burgemeester van Huizen en oud-staatssecretaris van Defensie in het eerste kabinet-Lubbers (1982-1986). Van Leeuwen-Schut had zich niet herkiesbaar gesteld. Tegen haar kandidatuur hadden de kamercentralevoorzitters zich gekant, uit onvrede over haar houding ten aanzien van de eventuele terugkeer van H. Wiegel als lijsttrekker bij de kamerverkiezingen, in de zomer van 1993 (zie *Jaarboek 1993 DNPP*, blz. 68-69). In haar afscheidsrede ging Van Leeuwen-Schut in op de verkiezingsuitslag. Volgens haar had het 'vrijzinnig democratisch blok' van VVD en D66 overtuigend gewonnen van het 'paternalistische blok' van CDA en PvdA. Op de vergadering werd verder het startschot gegeven voor de campagne voor de Europese verkiezingen.

Europese verkiezingen

Ook de Europese verkiezingen verliepen voor de VVD zeer succesvol. Het aantal liberale zetels verdubbelde en kwam uit op zes. Lijsttrekker De Vries werd in juli unaniem tot voorzitter gekozen van de Liberale en Democratische fractie (ELDR) van het Europees Parlement.

kabinetsformatie

Nadat onderhandelingen tussen PvdA, D66 en VVD in juni waren vastgelopen, leek in tweede instantie in augustus de vorming van een paarse coalitie toch te slagen (zie in deze Kroniek onder 'hoofdmomenten'). Begin augustus mengde het prominente partijlid H. Wiegel zich in de kabinetsformatie. Een paarse coalitie zag hij met enige huiver tegemoet. Voor het NOS-Journaal zei hij dat er 'hele stevige VVD-punten in het regeerakkoord moeten staan', omdat de liberalen zich tegenover de PvdA en D66 in een minderheidspositie bevonden (*Trouw*, 6 augustus 1994). In een interview in *De Telegraaf* (5 augustus) met als kop 'Wiegel waarschuwt Bolkestein' zei Wiegel niets te moeten hebben van de door formateur Kok voorgestelde inkomensafhankelijke maatregelen die vooral de middeninkomens zouden treffen. 'Daar kan onze partij echt niet mee akkoord gaan'. Bolkestein antwoordde door te stellen dat de onderhandelaars bezig waren 'met de grootste lastenverlichtingsoperatie sinds 1977...', het jaar dat Wiegel vice-premier van het kabinet-Van Agt werd. 'De heer Wiegel komt dus volledig aan

zijn trekken', aldus Bolkestein. Ook partijvoorzitter Hoekzema nam afstand van Wiegels commentaar. Het was volgens hem verstandiger eerst de uitkomsten van de onderhandelingen af te wachten.

Toen het paarse regeerakkoord gereed was, herhaalde Wiegel zijn kritiek. De partij steunde hem hierin echter niet. Op 13 augustus ging de Tweede-Kamerfractie van de VVD unaniem akkoord. Het prominente lid R. de Korte - vice-premier en minister van Economische Zaken in het tweede kabinet-Lubbers - bleef niettemin zijn bedenkingen houden. Enkele dagen later, op 15 augustus, kreeg onderhandelaar Bolkestein voor het akkoord de unanieme steun van het hoofdbestuur van de VVD en van de voorzitters van de kamercentrales. Wel werden enkele kanttekeningen geplaatst bij de voorgenomen bezuinigingen op defensie en bij de sociale zekerheid.

Bij de personele invulling van het kabinet werd Dijkstal door de VVD naar voren geschoven als vice-premier en minister van Binnenlandse Zaken. Partijleider Bolkestein gaf er de voorkeur aan om in de Tweede Kamer te blijven zitten. Verder nam in het kabinet onder meer oud-partijleider J.J.C. Voorhoeve zitting. Hij maakte zijn *come-back* in de landelijke politiek als minister van Defensie. De benoeming van J. van Aartsen, secretaris-generaal op het departement van Binnenlandse Zaken, tot minister van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij leidde tot onbegrip bij het kamerlid Blauw, die als landbouwexpert van de fractie zelf ook als kanshebber werd gezien voor deze post. Volgens Blauw was Bolkestein te lichtzinnig omgesprongen met de belangen van de landbouw.

De nieuwe VVD-bewindslieden werden verwelkomd op de partijraad van 24 augustus. De vergadering had weinig moeite met het regeerakkoord. In zijn slotwoord riep partijvoorzitter Hoekzema op tot eenheid. Hij meende dat de interne discussie in de partij thuishoorde en niet via de media moest verlopen. Dat gold voor elk partijlid, 'prominent of niet', aldus Hoekzema, die Wiegel niet met name noemde.

Bolkestein en de PvdA

Nauwelijks had Bolkestein in een interview zijn tevredenheid uitgesproken over de 'eerste honderd dagen van paars' (*NRC-Handelsblad*, 29 november 1994), of de politiek leider van de VVD kwam flink in botsing met coalitiepartner PvdA. Aanleiding waren zijn uitlatingen in *Elsevier* (10 december 1994), dat ontwikkelingshulp vervangen moest worden door noodhulp. Bolkestein nam hierbij tevens PvdA-minister Pronk op de korrel: deze zou moeten erkennen 'dat zijn traditionele gedachtengoed niet meer correspondeert met de economische werkelijkheid'. Verder zag hij geen enkele reden voor Nederland om meer aan ontwikkelingshulp te besteden dan andere Westerse landen. De fractievoorzitter van de PvdA in de Tweede Kamer Wallage verweet Bolkestein op de persoon van Pronk te spelen.

Op 14 december trok Bolkestein van leer tegen minister Ritzen van Onderwijs.

Volgens Bolkestein zou de PvdA-bewindsman ten aanzien van het hoger onderwijs een 'hap-snap-beleid' voeren. Opnieuw reageerde de PvdA geïrriteerd. Ook binnen de Tweede-Kamerfractie van de VVD was men niet blij met de uitspraken van voorzitter Bolkestein. Het fractielid B.M. de Vries noemde deze 'ongelukkig'.

Premier Kok zou later in een interview in *Elsevier* (24 december 1994) Bolkestein 'spelbederf' verwijten. Kok had zich nogal gestoord aan een rede die Bolkestein op 3 december in Gent had gehouden. In deze toespraak deed Bolkestein het voorkomen of de PvdA tijdens de kabinetsformatie door de bocht was gegaan en de VVD onveranderd op haar standpunten was blijven staan. 'Er is naar mijn smaak maar weinig afstand tussen het VVD-verkiezingsprogramma en de inhoud van het regeerakkoord', zo hield de politiek leider van de VVD zijn Belgische gehoor voor.

Poncke Princen

Vlak voor Kerstmis werd bekend dat minister Van Mierlo van Buitenlandse Zaken een visum had verleend aan Poncke Princen, op grond van humanitaire en gezondheidsredenen. Princen was tijdens de onafhankelijkheidsstrijd van Indonesië tegen Nederland na de Tweede Wereldoorlog gedeserteerd en overgelopen naar het Indonesische kamp. Bij eerdere gelegenheden had de VVD zich gekant tegen een bezoek van Princen aan Nederland. Dit keer waren Bolkestein en buitenlandspecialist F.W. Weisglas akkoord gegaan. Hun niet ingelichte fractie wilde daar echter niet van weten. Tijdens het spoeddebat dat de Tweede Kamer op 20 december aan de zaak wijdde, moesten zij op hun schreden terugkeren. Organisaties van oud-strijders riepen hun achterban op om hun - bezwaren kenbaar te maken bij de VVD. Volgens het partijsecretariaat zouden ongeveer tien personen uit ongenoegen over deze zaak hun partijlidmaatschap hebben opgezegd.

Eerste-Kamerverkiezingen

Op de algemene vergadering van 27 en 28 mei kondigde de voorzitter van de Eerste-Kamerfractie van de VVD, D. Luteijn, aan in 1995 terug te zullen treden. Een opvolger diende zich al snel aan. Begin augustus maakte Wiegel bekend zich voor de senaat kandidaat te stellen. Bij zijn aankondiging zei Wiegel het fractievoorzitterschap niet uit de weg te gaan. Over de kandidatuur van Wiegel had partijvoorzitter Hoekzema met de partijtop overleg gevoerd. Bolkestein zei desgevraagd dat hij hierbij niet was betrokken. Op 11 oktober stelde het hoofdbestuur de groslijst op. Op deze lijst stonden onder anderen ook oud-minister en gewezen kabinetsformateur Van Aardenne en de secretaris-generaal van de Westeuropese Unie W.F. van Eekelen. Een commissie onder leiding van oud-staatssecretaris E. Veder-Smit stelde na gesprekken met de kandidaten de volg-

orde van de lijst op. Als eerste op de ontwerp-lijst kwam oud-minister van Justitie en zittend senator F. Korthals Altes uit de bus. Wiegel nam de derde positie in en was daarmee de hoogst genoteerde nieuwkomer. Op 25 maart 1995 zou een buitengewone algemene vergadering de lijst definitief vaststellen.

Liberale Internationale

Op het 47ste congres van de Liberale Internationale dat van 8 tot 10 september in Reykjavik bijeen kwam, werd Bolkestein gekozen tot toekomstig voorzitter. Samen met de aftredende voorzitter O. Graaf Lambsdorff (van de Duitse FDP) en de nieuw geïnstalleerde voorzitter Sir D. Steel (Britse *Liberal Democrats*) ging Bolkestein als gevolg van het zogenaamde 'trojka'-principe aan de Liberale Internationale leiding geven. In 1996 zou hij Steel als voorzitter opvolgen.

verwante organisaties en publikaties

Op 2 februari presenteerde Bolkestein het boek *Islam & de democratie*, dat hij had geschreven samen met M. Arkoun, arabist van Algerijnse afkomst en hoogleraar aan de Sorbonne in Parijs.

Op 4 en 5 februari hield de Organisatie Vrouwen in de VVD haar jaarlijkse congres. J.M. de Vries trad terug als voorzitter. Bijna zeven jaar had zij deze functie vervuld. Zij werd opgevolgd door T. van der Stroom-van Ewijk.

De Prof.mr. B.M. Teldersstichting, het wetenschappelijk bureau van de VVD, organiseerde op 16 maart een symposium over de toekomst van het hoger onderwijs. Centraal stond de stelling dat de massaliteit van het hoger onderwijs de kwaliteit ervan heeft doen dalen. In augustus, vlak na de totstandkoming van het kabinet-Kok, publiceerde de Teldersstichting het rapport *Keur van kennis. Opinions over hoogwaardig hoger onderwijs*. Het wetenschappelijk bureau van de VVD bekritiseerde hierin de kabinetsplannen voor een 'bachelor'-opleiding aan de hogescholen en universiteiten. In de zomer publiceerde de Teldersstichting het rapport *Gentechnologie. Een liberale visie*. Hierin werd een analyse gegeven van de ethische, politieke en juridische problemen die voortvloeien uit genetische manipulatie, DNA-tests en dergelijke. Op 1 december organiseerde de Teldersstichting een symposium ter gelegenheid van haar veertigjarig bestaan. Onderwerp was de verhouding tussen het liberalisme en het communitarisme.

De JOVD vierde haar 45-jarig bestaan met een lustrumcongres op 5 maart. Voorzitter Petersen hield een pleidooi voor een 'bewuste oppositie' voor de VVD na de kamerverkiezingen. Pas als de liberalen ondubbelzinnig hun stempel op het beleid zouden kunnen drukken, moesten zij aan de regering deelnemen. Op 25 juni werd A. Toor door de algemene ledenvergadering van de JOVD tot voorzitter gekozen, als opvolger van Petersen.

Op 11 april werd een thema-avond over de volksgezondheid gehouden, georganiseerd door de gelijknamige partijcommissie. Tot de sprekers behoorde

oud-minister Van Aardenne.

Aan de vooravond van de Europese verkiezingen, op 30 mei, organiseerde de VVD in samenwerking met de Teldersstichting en de Europese Liberaal-Democraten (ELDR) een internationale conferentie met als titel 'een nieuwe muur of nieuwe kansen?'. Onderwerp was de scheidslijn tussen Oost- en West-Europa na de val van de Berlijnse Muur.

Op 11 juni werd een studiedag gehouden over de veranderingen in de volkshuisvesting. Voor de organisatie tekenden de partijcommissie Wonen en bouwen, de Haya van Somerenstichting en de Vereniging van Staten- en Raadsleden.

Op 24 oktober belegde de Mr. Annelien Kappeyne van de Coppellostichting een bijeenkomst over 'non-discriminatie, artikel 1 van de Grondwet in het licht van toenemende intolerantie'. De Groninger Commissaris der Koningin H.J.L. Vonhoff, het oud-kamerlid voor GroenLinks I. Brouwer en het PvdA-lid en oud-VARA-voorzitter A. van der Louw maakten deel uit van het forum.

Het ouderenbeleid stond centraal op een themadag die op 19 november door het hoofdbestuur was georganiseerd. Tot de sprekers behoorde Tweede-Kamerfractievoorzitter Bolkestein, die in overweging gaf de AOW-gerechtigde leeftijd op termijn te verhogen tot 67 jaar.

De Vereniging van Staten- en Raadsleden van de VVD besloot tijdens haar jaarvergadering op 23 april haar naam te veranderen. De huidige benaming zou de lading niet meer dekken, aangezien in de loop der jaren ook burgemeesters, gemeentesecretarissen, stads- en deelraadsleden waren toegetreden. Met ingang van 1 januari 1995 ging de Vereniging zich 'Bestuurdersvereniging van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie' noemen. Het jaarlijkse congres van de Vereniging op 4 en 5 november stond in het teken van de naderende verkiezingen voor de Provinciale Staten.

personalia

Na het vertrek van E. van Thijn als burgemeester van Amsterdam werd VVD-wethouder F. de Grave op 16 januari door het college van burgemeester en wethouders als tijdelijk vervanger aangewezen. De Grave zou deze functie vervullen tot 12 april, wanneer de nieuwe gemeenteraad werd geïnstalleerd. Tegen deze regeling bestonden hier en daar bezwaren, aangezien De Grave bij de gemeenteraadsverkiezingen van maart als lijsttrekker van de VVD zou optreden. De Grave zei echter toe zich in de verkiezingscampagne terughoudend op te stellen.

Op 20 januari nam H. Wiegel als Commissaris der Koningin afscheid van de Provinciale Staten van Friesland. Wiegel had deze functie vanaf 1982 vervuld. Met ingang van 1 februari werd hij voorzitter van het Kontaktorgaan Landelijke Organisaties van Ziektekostenverzekeraars (KLOZ). Wiegel werd in Friesland

met ingang van 25 april opgevolgd door L.M.L.H.A. Hermans, die sinds 1990 burgemeester van Zwolle was. Hermans werd in zijn oude functie opgevolgd door J. Franssen. Deze was vanaf 1982 lid van de Tweede-Kamerfractie van de VVD.

Als opvolger van S. Patijn werd op 15 september de landbouwkundige J.M. Leemhuis-Stout tot Commissaris der Koningin in Zuid-Holland benoemd. Zij was dijkgraaf van het hoogheemraadschap Schieland en voorzitter van de Unie van Waterschappen. Binnen de VVD had zij geen vooraanstaande rol gespeeld.

Op 5 april overleed M. Visser. Hij had van 1958 tot 1967 voor de VVD zitting in de Tweede Kamer.

G.A.W.C. Baron van Hemert tot Dingshof overleed op 3 mei. Hij maakte van 1973 tot 1981 deel uit van de liberale fractie in de Eerste Kamer.

Op 5 juli overleed A. Ploeg. Hij was Tweede-Kamerlid voor de VVD van 1972 tot 1982 en van 1986 tot 1989. In de tussenliggende periode was Ploeg staatssecretaris van Landbouw en Visserij in het tweede kabinet-Lubbers.

Op 14 september overleed het oud-Tweede-Kamerlid F.G. van Dijk. Van 1956 tot 1963 had hij zitting in de liberale fractie.

De oud-wethouder van Maastricht P. Neus werd op 12 oktober veroordeeld tot een maand voorwaardelijke gevangenisstraf en een boete van 10.000 gulden wegens het aannemen van steekpenningen. Bij de verbouwing van zijn woning zou hij van aannemers giften hebben aanvaard.

ELECTORALE STRATEGIE IN ONZEKERE TIJDEN

Ph. van Praag jr.

De maatschappelijke omstandigheden waaronder partijen campagne voeren, zijn aan sterke verandering onderhevig. Alhoewel partijen al gedurende enkele decennia niet meer kunnen vertrouwen op hun routine bij het opzetten van verkiezingscampagnes, vormen de veranderingen van de laatste jaren een uitdaging voor alle grote partijen. Het gaat daarbij globaal om twee soorten verandering. Eén aan de kant van de kiezers en één aan de kant van de media.

In deze bijdrage gaat het om de vraag hoe de electorale strategie van de vier grote partijen (PvdA, CDA, VVD en D66) er uitzag. Daarbij komt tevens de vraag aan de orde in welke mate de verschillende partijen rekening gehouden hebben met deze grote veranderingen. Op andere onderdelen van de campagne, zoals de campagne-organisatie en de beschikbare financiële middelen, zal slechts zeer summier worden ingegaan.

1. Het veranderende gedrag van de kiezers

De afnemende partijtrouw van de kiezers is geen nieuw verschijnsel. Het veranderende gedrag van de kiezers is in talloze studies uitgebreid geanalyseerd. De algemene conclusie is dat sociale scheidslijnen nog maar in zeer beperkte mate het electorale gedrag van kiezers bepalen.¹ Voor Nederland betekent dit dat kerkelijke achtergrond en klassepositie nog maar in geringe mate samenhangen met kiesgedrag. Deze ontwikkeling is van verschillende benamingen voorzien. Sommigen spreken over emancipatie van de kiezer; een bekende titel van een Engels boek luidt *Voters begin to choose*.²

Voor politieke partijen betekent het dat de groep trouwe kiezers, de *classe gardée*, kleiner is geworden, en minder gemakkelijk te identificeren in sociaal-structurele termen. Het aantal kiezers dat van verkiezing tot verkiezing opnieuw bepaalt op welke partij zij zullen stemmen, is sterk toegenomen. Voor partijen betekent dit niet alleen groeiende onzekerheid, maar ook dat hun doelgroepen veel sterker in ideologische links-rechts termen dienen te worden gedefinieerd. Steun van de kiezers dient meer dan in het verleden steeds opnieuw verworven te worden. Zelfs de meer trouwe kiezer dient met enige regelmaat herbevestigd te worden in zijn keuze. Het betekent echter niet dat partijen zich nu op het gehele electoraat zullen richten.

Deze ontwikkelingen dwingen partijen enerzijds tot het permanent registreren van de ontwikkelingen op de electorale markt en met name tot het systematisch volgen van de waardering van de kiezer voor het optreden van de partij en haar belangrijkste politici. Politieke partijen zijn daardoor gedwongen tot een vorm van permanente campagnevoering. Anderzijds is de periode van ongeveer zes maanden voorafgaande aan de feitelijke verkiezingen veel belangrijker geworden. Het is geen vanzelfsprekende zaak dat partijen die in de peilingen op (grote) winst staan hun kiezers vasthouden, noch is het vanzelfsprekend dat partijen die grote groepen kiezers hebben zien weglopen, deze zien terugkeren aan de vooravond van de verkiezingen.

De doelgroepenstrategie wordt soms omschreven in termen van defensieve en expansieve electorale strategie. Sani en Sartori hebben dat gedaan om de electorale competitie in de relatief stabiele jaren vijftig te analyseren.³ Op het moment dat het voor veel partijen niet langer mogelijk is om hun electorale achterban in sociaal-structurele termen te beschrijven, verliezen deze begrippen echter een deel van hun aantrekkingskracht. Het is bovendien moeilijk te bepalen of de electorale strategie van een partij die in de peilingen een half jaar voor de verkiezingen op grote winst staat en die gericht is op het vasthouden van deze voorspelde winst, defensief of expansief is.

Deze electorale ontwikkelingen vormen een uitdaging voor politieke partijen in alle hooggeïndustrialiseerde landen. Nederlandse partijen hebben daarbij misschien wel te maken met een extra handicap. Campagnes zijn in Nederland van oudsher zeer goedkoop; in geen land wordt zo weinig per kiezer uitgegeven als in Nederland. Bovendien was er tot 1989 geen sprake van een duidelijke stijgende tendens in de campagne-uitgaven. Verkiezingscampagnes worden voornamelijk uit de ledencontributies en uit bedelacties onder de leden gefinancierd.⁴ Alhoewel er geen wettelijke voorschriften bestaan over de financiële steun van bijvoorbeeld bedrijven, wordt het door de landelijke partijen tot nu toe als *not done* beschouwd om geld te vragen aan het bedrijfsleven.⁵ Het bedrijfsleven staat in Nederland evenmin te trappelen om financiële steun aan partijen te geven.

In veel landen reageren partijen op de lossere band tussen kiezer en partij door het laten verrichten van veel onderzoek en het opzetten van zeer kostbare publiciteitscampagnes. Gebrek aan financiële middelen beperkt de mogelijkheden van Nederlandse partijen om op vergelijkbare wijze op deze ontwikkelingen te reageren. Toch geldt ook voor de Nederlandse partijen dat een goed opgezette verkiezingscampagne, gebaseerd op een weldoordachte electorale strategie, van veel groter belang geworden is dan in het verleden.

2. Het veranderende media-systeem

De tijd dat partijen via verwante kranten en omroepen een groot deel van de eigen achterban konden bereiken, ligt ver achter ons. Een deel van deze media is verdwenen, de resterende hebben zich sterk verzelfstandigd en

bereiken in het voor de partijen gunstigste geval nog maar een klein deel van de potentiële kiezers. De laatste tien jaar is echter een aantal andere grote veranderingen opgetreden. Terwijl Nederland tot 1988 slechts twee televisiezenders kende, zijn er nu vijf op Nederland gerichte landelijke zenders en daarnaast een groot aantal lokale of regionale zenders. Het NOS-journaal, een belangrijke bron van politieke informatie voor veel kiezers, bereikte tot 1988 met zijn uitzending van 20.00 uur regelmatig vier tot vijf miljoen kijkers. Tegenwoordig ligt dat aantal meestal tussen de één en de twee miljoen. Daarbij komt dat de gezamenlijke oplage van de dagbladpers (rond de 4,7 miljoen) al jaren nauwelijks stijgt, ondanks een groeiende bevolking. Wel treedt er de laatste jaren een lichte verschuiving op van regionale bladen naar landelijke kranten. Voor partijen betekent dit dat het veel moeilijker is de kiezers te bereiken. Er is een groeiend media-aanbod, vooral aan de kant van de televisie, maar het bereik van de afzonderlijke media is sterk afgenomen. Een andere verandering betrof de mogelijkheid van betaalde reclame van politieke partijen op televisie. Partijen hadden in 1994 voor het eerst de mogelijkheid om bij lokale televisiezenders reclamezendtijd te kopen. RTL was bij deze verkiezingen daar (nog) niet toe bereid. De vraag hoe politieke partijen in een campagne hun potentiële kiezers kunnen bereiken, wordt door de hierboven geschetste ontwikkelingen steeds belangrijker.

3. Electorale strategie

Bij het opzetten van een campagne speelt de perceptie door de top van de partij van de politieke en electorale mogelijkheden een doorslaggevende rol. In de zomer van 1993, een klein jaar voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 3 mei, waren de aanwijzingen van de opiniepeilingen duidelijk. De PvdA stond op zwaar verlies, een halvering van het zetelaantal van 49 was niet onmogelijk. Het CDA kon volgens de peilingen ongeveer 45 zetels verwachten. D66 stond op ruim vijftien zetels winst, de VVD op een bescheiden winst. Afgaande op de ontwikkelingen in de peilingen konden partijen in een betrekkelijk korte periode relatief sterk winnen of verliezen. De electorale situatie was voor de grote partijen onzekerder dan ooit tevoren.

Het vertrekpunt voor de partijen bij het opzetten van hun campagne was de stand van de opiniepeilingen aan het begin van de zomer van 1993. Hoe plannen partijen een campagne in een tijdperk waarin grote electorale verschuivingen tot de mogelijkheden behoren?

Veelal wordt de electorale strategie van een partij gelijk gesteld met een doelgroepenstrategie. In deze bijdrage wordt voor een ruimere invulling gekozen. De electorale strategie van een partij dient op drie nauw samenhangende vragen een antwoord geven:

- wie zijn de kiezers en potentiële kiezers van een partij
- wat draagt men in de campagne als politiek concept uit

- hoe bereikt men de kiezers met de juiste boodschap (de communicatiestrategie)

Campagnes vinden niet plaats in een politiek vacuüm maar in een concurrentiestrijd met één of meer partijen. Essentieel onderdeel van elke campagne is de taxatie van de electorale strategie van de belangrijkste electorale concurrenten. Daarbij behoort ook het zo goed mogelijk anticiperen op de campagne van de concurrenten.

3.1 Wie zijn de potentiële kiezers

Het is voor elke partij noodzakelijk om inzicht te hebben in haar potentiële electoraat. Het gaat daarbij onder andere om de kenmerken van de kiezers die bij de laatste parlementsverkiezingen de partij gesteund hebben, het deel van de kiezers dat weer van plan is dat te doen, de groep die nog twijfelt en de groep voormalige kiezers die dat hoogstwaarschijnlijk niet zal doen. Daarnaast dient nagegaan te worden welke kiezers die de vorige keer de partij niet gesteund hebben, overwegen de partij een volgende keer eventueel wel te steunen. Verder dient men inzicht te hebben in de stemintenties en opvattingen van de kiezers die voor het eerst mogen stemmen. Voor al deze groepen geldt dat de partijstrategen op de hoogte dienen te zijn van het beeld dat de kiezers van de lijsttrekker en van de partij hebben, en het belang dat de kiezers aan verschillende actuele onderwerpen geven. Voor een algemene sterkte/zwakte analyse van de electorale positie van de partij kan niet volstaan worden met een abonnement op de weekpeilingen van Nipo of Interview, maar zal de partij zelf opdracht voor electoraal onderzoek dienen te geven.

3.2 Wat wordt de kiezers verteld: het concept

Bij het *concept* gaat het om de leidende politieke gedachte die men in de campagne wil overdragen, het beeld van de lijsttrekker en het beeld van de partij. De politieke invulling van het concept wordt in belangrijke mate bepaald door de politieke doelstellingen die de partij hoopt te bereiken na de verkiezingen; voor een oppositiepartij liggen die vaak anders dan voor een regeringspartij. Voor een regeringspartij betekent dat dat men enkele elementen uit het regeringsbeleid centraal stelt, die men graag wil voortzetten. Een oppositiepartij kan inspelen op eventueel bestaande onvrede, maar zal toch enige hoofdlijnen van een alternatief beleid dienen aan te geven.

De opvatting dat slechts enkele thema's centraal dienen te staan in een moderne campagne en dat deze moeten worden uitgedragen door één lijsttrekker, komt in nagenoeg alle campagneliteratuur terug. Partijen zijn zich al decennia van deze noodzakelijke aanpak bewust, maar slagen er lang niet altijd in om dit met succes in praktijk te brengen.

Tot 1967 kwamen de partijen vaak met meerdere, regionale lijsttrekkers uit.

Het eenhoofdige lijsttrekkerschap is bij de grote partijen na 1967 volstrekt vanzelfsprekend geworden.⁶ GroenLinks is bij deze campagne, met haar keus voor een duo-lijsttrekkerschap, van deze traditie afgestapt, maar is inmiddels tot de conclusie gekomen dat dit experiment niet voor herhaling vatbaar is.⁷

Tot het concept behoren ook het beeld van de lijsttrekker en het imago van de partij dat men wil uitdragen. De mogelijkheden om een bij de kiezers bestaand beeld van de partij of van de lijsttrekker te veranderen, zijn echter beperkt. Het gevaar bestaat altijd dat door te grote veranderingen in zijn gedrag of in zijn opvattingen, de geloofwaardigheid van een politicus op het spel komt te staan.

Essentieel in het politieke concept van een campagne is dat de lijsttrekker de politieke boodschap overtuigend en geloofwaardig kan overbrengen. Een lijsttrekker die in de ogen van de kiezers schuldig is aan een kabinetscrisis (VVD-leider J. Voorhoeve in 1989) kampt met een geloofwaardigheidsprobleem, indien hij in de campagne beweert graag verder te willen regeren met de oude partner. In Nederland is - evenals in veel andere landen - weliswaar sprake van een zekere personalisering van de politiek, maar toch geldt hier dat politieke leiders zich, in tegenstelling tot de Verenigde Staten, niet strafeloos kunnen onttrekken aan de identiteit van hun partij.⁸

Idealiter wordt het concept van de campagne kernachtig samengevat in de *leuze*. Een geslaagd voorbeeld gaf het CDA in 1986 met de leuze 'Laat Lubbers zijn karwei afmaken'. De kiezer werd hiermee duidelijk gemaakt dat het het CDA om de persoon van de minister-president ging die zijn kabinetsbeleid wilde voortzetten.

Het in de campagne uit te dragen politieke concept staat in nauwe relatie tot de politieke strategie, te omschrijven als de coalitiestrategie of de strategie waarmee een partij streeft naar regeringsverantwoordelijkheid. Het concept zal in veel gevallen aangeven welke coalitievoorkeur een partij heeft. In het Nederlandse meerpartijstelsel doet zich bij nagenoeg elke verkiezing de situatie voor dat partijen die elkaars electorale concurrent zijn, tevens potentiële coalitiepartners zijn. Partijen dienen in hun campagne de strategische afweging te maken of men tot elke prijs naar een optimaal electoraal resultaat streeft, bijvoorbeeld door zeer felle aanvallen op de electorale concurrent en beoogde coalitiepartner.⁹ Dit dilemma speelt met name in de verhouding tussen CDA en VVD en in de relatie tussen D66 en PvdA; en in mindere mate soms ook tussen CDA en PvdA en tussen VVD en D66.

3.3 Hoe worden de kiezers bereikt: de communicatiestrategie

Een moderne campagne is een mediacampagne, in de eerste plaats een televisiecampagne. Toch verschilt de rol die de televisie in een campagne speelt sterk van land tot land. Een belangrijk verschil is nog steeds dat, ondanks de snelle veranderingen in het omroepstelsel, in veel Europese

landen het niet mogelijk is voor partijen om reclamezendtijd te kopen.¹⁰ In de Verenigde Staten neemt de betaalde publiciteit op de televisie daarentegen een zeer belangrijke plaats in. Televisiespotjes zijn een onmisbaar en geldverslindend onderdeel van de Amerikaanse campagne. Spots worden zowel gebruikt voor het opbouwen van naambekendheid en van het imago van een kandidaat, of om andere kandidaten aan te vallen. Spots hebben niet altijd een hoog *Pall Mall* gehalte, soms zijn ze zeer informatief. Ross Perot heeft voor de Amerikaanse presidentsverkiezingen in 1992 in *prime time* zeer lange (dertig minuten), veelal informatieve spots uitgezonden: *infomercials*.¹¹

De rol van de betaalde publiciteit in een Nederlandse verkiezingscampagne is nauwelijks te vergelijken met die in de Verenigde Staten, noch met die in veel andere Europese landen. In veel Europese landen wordt het gebrek aan reclamemogelijkheden op de televisie gecompenseerd door andere vormen van betaalde publiciteit, zoals kranteadvertenties en met name buitenreclame. In Nederland wordt weinig gebruikt gemaakt van deze laatste vorm van betaalde publiciteit. Door het bijna volledig afwezig zijn van buitenreclame zoals *billboards* en het verdwijnen van de traditie om affiches voor het raam te hangen, zijn campagnes in Nederland op straat vrijwel onzichtbaar. De beperkte financiële middelen van de partijen zijn hier debet aan.

Het gevolg is dat beeldvorming van partij of lijsttrekker met behulp van gecontroleerde publiciteit niet goed mogelijk is in Nederland. De televisiezendtijd die politieke partijen bij elke campagne krijgen toegewezen is daar volstrekt niet geschikt voor. Het aantal uitzendingen is te beperkt; in 1994 zes keer drie minuten. Bovendien kunnen de tijdstippen niet worden uitgekozen, maar worden toegewezen door het Commissariaat voor de Media.¹² De mogelijkheid die partijen dit jaar voor het eerst hadden om bij sommige lokale televisiestations spotjes uit te zenden kon dat niet compenseren. Betaalde publiciteit, waaronder kranteadvertenties en lokale radiospotjes, kan binnen de Nederlandse verhoudingen slechts een ondersteunende functie hebben. Vrije publiciteit, die relatief gemakkelijk te verkrijgen is, lijkt hier voor partijen verreweg het meest belangrijk; zij is bepalend voor het beeld dat de kiezers hebben van partijen en politici.

4. De verkiezingscampagnes van 1994

Vanuit het hierboven geschetste kader - wie zijn de potentiële kiezers, wat wordt ze verteld en hoe worden ze bereikt - zullen de campagnes van de vier grote partijen nader bekeken worden.

4.1 D66: de voorzichtige campagne van de winnaar

Al sinds de zomer van 1990 stond D66 op grote winst in de peilingen. Het voeren van oppositie vóór de centrum-linkse regering van CDA en PvdA, waar D66 tot haar eigen ongenoegen in 1989 buiten was gehouden, ging haar leider H. van Mierlo goed af. In de zomer van 1993 schommelde de score van de Democraten in de peilingen rond de 19%. In het voorjaar had de partij zelfs korte tijd op 20 tot 21% gestaan. De electorale doelstelling van de partij was deze voorspelde zetelwinst op 3 mei te incasseren. De grote angst was dat deze winst bij het naderen van de verkiezingsdag als sneeuw voor de zon zou verdwijnen.

Bij het ontwikkelen van een electorale strategie had men een grote handicap: geld voor electoraal onderzoek was er niet. Op basis van door verschillende media gepubliceerd onderzoek wist de campagneleiding dat de partij het nog steeds heel goed deed in de grote steden en de forensensteden, en onder jongeren. De campagne heeft men echter niet specifiek op deze doelgroepen gericht. Verder ging men ervan uit dat de PvdA de belangrijkste electorale concurrent was, op enige afstand gevolgd door het CDA. Deze twee partijen zouden zeker proberen een deel van hun voormalige kiezers bij D66 terug te halen. De partij was vooral bevreesd voor een eventuele nek-aan-nekrace tussen PvdA en CDA in de weken voorafgaande aan de verkiezingen. Van de VVD hadden de Democraten in hun eigen visie weinig te vrezen.

In het algemeen als positief ervaren beeld van D66 onderkende de partij drie zwakke punten:

- de partij was in de ogen van veel kiezers onduidelijk;
- het ontbrak de partij aan voldoende bestuurlijke capaciteiten;
- er bestond bij veel kiezers twijfel of D66 wel meer was dan Van Mierlo.

In de campagne heeft men geprobeerd dit beeld te corrigeren. Veel sterker dan in 1986 en 1989 heeft D66 daarom gekozen voor een inhoudelijke campagne. In de brochures, in de keuze voor themadagen in de campagne en in het centrale politieke concept kwam de inhoudelijke invulling van de campagne tot uiting. D66 wenste zich te profileren als de partij van de vernieuwing, zowel op bestuurlijk/politiek niveau - door nadrukkelijk de invoering van het referendum te beloven indien men ging regeren - als op inhoudelijke beleidsterreinen als milieuvriendelijke technologie, energiebesparing, en de onontkoombare individualisering. De voorkeur voor een paarse coalitie sloot hierbij aan. De keuze voor de slogan 'Dit is het moment' - voor een doorbraak van D66 en voor politieke vernieuwing - diende het centrale concept aan te geven.

Overigens was electoraal concurrent de PvdA niet ontevreden met de leuze van D66. Uit eigen PvdA-onderzoek bleek dat deze leuze, net als de afgekeurde PvdA-slogan 'Nu het er echt op aankomt' primair herkenbaar was

voor het eigen kader: 'Het bleek dat waar het partijkader zeer enthousiast is over een leus die het belang van een verkiezing voor de eigen organisatie weergeeft, de modale kiezer zich absoluut niet met zo'n belang kan identificeren'.¹³

In het centrale concept van de D66-campagne paste geen profilering van Van Mierlo als toekomstige minister-president. Men durfde de gok niet aan dat de peilingen zo hoog zouden blijven en was bang dat tegenvallende gemeenteraadsverkiezingen de geloofwaardigheid van Van Mierlo zouden aantasten. Bovendien voelde Van Mierlo weinig voor een dergelijke campagne. Achteraf toonde campagneleider L. van der Meulen wel enige spijt over deze terughoudendheid: 'we hadden nadrukkelijker mee kunnen doen in de race om het premierschap. Van Mierlo bleek veel sterker dan hijzelf had vermoed. Was kennelijk toch iets te bescheiden'.¹⁴

Om de kiezers te laten zien dat D66 meer was dan Van Mierlo kwamen de eerste dertig kandidaten met foto in de landelijke folder en werden ze ook in de campagne zo veel mogelijk naar voren geschoven. De campagnestart werd aangegrepen om nog eens nadrukkelijk te laten zien dat D66 veel bestuurlijke kwaliteiten in huis had. Breed werd uitgemeten hoeveel D66-wethouders benoemd waren in de nieuwe colleges van burgemeester en wethouders in de grote steden.

De communicatiestrategie van D66 was vrij rudimentair. Men wilde optimaal gebruik maken van de mogelijkheden die de vrije publiciteit, onder andere het NOS-journaal, zou bieden. Het betekende onder meer rekening houden met de wensen van het medium televisie: mooie plaatjes van goed gevulde zalen (dat kostte soms moeite) en interessante werkbezoeken. Van Mierlo met militaire helm op en in kogelvrij vest werd zeer gewaardeerd door de media, maar zijn woordvoerder vond het vreselijk.¹⁵ De inhoudelijke campagne van D66, waarbij elke dag een ander thema centraal stond, kreeg echter weinig publiciteit.

Als het ging om de vrije publiciteit via de lokale media, was er nauwelijks sprake van een systematische aanpak van de kant van D66. Bij gebrek aan personeel op het partijbureau werd het benaderen van de lokale media overgelaten aan de plaatselijke afdelingen. In de betaalde publiciteit was D66, door gebrek aan middelen, nagenoeg afwezig. Op kleine schaal werd geadverteerd ter ondersteuning van campagnebijeenkomsten.

De discrepantie tussen het beeld van D66 als een moderne en pragmatische partij en de dagelijkse politieke praktijk van de Democraten in verkiezingstijd is opvallend groot. Geen van de (grote) partijen heeft op een zo traditionele en weinig professionele wijze campagne gevoerd als D66. In de terminologie van Koole functioneerde D66 in de campagne zeker niet als een moderne kaderpartij, maar op sommige punten meer als een negentiende-eeuwse kiesvereniging.¹⁶

4.2 De PvdA: met Kok voor sociale rechtvaardigheid

Het electorale perspectief van de PvdA was in de zomer van 1993 uiterst somber. Na het aantreden van het derde kabinet-Lubbers met PvdA-leider W. Kok als vice-premier, was de PvdA - gedeeltelijk schoksgewijs - steeds verder gezakt in de opiniepeilingen. Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 6 maart 1991 behaalde de partij nog slechts 20,4% - bijna 13% minder dan bij de Tweede-Kamerverkiezingen van september 1989. Na de emotionele WAO-zomer van 1991 daalde de partij in de opiniepeilingen tot ver onder de 20%; zelfs scores van rond de 15% kwamen met enige regelmaat voor.

De PvdA heeft de campagne van 1994 zeer grondig aangepakt. De voorbereidingen begonnen in een zeer vroeg stadium, en kwamen onder andere tot uiting in een uitgebreid onderzoeksprogramma (uitgevoerd door Intomart) en het in (deeltijd) dienst nemen van een eigen onderzoeker. Het onderzoek omvatte niet slechts uitgebreid enquête-onderzoek, maar ook kwalitatief onderzoek in de vorm van uitvoerige gesprekken met een groot aantal focus-groepen.¹⁷ In een vroeg stadium werd een ervaren *campaigner* aangetrokken, J. van Ingen Schenau, die in het verleden via het bureau BBK reeds betrokken was geweest bij campagnes van de PvdA. Voor Nederlandse begrippen was de PvdA-campagne kostbaar. Met 3,2 miljoen gulden ging het om de duurste campagne die de PvdA ooit heeft georganiseerd.¹⁸

De primaire campagnedoelstelling was het electorale verlies zoveel mogelijk te beperken. Daarvoor was het nodig veel kiezers die de PvdA na 1989 de rug hadden toegekeerd, te motiveren om de PvdA opnieuw te steunen. Het eigen onderzoek gaf de PvdA een goed inzicht in haar electorale problemen. De PvdA-doelgroep, de groep kiezers voor wie de PvdA wel een serieuze optie was maar die ook nog andere partijen overwoog, bleek qua subjectieve klassepositie een redelijke afspiegeling te zijn van de Nederlandse bevolking. De traditionele oververtegenwoordiging van kiezers uit de laagste klasse en de ondervertegenwoordiging van middengroepen, al jaren het kenmerk van het PvdA-electoraat, leek daarmee tot het verleden te gaan behoren. Een eerdere publikatie op basis van PvdA-onderzoeksgegevens uit 1991 wees ook reeds in de richting van een sterke daling in de oververtegenwoordiging van de arbeidersklasse en een groeiende aanwezigheid van de middenklasse in de PvdA-achterban.¹⁹ De vraag wat uiteindelijk de samenstelling van het PvdA-electoraat was op 3 mei 1994, kan hier niet beantwoord worden.

Uit haar eigen onderzoek blijkt dat de PvdA haar doelgroepen niet primair heeft gedefinieerd in traditionele sociaal-structurele termen als beroep, godsdienst en (subjectieve) klasse. Het PvdA-potentieel werd in de eerste plaats omschreven in termen van stemkans. Sociaal-structurele kenmerken speelden een secundaire rol.

Zowel het onderzoek onder focus-groepen als het *survey*-onderzoek gaven in de zomer van 1993 vergelijkbare zwakke punten in het imago van de PvdA

te zien. Het overgrote deel van het PvdA-potentieel (het PvdA-D66 deelpotentieel, het PvdA-CDA deelpotentieel en het PvdA-GroenLinks deelpotentieel) bleek de PvdA nog niet definitief te hebben afgeschreven. De enige uitzondering hierop werd gevormd door de relatief kleine groep overlopers naar de CD. De groeps gesprekken gaven op dit punt weinig aanknopingspunten om deze kiezers terug te winnen. Een andere voor de PvdA problematische groep werd gevormd door de groep jonge kiezers die twijfelden tussen PvdA en D66. Het pragmatisme van D66 was voor deze groep een positieve overweging bij hun voorkeur voor de Democraten.

De redenen voor twijfel bij veel potentiële kiezers kwamen niet zozeer voort uit de aantrekkingskracht van andere partijen, maar uit afstotende factoren - de *push* - in het optreden van de PvdA. Niet zozeer de inhoud van het beleid vormde de steen des aanstoots, maar de gebrekkige presentatie. Veel kiezers hadden wel begrip voor de noodzaak van het nemen van harde maatregelen, maar vonden de verdediging van het beleid door de PvdA volstrekt onvoldoende en zeker niet aansluiten bij de verwachtingen die ze van de PvdA hadden. Het beeld van een onherkenbare, stuurloze en inconsistent opererende partij vond hier zijn oorsprong.

De bestaansgrond van de PvdA stond voor het overgrote deel van het potentieel niet ter discussie. Veel potentiële kiezers verwachtten van de PvdA met name zorg voor sociale rechtvaardigheid. Van de electorale concurrenten kon slechts het CDA met enige geloofwaardigheid aanspraak maken op dit label. 'Sociale rechtvaardigheid' werd gezien als een *unique selling point* voor de PvdA. Het bood bovendien de kiezers een leidraad om het gedrag van PvdA-politici te begrijpen. Bijkomend voordeel was dat een dergelijke accentuering het bij alle deelpotentiëlen goed deed: 'Dit betekent dat er mogelijkheden zijn om een zogenaamde *catch-all*-benadering te ontwerpen: een strategie waarmee kiezers van alle partijen (GroenLinks, D66 en CDA) kunnen worden aangetrokken, zonder kiezers van andere partijen te vervreemden'. Nadrukkelijk werd gesproken over de (her)introdactie van het sociale gezicht van de PvdA in het najaar.²⁰ Een pleidooi van de kant van het CDA voor de afschaffing van het minimumloon werd aangegrepen om de PvdA op dit punt te profileren.²¹

Wel werd gekozen voor een eigentijdse invulling van het begrip sociale rechtvaardigheid. De term solidariteit werd zoveel mogelijk vermeden en sociale rechtvaardigheid mocht niet 'arbeideristisch' worden ingevuld, omdat de onderkant van de samenleving een zeer heterogeen karakter heeft gekregen. Sociale rechtvaardigheid diende niet gezien te worden als een kwestie van armoedebestrijding, maar als een kwestie van goed fatsoen. Cruciaal was dat het regeringsbeleid van de PvdA zou worden verdedigd met een beroep op het recht van de partij om - als opbouwer van de verzorgingsstaat - in de sociale zekerheid in te grijpen. Daarnaast zou worden gewezen op de plicht tot het nemen van ingrijpende maatregelen om ook voor de komende generaties een rechtvaardige toekomst veilig te stellen.

Het beeld dat de kiezers van Kok hadden gaf vertrouwen, maar verdiende wel een zekere bijstelling. Aan zijn integriteit en competentie werd niet getwijfeld, maar het ontbrak aan 'zichtbare emotie'. De conclusie was dat met name zijn sociale gedrevenheid in de campagne tot uiting diende te komen.

De grootste bedreiging ging uit van Van Mierlo. Door het overgrote deel van het PvdA-potentieel werd Van Mierlo gezien als de meest geschikte kandidaat voor het premierschap. De PvdA vreesde een D66-campagne rond Van Mierlo. Binnen de PvdA bestond lange tijd twijfel over de vraag hoe centraal Kok diende te staan. Eind december 1993 werd in een advies aan het campagne-team twijfel geuit over een campagne gericht op Kok: 'Alhoewel we het allemaal graag anders zouden zien, is een zeer groot deel van de kiezers van mening dat Kok "het" niet heeft en Van Mierlo wel.'²² In de loop van de campagne constateerde de PvdA echter tevreden dat Kok alle ruimte kreeg om zich te profileren als toekomstige minister-president.

De twijfel over de rol van Kok kwam ook tot uiting in de besluitvorming rond de centrale leus. Het eigen onderzoek liet herhaaldelijk zien dat elk leus met Kok slechter scoorde dan een leus zonder zijn naam. Uiteindelijk trotseerde men de onderzoeksresultaten en koos vlak voor de gemeenteraadsverkiezingen voor 'Kies Kok'. Twee overwegingen speelden daarbij een rol: de overtuiging dat Kok meer mogelijkheden tot identificatie zou bieden indien hij meer van zichzelf zou laten zien, en een anticipatie op de onzekerheid die het vertrek van premier R. Lubbers bij veel kiezers zou veroorzaken. 'Het vertrek van Lubbers was weliswaar bekend, maar werd nog niet als zodanig ervaren. De verwachting was dat Kok de ankerfunctie van Lubbers in de Nederlandse politiek zou overnemen', aldus de campagneleiders.²³

In de relatie met de belangrijkste electorale concurrent D66 werd gekozen voor een niet-confronterende benadering. In de eerste plaats omdat men twijfelde aan de effectiviteit van een confronterende aanpak. Een partij met een zwak imago, zoals de PvdA, kan een partij met een sterk imago beter niet direct aanvallen. Minstens zo belangrijk was dat de PvdA de gewenste en publiekelijk ook uitgesproken samenwerking met D66 in een volgend kabinet niet onder druk wilde zetten. Opvallend is overigens dat de PvdA al in een vroeg stadium goed op de hoogte raakte van de plannen van D66. In juni 1993 had een vooraanstaand D66-lid het campagneplan ergens laten liggen. Het PvdA-campagne-team wantrouwde echter het plan, gezien het weinig professionele karakter ervan. Na verloop van tijd ebde dat wantrouwen weg, men bleek het echte plan te hebben.²⁴

In de communicatiestrategie van de PvdA stond één medium centraal: televisie. Het ging daarbij met name om de vrije publiciteit. Optredens van Kok op de televisie werden goed voorbereid, het beeld van Kok als staatsman mocht niet doorkruist worden. Zo drong de campagneleiding er met succes op aan dat Kok op de aanvallen van Lubbers op de te linkse koers van de PvdA niet boos, maar uiterst terughoudend zou reageren. Het debat

tussen Kok en Van Mierlo bij het *Capitool* en het *Brandpunt*-optreden van Kok werden met behulp van Q-vision, een geavanceerde onderzoekstechniek, geanalyseerd.²⁵

De PvdA heeft goed ingespeeld op de schaarse middelen van de lokale zenders en hun grote behoefte aan beeldmateriaal. Een video die gemaakt was om het eigen kader te motiveren, werd aangeboden aan de lokale en regionale zendgemachtigden. Via bemiddeling van Olon, de koepel van lokale en regionale televisiezendgemachtigden, werd de video in de maanden januari en februari tegen een geringe vergoeding op zo'n dertig televisiekabelnetten met een bereik van drie miljoen kijkers geheel of gedeeltelijk uitgezonden. CDA, VVD en D66 hebben geen gebruik gemaakt van een vergelijkbaar aanbod van Olon.

De strategie om de lokale media optimaal in te schakelen is met name door de PvdA gevolgd. Lokale *talkshows* zijn niet massaal benut, die kent Nederland (nog) niet. Wel was Kok te gast in 'Een prettig gesprek' van Theo van Gogh bij het Amsterdamse AT5.

De PvdA besteedde veel geld aan betaalde publiciteit. De kosten van twee rondes van kranteadvertenties bedroegen ongeveer een miljoen gulden. Eind maart adverteerde men in regionale en lokale bladen, nieuwsbladen en huis-aan-huisbladen; eind april in landelijke, regionale en lokale bladen. Beide keren richtte Kok zich in de vorm van een brief rechtstreeks tot de kiezers. In een vrij laat stadium, toen bleek dat het budget ruim voldoende was, besloot men ook in de progressieve weekbladen te adverteren. Verder besteedde de PvdA voor Nederlandse begrippen veel geld aan buitenreclame (ruim drie ton), met name op stations en bushaltes. In de laatste week voor de verkiezingen zond men radiospotjes uit via regionale omroepen en enkele commerciële zenders en televisiespotjes bij een aantal lokale zenders, vooral in enkele grootstedelijke agglomeraties.

Voor Nederlandse begrippen was de opzet van de PvdA-campagne zeer professioneel, één van de meest professionele campagnes die tot nu toe gevoerd is in Nederland.

4.3 De VVD: onopvallend maar effectief

De jaren van 1985 tot 1989 waren rampzalig voor de VVD. De liberalen verloren in twee achtereenvolgende verkiezingsnederlagen veertien zetels en belandden bovendien in de oppositie. Interne ruzies en spanningen en twee niet vlekkeloos verlopen leiderschapswisselingen tastten het zelfvertrouwen van de liberalen en het beeld van de VVD drastisch aan. Het oppositievoeren ging de VVD, in tegenstelling tot D66, zeker in de eerste jaren niet altijd gemakkelijk af. In de peilingen bleef de VVD lang rond de 22 zetels van 1989 schommelen. Ondertussen werd men ruim gepasseerd door de Democraten.

De electorale doelstellingen van de liberalen waren bij het opstellen van de

campagneplannen relatief bescheiden. Meer dan een kleine winst werd niet nagestreefd. Het ging er primair om de partij opnieuw zelfvertrouwen te laten uitstralen en geloofwaardig te positioneren als mogelijke regeringspartij.

De meer specifieke electorale doelstelling was gericht op het terugwinnen van (een deel van) de kiezers die de partij in 1986 en 1989 de rug hadden toegekeerd. Het potentiële electoraat werd niet gedefinieerd in sociaal-economische termen, maar veel meer in regionale termen. Zwaartepunten in de electorale strategie van de VVD waren het Zuiden en de Randstad, en meer specifiek de forensenplaatsen in de Randstad en het midden van het land. Gedeelde electorale markten zag men in de eerste plaats met het CDA, maar ook met D66.

De opzet van de campagne was weinig personalistisch. Uit onderzoek was bekend dat VVD-leider F. Bolkestein zekerheid en vertrouwen uitstraalde, maar geen grote populariteit bezat. Het verkiezingsaffiche bevatte uitsluitend het VVD-symbool in de traditionele kleuren. Een keuze die ongetwijfeld was ingegeven door de geringe electorale aantrekkingskracht van Bolkestein, maar die volgens de VVD-strategen ook een meer principiële achtergrond heeft. De VVD, die van oudsher geen beroep kan doen op een samenbindende factor als religie of solidariteit, zou haar achterban bij elke verkiezing in belangrijke mate dienen te motiveren door het uitdragen van duidelijke stellingnames rond issues waar de potentiële VVD-kiezer grote waarde aan hecht. In deze campagne waren dat de stellingnames ten aanzien van de criminaliteitsbestrijding, de hoge bezuinigingsdoelstelling en de herziening van het stelsel van sociale zekerheid, met name het ministelsel. Uit onderzoek van het eigen verkiezingsmateriaal van de verschillende grote partijen blijkt inderdaad dat de VVD meer dan andere partijen bij deze verkiezingen duidelijke en soms ook controversiële stellingnames niet schuwde.²⁶

Veel nadrukkelijker dan in het verleden weigerde de VVD een voorkeur uit te spreken voor één van de verschillende coalitiemogelijkheden. Duidelijk bleek dat het CDA niet langer de natuurlijke coalitiepartner was. Deze politieke strategie pakte goed uit. Toen het CDA gedurende de campagne politiek en electoraal steeds verder in de problemen kwam en de steun voor 'paars' groeide onder de liberale achterban, behoefde de VVD haar politieke strategie in de campagne niet aan te passen en kwam haar geloofwaardigheid evenmin onder druk te staan.²⁷

Deze campagne van de VVD was grondiger voorbereid dan menige campagne in het verleden. Dat kwam onder andere tot uiting in het feit dat in tegenstelling tot 1989 een systematisch onderzoeksbeleid was opgezet. Een uitgebreid onderzoek door het Nipo in september 1993 werd daarna voortgezet in de vorm van een panelonderzoek onder potentiële VVD-kiezers. Veel geld (zes ton) werd besteed aan een twintigtal grote, in samenwerking met het amusementsbedrijf van Van de Ende professioneel opgezette zaalbijeenkomsten. De politiek kwam op deze avonden niet aan de orde door een lange speech van partijleider Bolkestein, maar in de vorm van een *talkshow* van

twee journalisten (Kees Meinten en Willen Bemboom) met de lijsttrekker. Bolkestein hield slechts een kort slottoespraakje van twee minuten. Overigens stond Bolkestein niet elke avond centraal. Vaak ging het ook om het VVD-team van E. Terpstra, H. Dijkstal, A. Jorritsma en R. Linschoten. Daarnaast was bewust gekozen voor het optreden van bekende persoonlijkheden als P. Winsemius en ANWB-directeur Nouwen om te laten zien dat de VVD over potentiële ministerskandidaten beschikte. Het ging bij deze bijeenkomsten om een bewuste investering om de leden een ontspannen en motiverende avond te bezorgen en vooral om vrije publiciteit te verwerven.

De VVD besteedde weinig geld aan advertenties, veel minder dan in 1989 toen er voor 450.000 gulden werd geadverteerd.²⁸ Wel werd met succes een aantal keren door Bolkestein de vrije publiciteit gezocht. In maart 1994 maakte de VVD-leider in een interview met *NRC-Handelsblad* bewust een opmerking over het eventueel opnemen van een verwijzing naar christelijke waarden in het beginselprogramma van de VVD. Deze opmerking kreeg veel meer publiciteit dan was ingeschat, publiciteit waar de VVD niet ongelukkig mee was gezien de electorale concurrentieverhouding met het CDA. Hetzelfde deed zich voor met het 'zes-punten-plan' ter beperking van het aantal asielzoekers, dat Bolkestein in een uitzending van Brandpunt formuleerde. Het plan bevatte weinig nieuwe ideeën - volgens sommigen ging het duidelijk om oude wijn in nieuwe zakken -, maar genereerde veel publiciteit. Het leverde het beeld op van een VVD die het probleem van het te grote aantal asielzoekers onderkende en aanpakte. Ook het voorstel voor het pact tegen de criminaliteit, bewust in de publiciteit gebracht via *de Telegraaf*, trok de nodige aandacht.

In het najaar van 1993 schommelde de VVD nog steeds rond de 16%. In de eerste maanden van 1994 begon de partij aan een geleidelijke opmars in de peilingen. In maart en april scoorde men met enige regelmaat ruim boven de 19%. De waardering voor Bolkestein groeide, maar bleef wel ver achter bij die voor Van Mierlo en Kok. Aan de vooravond van de verkiezingen was Bolkestein echter, ondanks zijn gebrek aan charisma, uitgegroeid tot de meest gezaghebbende politicus rechts van het politieke midden. De commotie rond CDA-lijsttrekker Brinkman heeft daar zeker aan bijgedragen, maar dit resultaat is mede te danken aan de VVD-campagne die op een doordachte manier gebruik heeft gemaakt van de sterke punten van Bolkestein.

4.4 Het CDA: een mislukte estafette-wissel

De campagne van een verkiezingsoverwinnaar wordt welhaast per definitie tot een goede campagne bestempeld. De verliezers hebben daarentegen altijd ongelijk, hebben een slechte campagne gevoerd en de tekenen des tijds niet begrepen. Een dergelijke analyse van de CDA-campagne ligt voor de hand, maar zou geen recht doen aan een aantal onderdelen van deze campagne.

Geen partij is zo vroeg met de voorbereidingen van de verkiezingscampagne

van 1994 begonnen als het CDA. De partij was zich er van bewust dat een wisseling van de wacht, de opvolging van een zeer populaire leider, goed diende te worden voorbereid. Te vaak was een dergelijke personele wisseling in andere partijen allesbehalve soepel verlopen. De zeer vroege aanwijzing van Brinkman door Lubbers als zijn opvolger werd door het partijbestuur gezien als de juiste aanpak om onrust binnen de partij - bijvoorbeeld in de vorm van een 'kroonprinsenstrijd' - en onder de electorale achterban te voorkomen.

Het CDA realiseerde zich dat Brinkman als 'gewoon' kamerlid een zeker publiciteitsnadeel had tegenover andere lijsttrekkers. Kok beschikte als geslaagd minister van Financiën over een zekere autoriteit en uitstraling, terwijl Van Mierlo een groot charisma had. De vroege aanwijzing van Brinkman zou dat nadeel via een lange publiciteitscampagne enigszins kunnen compenseren. Het zou het mogelijk maken het vertrouwen in hem als een kundig en serieus politicus uit bouwen.

Geïnspireerd door de succesvolle campagne van de Britse premier Major in 1992 werd wel gekozen voor een profilering van Brinkman als CDA-politicus onder en tussen de mensen (*monsieur tout le monde*) en niet voor een profilering als staatsman.²⁹ Brinkman zou veelvuldig dienen op te treden in een kleinschalige setting, variërend van huisbezoek en werkbezoek tot luisterbijeenkomsten met gewone kiezers. Ook de drie weken durende bustournee diende om Brinkman veelvuldig in direct contact met de kiezers in het land te brengen. Doelstelling daarbij was om Brinkmans zakelijke en bestuurlijke imago via de televisie aan te vullen met een 'warme' menselijke uitstraling. Bij deze 'dicht bij de mensen' stijl hoorde ook de later veel bekritiseerde *shuffle* (geen politicus achter een kathedraal) en het toegankelijk geven aan de media tot zijn huiselijk leven in vorm van interviews met damesbladen, familiebladen en het 'met Janneke op de bank' interview in de NCRV-gids.

Verdere uitbouw van de electorale positie werd na de fraaie uitslagen van 1986 en 1989 niet voor mogelijk gehouden, maar Brinkman zou wel een zo groot mogelijk deel van de CDA-kiezers van 1989 dienen vast te houden. In zijn electorale strategie kampte het CDA met het probleem dat verschillende groepen kiezers om nogal uiteenlopende redenen zich na 1989 geleidelijk van het CDA afkeerden. In de eerste plaats waren veel land- en tuinbouwers uit onvrede over het beleid van CDA-minister P. Bokman van plan op een andere partij te stemmen - met name de VVD was populair onder deze kiezers. Daarnaast bleek uit onderzoek dat de leeftijdsgroep van 35 tot 50 jaar sterk was gaan twijfelen aan hun steun voor het CDA, wellicht ingegeven door de concentratie van lastenverzwaringen in gezinnen met opgroeiende kinderen.

In het najaar van 1993 zag het CDA een aantal aanknopingspunten voor een electoraal succesvolle campagne, waarbij de VVD en in mindere mate D66 de belangrijkste concurrenten zouden zijn. De mobilisatie van de twijfelende

voormalige CDA-kiezers was de belangrijkste electorale doelstelling. Verlies aan steun bij boeren en tuinders werd als onvermijdelijk gezien, maar er bestond enige hoop binnen het CDA dat de goede resultaten in de grote steden in 1989 nu konden worden uitgebouwd. Daartoe werd bij de gemeenteraadscampagne een speciale '40-steden-actie' gestart, met extra faciliteiten en ondersteuning aan de stedelijke CDA-afdelingen. 'Een goed resultaat in de grotere gemeenten zou bovendien een dreigend, onafwendbaar verlies op het platteland wellicht deels kunnen compenseren' volgens campagneleider C. Bremmer.³⁰ Optimistisch was het CDA eveneens over de uitstraling van Brinkman onder de jongste kiezersgroepen. Feitelijk hoopte het CDA het positieve electorale effect van 'de omgekeerde doorbraak' van 1986 te kunnen uitbreiden.³¹

De middengroepen zouden vastgehouden dienen te worden door erop te wijzen dat het verkiezingsprogramma 'Wat echt telt' een perspectief bood op een economisch sterker Nederland door het sterke accent op een degelijk en solide sociaal-economisch beleid. Verder zou een harde aanpak van de criminaliteit deze groepen binnen boord dienen te houden.

Het CDA wilde de niet of nauwelijks in politiek geïnteresseerde kiezer op een nieuwe manier benaderen. F. Wester, de invloedrijke woordvoerder van Brinkman, had daar zijn eigen filosofie over. Grote groepen burgers zouden nog best geïnteresseerd zijn in de politiek, maar de traditionele informatiekanalen als kranten, televisienieuws en actualiteitenrubrieken links laten liggen. In de aanloop naar de verkiezingen sprak hij over 'Het *Overtoomsyndroom* van de moderne burger: "ik wil het snel hebben en alleen dat wat mij direct raakt"'.³² De familie- en roddelbladen, de televisiequizen en de *talkshows*, de talloze programma's uit de fabrieken van Endemol waren het kanaal bij uitstek om de zwevende kiezers te bereiken. De politieke boodschap moest 'zap-bestendig' worden, onder andere door het gebruik van beeldtechniek die de samenleving aanspreekt. Wester wilde met korte flitsen van pakkende beelden de zwevende kiezer informeren. Het beeld bepaalt voor een groot deel de uitslag en dat was volgens Wester geen probleem zolang de beelden de werkelijkheid toonden.

De aanpak van Wester kreeg in het begin binnen en buiten het CDA het voordeel van de twijfel. De *shuffle* werd in de media zeker niet onmiddellijk belachelijk gemaakt. Pas in het najaar van 1993 keerde deze aanpak zich tegen Brinkman en Wester. Het in oktober gepresenteerde, rijk geïllustreerde boek over Brinkman kreeg een sceptisch onthaal. Midden november schreef *de Volkskrant* nog met een zekere bewondering over het optreden van Brinkman in de show van Paul de Leeuw: 'Paul de Leeuw had graag Brinkman willen gebruiken. Maar zaterdagavond, in de "Schreeuw van de Leeuw" pakte het anders uit. De venijnigste artiest van het land stelde gratis zendtijd beschikbaar voor de promotie van Elco Brinkman.'³³

Kort daarna kwam de omslag. Nadat Brinkman in een hernieuwd WAO-debat - waarin hij opnieuw de 'oude gevallen' ter discussie wilde stellen -

volledig geïsoleerd kwam te staan in de Kamer, bleek hij zijn krediet verspeeld te hebben. Openlijk werd aan zijn politieke inzicht getwijfeld. *NRC-Handelsblad* sprak in een redactioneel commentaar van jojo-beleid in plaats van daadkracht. Een week later legde journalist Mark Kranenburg de vinger op deze plek met zijn constatering dat de 'misslagen van het CDA structurele trekken' begonnen te vertonen. De nederlagenlijst van het CDA begon indrukwekkende vormen aan te nemen, waarbij hij verwees naar de wet van Murphy.³⁴ Het tumult rond de bevriezing van de AOW, de Arscop-affaire, de omstreden uitspraken van minister E. Hirsch Ballin van Justitie en de openlijke confrontatie tussen Lubbers en Brinkman in de weken voor de verkiezingen moesten toen nog komen.

Vlak voor Kerstmis barstte binnen het CDA de kritiek op de vorm van het optreden van Brinkman los. In *Vrij Nederland* uitten twee CDA-bewindslieden, staatssecretaris E. Heerma en minister B. de Vries, hun onvrede over de stijl van Brinkman. De discussie over de vermeende Amerikaanse trekken van de CDA-campagne zou tot aan de verkiezingen voortduren. Feitelijk ging achter deze gedeeltelijk interne CDA-discussie een veel groter probleem schuil. Het CDA was fundamenteel verdeeld over te volgen koers. Terwijl binnen de fractie veel ongenoegen leefde over het beleid van het kabinet en Brinkman waarschijnlijk een voorkeur had voor een regering met de VVD, wilden de CDA-ministers - waaronder Lubbers - van geen kritiek weten.

Rond de jaarwisseling bestond binnen het CDA grote twijfel of op deze weg kon worden doorgegaan. Een voorstel om de campagne te verbreden door naast Brinkman de andere topkandidaten nadrukkelijk te positioneren, stuitte op grote weerstand bij Brinkman.³⁵ In een ander niet overgenomen voorstel waar Lubbers nauw bij betrokken was, werd gesproken over het naar voren schuiven van oud-Europees Commissaris F. Andriessen als kandidaat-premier. Brinkman zou dan na de verkiezingen fractievoorzitter dienen te blijven.³⁶

In het politieke concept dat aan de campagne ten grondslag had zullen liggen, ging het om 'stabiliteit', 'daadkracht' en 'zekerheid'. Het CDA als stabiele, constante factor die zekerheid kan bieden in een toenemend onzekere en onveilige wereld, de kiezer niet naar de mond praat en impopulair beleid niet schuwt met het oog op de toekomstige generaties. Deze opzet was niet zonder risico, gezien de kritiek van Brinkman op het kabinet. In de loop van januari werd de basis onder het politieke concept van de CDA-campagne volledig ondermijnd. Door de commotie rond het voorstel om alle uitkeringen - waaronder de AOW - te bevriezen, verdween het thema zekerheid als een centraal concept van de campagne. Het gevolg was dat de leus op het laatste moment veranderd werd. De oorspronkelijke leus 'Ook deze tijd vraagt zekerheid' werd noodgedwongen vervangen door 'n Groot karwei vraagt een sterke partij'. Overwogen is de campagne op nog meer punten te wijzigen. Van het schrappen van de bus-tournee van Brinkman werd afgezien om het partijkader niet verder te demotiveren.³⁷

De technische vernieuwingen die het CDA in de campagne invoerde, waren niet de oorzaak van de problemen. De filosofie die aan de vernieuwingen ten grondslag lag was niet onzinnig, maar wel had men het gevoel voor maat verloren. Het beeld dat zo van Brinkman ontstond, sloot daardoor onvoldoende aan bij de opvattingen van het kader en de trouwe kiezers.

Het fundamentele probleem van de CDA-campagne was niet de vorm van de campagne, maar het feit dat er geen consensus bestond over het politieke concept van de campagne. Brinkman kon na veel zeer forse kritiek het kabinetsbeleid nauwelijks verdedigen, wilde dat waarschijnlijk ook niet, terwijl de overige topkandidaten (Y. van Rooy, Hirsch Ballin en Heerma) bewindslieden waren in dat kabinet. Andere politieke CDA-zwaargewichten als De Vries, Lubbers en P. Kooijmans waren zonder meer voorstander van voortzetting van de samenwerking met de PvdA. Uiteindelijk werd inhoudelijke kritiek van prominente CDA-ers op de beleidsopvattingen van Brinkman uitgespeeld via de band van de vormkritiek.³⁸

De CDA-campagne was mislukt voordat deze goed begonnen was. De latere Arscop-affaire en alle andere incidenten rond de CDA-campagne waren daarbij van ondergeschikt belang. Fundamenteel was het gebrek aan eenheid in de CDA-top. In de loop van 1993 ontstond in de vrije publiciteit een beeld van het CDA dat haaks stond op het politieke concept dat de partij wenste uit te dragen. In tegenstelling tot wat Wester meende, liepen beeld en werkelijkheid in vèrgaande mate uiteen. Ook achteraf blijft het verbazingwekkend dat dit gevaar door Brinkman en Wester niet onderkend is.

5. Conclusie

Het ging in 1994 om reguliere en niet om vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen. De politieke partijen hadden alle tijd om de campagnes goed voor te bereiden. Zeker voor de PvdA en de VVD geldt dat de electorale strategie goed doordacht was en dat men een juiste inschatting heeft gemaakt van de mogelijkheden en beperkingen van de eigen lijsttrekker. De PvdA heeft daarbij meer dan de andere partijen geprobeerd optimaal gebruik te maken van de nieuwe mogelijkheden die de lokale media bieden. In tegenstelling tot de andere grote partijen heeft de PvdA een substantieel deel van haar (ruime) budget besteed aan diverse vormen van betaalde publiciteit. De VVD stelde juist andere prioriteiten dan in 1989; toen veel paginagrote advertenties, nu dure zaalbijeenkomsten.

Het gebrek aan professionaliteit van de D66-campagne blijft enigszins verbazen. Enerzijds is het feit dat men op een begroting van 750.000 gulden geen geld kan vrijmaken voor onderzoek een kwestie van prioriteitstelling. Anderzijds lijkt de partijcultuur van de Democraten zich te verzetten tegen de meer professionele campagnes zoals die door de VVD en de PvdA zijn gevoerd. De uitgebreide voorbereiding resulteerde in een relatief lange campagne, in tegenstelling tot bijvoorbeeld 1989. De gemeenteraadsverkie-

zingen van 2 maart werden gezien als een uitermate belangrijke generale repetitie voor 3 mei. De campagne duurde feitelijk van januari tot begin mei, met een korte adempauze in maart.

Opvallend is dat een lange voorbereiding bij een partij als het CDA ook geleid heeft tot een zeker gebrek aan flexibiliteit. Bij veranderende omstandigheden blijkt het moeilijk een goed voorbereide campagne bij te stellen. De belangrijkste zwakke punten van de CDA-campagne lagen echter niet in de 'Amerikaanse' trekken ervan, of in het feit dat men onvoldoende rekening hield met de opvattingen van het kader en de trouwe kiezers. De interne verdeeldheid binnen de partij maakte het de partij onmogelijk om een heldere politieke boodschap uit te dragen. Zonder een duidelijke visie op wat een partij de kiezer duidelijk wil maken, kan geen campagne slagen.

noten

1. Zie bijvoorbeeld R. Dalton, S. Flanagan en P. Beck, eds., *Electoral change in advanced industrial democracies. Realignment or dealignment*, Princeton, 1984; en voor een recentere analyse: M.N. Franklin, Th.T. Mackie en H. Valen, eds., *Electoral change. Responses to evolving social and attitudinal structures in western countries*, Cambridge, 1992, met name de hoofdstukken over Nederland (van C. van der Eijk en C. Niemöller) en de vergelijkende slothoofdstukken van Franklin, Van der Eijk, Mackie en Valen. De belangrijkste resultaten van dit onderzoek vindt men ook in C. van der Eijk, 'Vervagende scheidslijnen: stemgedrag in internationaal vergelijkend perspectief', in: U. Becker, red., *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*, Amsterdam, 1993.
2. R. Rose en D. Urwin, *Voters begin to choose. From closed-class to open elections in Britain*, London, 1986.
3. G. Sani en G. Sartori, 'Polarization, fragmentation and competition in Western democracies', in: H. Daalder en P. Mair, eds., *Western European party systems. Continuity and change*, London, 1983, 307-340.
4. R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partij-organisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 369-371.
5. De gedragscode om geen geld aan het bedrijfsleven te vragen voor het financieren van campagnes is een recente vorm van zelfrestricte van de politieke partijen. Tot 1977 was het gangbaar bij KVP en CHU om hun campagnes gedeeltelijk te financieren met gelden uit het bedrijfsleven. Een door de PvdA in dat jaar uitgelokt relletje leidde ertoe dat de oude ARP-moraal om geen gelden uit het bedrijfsleven te accepteren, dominant werd in het nieuw gevormde CDA. Zie Ph. van Praag jr., *Strategie en illusie. Elf jaar intern debat in de PvdA, 1966-1977*, Amsterdam, 1991, 279-280.
6. In 1963 kwam de PvdA voor het laatst met drie lijsttrekkers uit; de KVP kende in 1967 nog vier regionale lijsttrekkers. Zie voor een overzicht van de ontwikkeling naar het éénhoofdige lijsttrekkerschap in Nederland S. Toonen,

Op zoek naar charisma. Nederlandse politieke partijen en hun lijsttrekkers, 1963-1986, Amsterdam, 1992.

7. *GroenLinks laat het niet zo! Evaluatierapport Tweede-Kamerverkiezingen*, Amsterdam, 1994, 39.

8. In de Verenigde Staten profileren kandidaten zich nog maar zelden op basis van hun partijpolitieke achtergrond (zie R. Joslyn, *Mass media and Elections*, Reading, 1984, 45-47). Voor een systematische behandeling van de verschillen tussen de verkiezingscampagnes in de Verenigde Staten en Nederland zie N.P.W.G.M. Kramer en L. Tiddens, 'Campagnevoeren in de V.S.', in: N.P.W.G.M. Kramer e.a., red., *Politieke communicatie in Nederland. Over campagnes, kandidaten en media*, Den Haag, 1994; Ph. van Praag jr., 'Verkiezingscampagnes in de Verenigde Staten en in Nederland', in: K. Brants en Ph. van Praag jr., red., *Een Hollands drama. Politieke communicatie rond de verkiezingen van 1994*, Amsterdam (in 1995 te verschijnen).

9. Voor een meer uitgebreide analyse van de mogelijke spanningen tussen electorale en politieke strategie zie Ph. van Praag jr., *Strategie en illusie*, hoofdstuk 1.

10. Zie L.L. Kaid and Chr. Holtz-Bacha, eds., *Political Advertising in Western Democracies. Parties and Candidates on Television*, Thousand Oaks/London, 1995; voor een internationaal overzicht.

11. Zie B.I. Newman, *The Marketing of the President. Political Marketing as Campaign Strategy*, Thousand Oaks/London, 1994, 83 en 114. Het informatieve gehalte van campagnespots verschilt overigens van campagne tot campagne en van kandidaat tot kandidaat.

12. Bij de campagne van 1989 kregen de politieke partijen op eigen verzoek niet langer de beschikking over tweemaal tien minuten zendtijd op een door het Commissariaat van de Media te bepalen tijdstip, maar twee blokken van twee minuten en drie blokken van vijf minuten, eveneens door het Commissariaat toe te wijzen. In 1994 kregen de partijen die in alle kamerkiezkringen meededen, zes keer drie minuten zendtijd. Daar zaten ook zeer slecht bekeken uitzendingen bij gedurende de daguitzendingen van Nederland 2.

13. J. van Ingen Schenau en D. Benschop, 'De *catenaccio*-campagne van de PvdA', in: K. Brants en Ph. van Praag jr., red., (in 1995 te verschijnen). Uit het kwalitatieve onderzoek van de PvdA bleek dat de kiezers bij de D66-leus in koor vroegen 'welk moment, voor wat?'.

14. L. van der Meulen e.a., '*D66 staat voor niets*'. *Hoe D66 330 zetels won*, Den Haag, 1994, 34.

15. Van der Meulen e.a., *op.cit.*, 106-107.

16. Koole, *op.cit.*

17. Zie ook Van Ingen Schenau en Benschop, *op.cit.*

18. De duurste PvdA-campagne was tot nu toe de campagne van 1981, die nominaal 2,7 miljoen gulden kostte. Indien rekening wordt gehouden met de geldontwaarding is de verkiezingscampagne van 1956 waarvan de kosten nominaal zeven ton bedroegen, één van de meest kostbare PvdA-campagnes

geweest.

19. M. Leijenaar en K. Niemöller, 'Het profiel van de achterban', in: *Socialisme en Democratie*, 51 (1994), 41.

20. Ontleend aan 'Conclusies en aanbevelingen n.a.v. Intomart-focusgroepen', 9 juni 1993.

21. Van Ingen Schenau en Benschop, *op.cit.*

22. *Ibidem.*

23. *Ibidem.*

24. Informatie van J. van Ingen Schenau en D. Benschop.

25. Van Ingen Schenau en Benschop, *op.cit.*

26. Beschouwing van J. Felix en S. Flight in Brants en Van Praag, *op.cit.*, in 1995 te verschijnen. Onderzocht is in welke mate partijen zich in hun eigen publikaties (advertenties en belangrijkste folders) uitlaten in 'valence' termen of in 'positie' termen. De VVD blijkt in vergelijking met andere partijen opvallend vaak positie-termen te gebruiken.

27. Blijkens het *de Volkskrant*/Nipo-onderzoek groeide de steun voor een paarse coalitie onder de VVD-kiezers van 22% begin januari tot 39% in het weekend van 23 april (*de Volkskrant*, 30 april 1994).

28. Zie Ph. van Praag jr., 'The Netherlands, the 1989 campaign', in: Sh. Bowler and D.M. Farrell, eds., *Electoral Strategies and Political Marketing*, 1992, 144-162.

29. C. Bremmer, 'De CDA- campagne van 1994: van 54 naar 34', in: K. Brants en Ph. van Praag jr., *op.cit.*

30. Bremmer, *op.cit.*

31. Zie verder J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, 'CDA, naar voren! Over de veranderende verkiezingsstrategie van het CDA', in: *Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1987, 66 - 98; en C. van der Eijk en Ph. van Praag jr., 'De verkiezingen van 1986 in perspectief', in: C. van der Eijk en Ph. van Praag jr., red., *De strijd om de meerderheid. De verkiezingen van 1986*, Amsterdam, 1987, 124-141.

32. F. Wester, 'Waar zit de kiezer', in: Kramer e.a., *op.cit.*, 39-52.

33. *De Volkskrant*, 17 november 1993.

34. *NRC-Handelsblad* van respectievelijk 26 november en 4 december 1993.

35. Bremmer, *op.cit.*

36. Zie de uitgebreide reconstructies in *NRC-Handelsblad* van 30 december 1994 en in *de Volkskrant* van 31 december 1994.

37. Bremmer, *op.cit.*

38. Zie Ph. van Praag jr., '"Amerikaanse" campagne CDA pakt verkeerd uit', in: *de Volkskrant*, 23 april 1994.

PROTEST-, STRATEGISCH EN OPRECHT STEMMEN

Observaties naar aanleiding van de verkiezingen in 1994

C. van der Eijk

Voor Nederlandse begrippen was 1994 een druk verkiezingsjaar. Op 2 maart waren er verkiezingen voor de gemeenteraden, op 3 mei voor de Tweede Kamer, en op 9 juni voor de Nederlandse afgevaardigden in het Europees Parlement. In dit korte artikel wil ik laten zien dat de uitslag van verkiezingen niet alleen afhangt van de inhoudelijke voorkeuren die kiezers voor de deelnemende partijen hebben. Hiernaast speelt namelijk nog een ander aspect een rol, te weten de strategische mogelijkheden of onmogelijkheden die een verkiezing kiezers biedt om invloed te hebben op de partijen en politici die daadwerkelijk beleid maken. Deze mogelijkheden waren in de drie verkiezingen van 1994 steeds anders, wat mede de verschillen tussen hun uitslagen verklaart.

1. Vergelijkbaarheid van de verschillende verkiezingen

Zijn de verschillende verkiezingen vergelijkbaar? In dit betoog baseer ik mij op een vergelijking van de uitslagen van de gemeenteraads-, Tweede-Kamer- en Europese verkiezingen. Men zou hiertegen bezwaar kunnen maken door te stellen dat deze verkiezingen niet zinvol met elkaar vergeleken kunnen worden. Een eerste argument in dit verband zou kunnen zijn dat het hier gaat om verkiezingen voor geheel verschillende vertegenwoordigende lichamen. Het zijn niet dezelfde problemen waar in de gemeentelijke, de landelijke of de Europese arena beslissingen over moeten worden genomen. Daarom zullen kiezers hun keuze bij elk van deze verkiezingen op andere zaken baseren, en dus zijn de uitslagen niet onderling vergelijkbaar. Dit te negeren zou leiden tot het vergelijken van appels met peren of wellicht nog erger. Ik denk dat deze tegenwerping niet, of maar zeer ten dele terecht is. Ik zou hierbij natuurlijk kunnen wijzen op het bij media en partijen ingeburgerde gebruik om wel degelijk uitslagen van verschillende verkiezingen onderling te vergelijken, maar daarmee kan uiteraard de zinvolheid van dit gebruik nog niet worden aangetoond.

Dat verkiezingen voor verschillende vertegenwoordigende lichamen wél onderling kunnen worden vergeleken, is het gevolg van de grote mate van

nationalisering bij lokale, regionale en Europese verkiezingen. Kort gezegd komt dit erop neer dat de nationale - Haagse - politieke arena tijdens verkiezingen zodanig overheerst, dat meer specifieke lokale, regionale of Europese zaken niet of amper de gelegenheid hebben zich te manifesteren. Deze andere verkiezingen zijn daarmee zogenaamde 'tweederangs nationale verkiezingen' geworden. Dat zo'n - vrijwel volkomen - nationalisering bij Europese en provinciale verkiezingen bestaat, is bekend.¹

De mate van nationalisering van gemeentelijke verkiezingen is minder onderzocht, maar toch ga ik er hier van uit dat deze zeer aanzienlijk is. Wie op de avond van de gemeenteraadsverkiezingen het televisieprogramma met de uitslagen volgt, wordt getroffen door de overweldigende mate waarin de electorale ontwikkelingen op nationaal niveau voor de verschillende partijen op lokaal niveau worden herhaald. De weinige uitzonderingen op de nationale ontwikkelingen worden dan ook breed uitgemeten, maar dat doet aan hun uitzonderlijk karakter niets af. Dat is ook niet zo vreemd. Om te beginnen zijn het - op enkele uitzonderingen na, maar daarover hieronder meer - voornamelijk nationale politieke partijen die bij gemeenteraadsverkiezingen om de stemmen strijden. Daarbij komt dat vrijwel alle gemeenten afspiegelingscolleges kennen, dat wil zeggen dat deze zo goed mogelijk een afspiegeling vormen van de diversiteit aan en krachtsverhoudingen tussen partijen in de raad. Zogenaamde programcolleges, die gebaseerd zijn op een politiek programma dat door een meerderheid in de raad wordt gesteund en waartegen de rest oppositie voert, zijn uiterst zeldzaam. Afspiegelingscolleges voorkomen in grote mate dat collegepartijen zich bij gemeenteraadsverkiezingen op lokale problemen en issues profileren: zij dragen immers alle op gelijke wijze medeverantwoordelijkheid voor het gevoerde beleid. Ten slotte is de nieuwsvoorziening via dagbladen en televisie, op basis waarvan burgers zich over politiek informeren, in overweldigende mate nationaal en niet lokaal georiënteerd. Al deze factoren dragen ertoe bij dat ook gemeenteraadsverkiezingen tot op zeer grote hoogte tweederangs nationale verkiezingen zijn, en dus zinvol vergeleken kunnen worden met verkiezingen voor de Tweede Kamer.

Een geheel ander bezwaar dat gemaakt zou kunnen worden tegen de hierna te ondernemen vergelijking van de uitslagen van de drie verkiezingen uit 1994 heeft te maken met het verschil in het aanbod van partijen waaruit bij elk van de verkiezingen kon worden gekozen. Het stembiljet voor de Tweede-Kamerverkiezing bevatte zoveel lijsten (meer dan 25), dat het in volledig uitgevouwen toestand meestal niet paste op het schrijfbild in het stembokje. Het stembiljet voor de Europese verkiezingen daarentegen was bescheiden van omvang en bevatte een twaalfstal lijsten.

Bij de gemeenteraadsverkiezingen varieerde uiteraard per gemeente het aanbod waaruit kon worden gekozen. In veel gemeenten bestond een lokale lijst - vaak al met een lange en respectabele staat van dienst -, die zich niet zonder meer laat vergelijken met de bekende landelijke partijen. In veel ge-

meenten deden landelijke partijen òf niet mee, òf in de vorm van lokale combinaties waarvan het niet eenvoudig is aan te geven welk deel van hun stemmen aan de samenstellende delen moet worden toegerekend. Zo deed D66 in 'slechts' 357 gemeenten (van de 637 Nederlandse gemeenten, waarvan in 622 gemeenteraadsverkiezingen werden gehouden) onder eigen naam mee, maar maakte de partij in een groot aantal gevallen deel uit van lokale progressieve combinaties, of van gezamenlijk met de PvdA en/of GroenLinks gepresenteerde lijsten. Iets dergelijks geldt voor andere landelijke partijen, met name de kleinere. Sommige landelijke partijen deden, uitsluitend onder eigen naam, slechts in een klein aantal gemeenten mee aan de gemeenteraadsverkiezingen; de SP in 52 gemeenten, de CD in 43 en CP'86 in 18.

Het is zonder meer waar dat door deze verschillen vergelijkingen tussen de verschillende verkiezingen worden bemoeilijkt. Daar kan op twee manieren wat aan worden gedaan. De ene mogelijkheid is om te proberen te schatten wat de uitslag zou zijn geweest als bijvoorbeeld alleen de landelijke partijen aan gemeentelijke verkiezingen zouden deelnemen.² De tweede mogelijkheid is om vergelijkingen van uitslagen voor bepaalde partijen alleen te baseren op die gemeenten waar de betreffende partij steeds onder de eigen naam op het stembiljet stond. Ik zal hier van deze tweede mogelijkheid gebruik maken, zowel omdat zij eenvoudiger is, als omdat zij minder aannames vereist om te worden toegepast.³

2. Visies op tweederangs landelijke verkiezingen

Hierboven heb ik betoogd dat zowel de gemeenteraads- als de Europese verkiezingen van 1994 tweederangs landelijke verkiezingen zijn. Wat houdt dat in? Volgens Reif, die het begrip als eerste heeft gebruikt, hebben tweederangs landelijke verkiezingen weliswaar formeel betrekking op lokale, regionale of Europese vertegenwoordigende lichamen, maar worden zij door partijen, media en kiezers ervaren als landelijke politieke krachtmetingen, met als voornaamste verschil ten opzichte van kamerverkiezingen dat er minder 'op het spel' staat. Dat laatste is zo omdat er geen direct verband bestaat tussen de uitslag van tweederangs verkiezingen en de verdeling van regeringsmacht; dit in tegenstelling tot normale parlementaire verkiezingen. Dit verschil in belang leidt er toe dat kiezers zich in tweederangs verkiezingen anders gedragen dan in echte parlementaire verkiezingen. Zo leidt het geringere belang tot een geringere bereidheid om te gaan stemmen, en zal de opkomst bij tweederangsverkiezingen dus relatief laag zijn. Als men ondanks het geringere belang toch gaat stemmen, komt men soms ook tot een andere keuze. Bij echte parlementsverkiezingen weet men immers dat het niet alleen gaat om de samenstelling van het parlement, maar ook om de daaropvolgende vorming van een regering. Als kiezers hiermee rekening willen houden, moeten zij verschillende zaken tegelijkertijd in beschouwing nemen. Ener-

zijds de voorkeur die zij, op wat voor gronden dan ook, voor de verschillende partijen hebben, en anderzijds de kans dat die partijen deel zullen uitmaken van een regering. Als de partij waarop men eigenlijk het liefst zou stemmen weinig kans heeft om deel uit te maken van een regeringscoalitie, brengt dit sommige kiezers ertoe hun stem uit te brengen op een andere partij waarvoor zij ook een zekere (zij het een geringere) voorkeur hebben, maar waarvan de kans op regeringsdeelname veel groter wordt geschat. Dit wordt wel aangeduid als strategisch stemgedrag. Bij tweederangs verkiezingen, waar geen directe relatie bestaat met de regeringssamenstelling, ontbreken de omstandigheden die tot strategisch stemmen aanleiding kunnen geven, en blijft er voor kiezers - volgens Reif - weinig anders over dan 'oprecht' te stemmen, dat wil in dit geval zeggen: zonder rekening te houden met wat men als uitslag verwacht. Reif en Schmitt noemen dit *voting with the heart*, dit in tegenstelling tot het strategische *voting with the head*.⁴

Het onderscheid tussen strategisch en oprecht stemmen bij respectievelijk eerste- en tweederangs nationale verkiezingen is in een groot aantal gevallen zinvol gebleken ter verklaring van verschillen in uitslag tussen beide soorten verkiezingen. Een uitgebreide studie van uitslagen bij Europese verkiezingen - tweederangs verkiezingen in alle lidstaten van de Europese Unie - suggereert echter dat er soms wel degelijk strategische overwegingen bij het stemmen in tweederangs verkiezingen bestaan, zij het van een andere soort dan de hierboven aangeduide overweging, waar vooral grote, potentiële regeringspartijen baat bij hebben.⁵ Het lijkt dat ten minste twee verschillende situaties moeten worden onderscheiden: tweederangs verkiezingen die tamelijk kort na een eersterangs verkiezing plaatsvinden, en tweederangs verkiezingen die tamelijk kort vóór een eersterangs verkiezing plaatsvinden. Het eerste type tweederangs verkiezing wordt gekenmerkt door een grote mate van irrelevantie, waarin het door Reif en Schmitt verwachte oprechte stemmen zal plaatsvinden. Vrijwel ongeacht wat de uitslag van een tweederangsverkiezing is, vlak na de uitslag van een echt belangrijke verkiezing zal vrijwel niemand er consequenties aan verbinden. Voorzover partijen behoefte hebben aan een inschatting van elkaars electorale kracht, ontleen zij die aan de recente eersterangs verkiezing die, vanwege het grotere belang ervan, een betere indicatie daarvan geeft.

Als echter een eersterangs verkiezing in het verschiet ligt, is de situatie anders. In het algemeen ligt de vorige eersterangs verkiezing dan al wat verder in het verleden, waardoor de uitslag daarvan geen adequate indicatie meer is van de inmiddels mogelijk veranderde electorale krachtsverhoudingen. Ondanks de wijdverbreide beschikbaarheid van opiniepeilingen vertonen partijen in zo'n situatie een grote belangstelling voor een 'echtere' indicatie van wat hun bij de aanstaande verkiezingen mogelijk te wachten staat, en juist een tweederangs verkiezing lijkt nu zo'n realistischer indicatie te leveren. De situatie waarmee kiezers nu worden geconfronteerd is er een waar in directe zin geen consequenties uit voortvloeien voor wie regerings-

macht verwerft, maar waar partijen en politici desalniettemin grote belangstelling hebben voor de uitslag. Zij kunnen in de aanloop naar de aanstaande eersterangsverkiezing mogelijk nog rekening houden met de inzichten die zij aan de uitslag van de tweederangs 'proef'-verkiezing ontlelen.

Deze belangstelling van partijen en politici weerspiegelt zich in de media en kan kiezers dan ook moeilijk ontgaan. De combinatie van geringe directe betekenis gekoppeld aan grote aandacht is optimaal om, indien men ontevreden is over het gevoerde beleid of over de bestaande situatie, daartegen een protest te laten horen. De bestaande aandacht garandeert dat dergelijke protesten worden opgevangen, en de schijnbare politieke vrijblijvendheid van tweederangs verkiezingen (het gebrek aan consequenties voor de toedeling van regeringsmacht) vergemakkelijkt het uitbrengen van proteststemmen. Het gaat dan om het stemmen op partijen waaraan men zijn stem niet zou toevertrouwen als het er om gaat wie het land moet regeren, en waarvoor men ook geen bijzondere voorkeur heeft. Men verwacht van deze stem echter dat zij door politici en partijen worden opgevat als uitingen van ernstige ontevredenheid. Dit is uiteraard ook een vorm van strategisch stemmen, die niet zozeer overeenkomt met wat Reif en Schmitt *voting with the head* noemden, maar meer met wat in de sfeer van voetbalvandalisme zou kunnen worden bestempeld als *voting with the boot*.

Of de situatie bij een tweederangs verkiezing vooral bevorderlijk is voor 'oprecht stemmen' dan wel voor 'protest stemmen', hangt er volgens Oppenhuis, Van der Eijk en Franklin vooral van af of deze vlak voor, dan wel vlak na een eersterangs verkiezing plaatsvindt.⁶ De trits verkiezingen die in Nederland in het voorjaar van 1994 plaatsvond, vormt een vrijwel ideale context om deze verwachtingen empirisch te toetsen. De gemeenteraadsverkiezingen zijn immers tweederangs verkiezingen vlak voor een eersterangs verkiezing (die voor de Tweede Kamer) en de Europese verkiezing is een tweederangs verkiezing vlak er na.

3. Verwachtingen en uitwerking

Gegeven de bovenvermelde interpretaties van de strategische mogelijkheden die de verschillende verkiezingen aan kiezers zouden bieden, kunnen enkele concrete verwachtingen worden afgeleid ten aanzien van de verkiezingen van 1994.

3.1 Opkomst

Verschillen in politiek gewicht van en variatie in aandacht voor verkiezingen vertalen zich in verschillen in opkomst. Anders gezegd, de gemeenteraadsverkiezingen zouden een relatief hoge opkomst te zien moeten geven, de Europese een relatief lage, maar beide een aanmerkelijk lagere dan de tussenliggende Tweede-Kamerverkiezing, de enige die een verkiezing van de eerste

orde is. Het probleem is natuurlijk wat nu precies een relatief hoge of lage opkomst is, maar op zijn minst zou een vergelijking met eerdere soortgelijke verkiezingen kunnen worden getrokken. Zo'n vergelijking laat dan zien dat bij de gemeenteraadsverkiezingen inderdaad een relatief hoge opkomst werd bereikt: ruim 3% hoger dan bij de gemeentelijke verkiezingen van 1990. Bij de Europese verkiezingen vertaalt zich het gebrek aan gepercipieerd belang van deze verkiezingen, in combinatie met het vrijwel totale gebrek aan belangstelling ervoor bij partijen en media, in een ongekend lage opkomst van nog geen 36%, vergeleken met ruim 47% bij de vorige Europese verkiezingen in 1989. Wellicht zijn er andere verklaringen voor deze opkomstverschillen dan de hierboven geschetste, maar vooralsnog bieden de verkiezingen van 1994 geen falsificatie van de geschetste verwachtingen.

3.2 Proteststemmen

De hierboven geschetste theoretische interpretatie van de omstandigheden die bij uitstek tot proteststemmen, strategische stemmen en oprechte stemmen zouden leiden, laat zich evenzeer toetsen aan de hand van de drie verkiezingen van 1994. Dat vereist echter allereerst dat wordt aangegeven welke partijen als geschikte ontvangers van proteststemmen worden beschouwd. Eigenlijk zijn er maar twee partijen die in alle drie verkiezingen meededen en die zich in de analyse hiervoor lenen: de Centrumdemocraten (CD) en de Socialistische Partij (SP). Stemmen op deze partijen beschouw ik dan ook als mogelijke proteststemmen.

De verwachting die uit het hierboven vermelde is af te leiden, behelst dat het aantal proteststemmen het grootst zal zijn bij de gemeenteraadsverkiezing (tweederangs verkiezing vlak voor een eersterangs verkiezing). Bij de Tweede-Kamerverkiezing is het minder aantrekkelijk een proteststem af te geven, omdat dat geen direct effect heeft op de onderlinge krachtsverhoudingen van partijen die mogelijk bij de regeringsvorming betrokken raken. Aan de andere kant levert een Tweede-Kamerverkiezing wel voldoende aandacht op voor de uitslag om eventuele proteststemmen te laten doorklinken en mogelijk een indirect effect te laten hebben op het beleid en de opstelling van andere partijen. Bij de Europese verkiezingen echter blijft de kiezers niet veel anders over dan oprecht te stemmen, aangezien de timing deze verkiezingen tot een soort 'wegwerp'-gebeurtenis maakte, zonder directe betekenis voor de politieke machtsverdeling in Nederland, en zonder enige nieuwsaarde na de kamerverkiezing van vier weken daarvoor. Voorzover de CD en de SP inderdaad proteststemmen trekken, valt dus te verwachten dat hun aanhang het geringst zal zijn in deze Europese verkiezing.

Bij de vergelijking van de behaalde stemmen in de drie verkiezingen moet rekening worden gehouden met de in het begin van dit artikel genoemde problemen die het gevolg zijn van het feit dat deze partijen bij de gemeenteraadsverkiezingen niet in alle gemeenten meededen. In absolute aantallen

stemmen (afgerond op duizendtallen) gaat het aantal stemmen voor de CD van 159 in maart naar 220 in mei en naar 43 in juni. Voor de SP zijn de overeenkomstige getallen 145, 119 en 55. Maar als omwille van vergelijkbaarheid alleen gekeken wordt naar de gemeenten waarin CD en SP in maart aan de verkiezingen meededen, dan wordt het beeld veel scherper: de ontwikkeling van de CD gaat dan van 159 in maart terug naar 96 in mei en 20 in juni. Voor de SP zijn de overeenkomstige aantallen 145, 74 en 33.

Tegen deze vergelijking in absolute stemmenaantallen kan het bezwaar worden aangevoerd dat geen rekening wordt gehouden met de eerder vermelde verschillen in opkomst tussen de drie verkiezingen. Als die verschillen wel worden verdisconteerd, behaalt de CD in de 43 gemeenten waar zij bij alle drie verkiezingen op het stembiljet stond, respectievelijk 6,6%, 3,4% en 1,6% van de uitgebrachte geldige stemmen. Voor de SP is dit in de 52 gemeenten waar zij alle drie keer meedeed 5,9%, 2,5% en 2,5%. Het patroon van behaalde stemmen, zowel in absolute als in relatieve aantallen, beantwoordt volkomen aan de hierboven geschetste verwachtingen.

4. Alternatieve verklaringen

In dit artikel zijn eerste- en tweederangs verkiezingen met elkaar vergeleken. Bij de tweederangs verkiezingen is daarnaast nog een onderscheid gemaakt naar hun timing ten opzichte van eersterangs verkiezingen. Gesteld is dat de op deze wijze onderscheiden soorten verkiezingen elk een andere context bieden, contexten die verschillen in de mate waarin zij het uitbrengen van proteststemmen, strategische stemmen en oprechte stemmen stimuleren. De theoretisch afgeleide empirische verwachtingen over de verschillen in opkomst en in proteststemmen bij deze drie verkiezingen komen overeen met wat de uitslagen van deze verkiezingen laten zien. De uitslagen ondersteunen daarmee de relevantie van het 'contextualiseren' van verkiezingen in termen van de mogelijkheden tot diverse vormen van strategisch stemgedrag die zij kiezers bieden.

Men zou zich echter kunnen afvragen of de gevonden uitkomsten ook niet op andere wijze verklaard kunnen worden. Een tweetal alternatieve verklaringen zouden kunnen worden aangevoerd voor de hierboven gepresenteerde gegevens. De eerste richt zich op de effecten van selectieve opkomst, en houdt in dat de terugloop in electorale steun voor protestpartijen het gevolg zou kunnen zijn van een mogelijk geringere opkomst bij de Europese verkiezing van degenen die eerder op deze partijen stemden. Hoewel een dergelijke tegenwerping niet aan de hand van de gegevens van de uitslagen valt te onderzoeken, kan er toch wel iets over worden gezegd. Deze verklaring is niet in staat om de achteruitgang (zelfs in absolute stemmentallen, als gekeken wordt naar steeds dezelfde gemeenten) te verklaren die optreedt tussen gemeenteraads- en Tweede-Kamerverkiezingen, terwijl bij de laatste de opkomst juist hoger ligt dan bij de eerste. Wel zou mogelijk het verlies in

stemmen voor protestpartijen tussen gemeenteraads- en Europese verkiezingen met selectief niet-opkomen in verband gebracht kunnen worden, aangezien de opkomst bij de laatste zo'n 13% lager lag dan bij de eerste. Om een dergelijke alternatieve verklaring te toetsen volstaan uitslagen niet, maar dienen enquêtegegevens te worden gebruikt. Een analyse van de op Nederland betrekking hebbende gegevens uit het Europees Kiezersonderzoek 1994 laat echter zien dat de teruggang van CD en SP niet kan worden verklaard uit selectief niet-opkomen.⁷

Een tweede mogelijke alternatieve verklaring voor de beschreven verschillen in uitslagen tussen de drie verkiezingen in 1994 is dat de voorkeuren van de kiezers voor partijen tussen maart, mei en juni zijn veranderd, en dat deze verkiezingen daarom verschillende uitslagen te zien geven. Het probleem met deze alternatieve verklaring is dat zij zelf niet kan worden gefalsificeerd en daarom geen relevante tegenwerping is tegen de hier gepresenteerde wél-falsificeerbare maar niet gefalsificeerde hypothesen. Toch kan een tweetal overwegingen tegen deze alternatieve 'verklaring' worden aangevoerd.⁸

Ten eerste het verschijnsel dat empirisch is gebleken dat de politieke voorkeur van kiezers niet tot een enkele partij beperkt is maar meer partijen omvat, waarbij deze voorkeuren redelijk stabiel zijn. De implicatie hiervan is dat uit veranderingen in verkiezingsuitslagen niet zonder meer kan worden geconcludeerd dat de voorkeuren van kiezers zijn veranderd - zeker niet wanneer het om een tijdsverloop van slechts enkele maanden gaat, zoals hier het geval is. In de in dit artikel geformuleerde hypothesen wordt dan ook niet over voorkeuren gesproken, maar over de strategische mogelijkheden van verschillende contexten en hun gevolgen voor gedrag, niet voor voorkeuren. Ten tweede geldt dat in de analyse van deze voorkeuren die meer partijen betreffen, gebleken is dat strategische overwegingen - die vooral te maken hebben met de machtspositie van partijen - inderdaad in belangrijke mate meespelen in de overwegingen en het gedrag van kiezers. Om deze beide redenen is deze tweede alternatieve verklaring niet plausibel, nog los van het reeds genoemde bezwaar dat zij niet falsificeerbaar is.

5. Slot

De gevonden resultaten geven zowel aanleiding tot zorg als tot geruststelling. De geruststelling kan worden geput uit het verschijnsel dat kiezers zich kennelijk vooral tot protestgedrag laten verleiden bij tweederangs verkiezingen, en dat zij zich bij veel belangrijker eersterangs verkiezingen verantwoordelijker gedragen. De zorg echter vloeit voort uit de extrapolatie van de gegevens voor het beperkte aantal gemeenten waar CD en SP aan de gemeenteraadsverkiezingen meededen, in samenhang met de stemmen die zij in alle andere gemeenten bij Tweede-Kamerverkiezingen verkregen. Als de CD in mei ruim 96.000 stemmen krijgt in de 43 gemeenten waar zij in maart ruim 159.000 stemmen behaalde, en als zij in het hele land in mei ruim

220.000 stemmen behaalt, hoeveel zou zij dan hebben behaald als zij in alle gemeentelijke verkiezingen had meegedaan? Het is duidelijk dat het aantal stemmen dat CD en SP in maart behaalden vooral beperkt is gebleven doordat zij in slechts weinig gemeenten meededen. En al zijn veel van deze stemmen dan proteststemmen die mogelijk niet kunnen worden uitgelegd als daadwerkelijke steun voor deze partijen, dat neemt niet weg dat zij daadwerkelijk bijdragen aan (lokale) politieke constellaties die extremisme kunnen helpen legitimeren. De val waarin kiezers bij zogenaamde tweederangs verkiezingen worden gelokt is dat hun enerzijds wordt voorgespiegeld dat er (vrijwel) niets op het spel staat - zodat proteststemmen op vrijblijvende wijze kunnen worden afgegeven - en dat zij anderzijds worden geconfronteerd met de toch weer niet geheel vrijblijvende gevolgen van dergelijke proteststemmen - in termen van gemeenteraadszetels en mogelijke legitimering van politiek extremisme.

noten

1. Het begrip tweederangs verkiezing (*second-order election*) is oorspronkelijk geïntroduceerd door Reif; zie K. Reif en H. Schmitt, 'Nine second-order elections', in: *European Journal of Political Research*, 8 (1980), 3-44; en K. Reif, *Ten European Elections*, Aldershot, 1984. Dat Europese verkiezingen tweederangs verkiezingen zijn is door velen betoogd; voor Nederland door met name C. van der Eijk en E.V. Oppenhuis, 'Turnout and second-order effects in the European elections of June 1989. Evidence from the Netherlands', in: *Acta Politica*, 25 (1990), 67-94; E.V. Oppenhuis, *Voting behavior in the European Community. A comparative analysis of turnout and party choice*, Amsterdam (verschijnt najaar 1995); en C. van der Eijk en M.N. Franklin, *Choosing Europe? The European Electorate and National Politics at the Dawn of Union*, Ann Arbor (verschijnt zomer 1995). Dat provinciale verkiezingen ook tweederangs zijn is aangetoond door C. van der Eijk, I. van Geest, P. Kramer en L. Tiddens, *Verkiezingen zonder mandaat. Politieke communicatie en provinciale verkiezingen*, Den Haag, 1992.
2. Een dergelijke constructie is in principe mogelijk, omdat er sterke samenhangen blijken te bestaan tussen het aantal stemmen dat landelijke partijen bij verschillende verkiezingen behalen. Zij vereist natuurlijk wel dat men er van uitgaat dat gemeentelijke verkiezingen niets anders dan een landelijk patroon van verschuivingen laten zien.
3. Vergelijking van het resultaat van een bepaalde partij in de drie verkiezingen van 1994 kan ook in deze werkwijze nog worden bemoeilijkt door verschillen in het overige aanbod aan partijen. Voor de hieronder te rapporteren vergelijkingen is nagegaan of dat soort verschillen een verklaring zou kunnen leveren voor de veranderingen in electorale steun voor de partijen, waarvoor deze vergelijkingen worden gemaakt. Een dergelijke check leidt niet tot wezenlijk andere uitkomsten of interpretaties dan in dit artikel ver-

meld.

4. Reif en Schmitt, *op.cit.*

5. E.V. Oppenhuis, C. van der Eijk en M.N. Franklin, 'The Party Context: Domestic Consequences of European Elections', in: Van der Eijk en Franklin, *op.cit.*

6. *Ibidem.*

7. Voor een verslag van deze analyses zie Van der Eijk en Franklin, *op.cit.*, hoofdstuk 18. De methode die is gehanteerd om het effect van een mogelijk selectieve opkomst te onderzoeken, is eerder ook gebruikt door Van der Eijk en Oppenhuis, *op.cit.*

8. Beide zijn gebaseerd op een aantal onderling samenhangende publikaties; zie C. van der Eijk en B. Niemöller, 'Het potentiële electoraat van de Nederlandse politieke partijen', in: *Beleid en Maatschappij*, 11 (1984), 192-204; E.V. Oppenhuis, 'The Netherlands: Small Party Evolution', in: Van der Eijk en Franklin, *op.cit.*; J.N. Tillie, *Party Utility and Voting Behavior*, Amsterdam (verschijnt in 1995); en Van der Eijk en Franklin, *op.cit.*

BINNENKOMERS EN BUITENSTAANDERS

Een onderzoek naar partijen die in 1994 hun entree in de Tweede Kamer trachtten te maken

A.P.M. Lucardie

1. Inleiding

Op het eerste gezicht was 1994 een goed jaar voor nieuwe partijen: drie nieuwe fracties voegden zich in de Tweede Kamer bij de bestaande negen. Sinds 1971 was dit niet meer voorgekomen. Echter, evenals in 1971 deden in 1994 veertien partijen een vergeefse poging om in de Kamer te komen en bleven dus een randpartij, oftewel een partij zonder zetels.¹

Hoe valt het succes van de binnenkomers en het falen van de buitenstaanders te verklaren? In dit artikel wordt een eenvoudig theoretisch model gepresenteerd, dat vervolgens getoetst wordt aan gegevens uit partijdocumenten, kranteknipsels en interviews met leiders van de partijen.²

2. Model

De literatuur over het ontstaan van nieuwe partijen is weliswaar tamelijk beperkt, maar al vrij divers. Toch tekent zich een zekere overeenstemming af onder de meeste auteurs. Als eerste voorwaarde voor oprichting van een nieuwe partij wordt doorgaans een maatschappelijk probleem gezien, dat in de ogen van een relevante groep mensen door de bestaande politieke partijen onvoldoende onderkend en bestreden wordt. In plaats van 'probleem' spreekt men ook wel van 'spanning' (*strain* of *stress*) of 'tegenstelling' (*cleavage*).³ De relevante groep mensen - in aantal variërend - definieert niet alleen een probleem, maar ziet ook een mogelijke oplossing in een vorm van overheidsbeleid. Daarmee wordt het probleem dus een politieke kwestie. De ideeën over het probleem en de beste manier om het op te lossen zouden een *politiek project* genoemd kunnen worden.

Een politiek project kan heel eenvoudig en concreet zijn - men stelt woningnood vast en wil 100.000 extra woningen bouwen - of tamelijk ingewikkeld en abstract - een analyse van het kapitalisme, dat via revolutionaire veranderingen plaats moet maken voor socialisme. Een project dat concrete groepen in de samenleving aanspreekt en in een duidelijke behoefte voorziet, zal

waarschijnlijk eerder tot de succesvolle formatie van een politieke partij leiden. Aan de andere kant wordt ook beweerd dat een succesvolle nieuwe partij kiezers ideologisch en niet slechts op hun belangen aan moet spreken.⁴ Formulering van een politiek project hoeft echter niet automatisch uit te monden in de oprichting van een politieke partij in de formele zin van het woord - een 'georganiseerde groep die als zodanig kandidaten stelt voor de verkiezing van een volksvertegenwoordigend lichaam'.⁵ Men kan ook een actiegroep vormen, die publiciteit zoekt en druk uitoefent op het openbaar bestuur zonder aan verkiezingen deel te nemen. De grens tussen actiegroep en partij is niet altijd scherp. Zo nam de zeer informeel georganiseerde actiegroep Provo in 1966 toch deel aan de gemeenteraadsverkiezingen in Amsterdam - en met succes: één zetel. De minder informele groep 'Actiefront Nationale Socialisten' bereidt volgens eigen zeggen de (her)oprichting van een nationaal-socialistische partij in Nederland voor, maar maakt daar weinig haast mee.⁶ De aarzeling om een formele partij te stichten kan in dit geval ook voortkomen uit vrees voor gerechtelijke vervolging. De juridische drempel is voor oprichters van een nieuwe partij zonder nationaal-socialistische doelstellingen in Nederland minder hoog. Men moet aan de minimale voorwaarden voldoen die het Burgerlijk Wetboek stelt aan alle verenigingen, zoals: een gekozen bestuur en statuten die voor een notaris gepasseerd zijn. Na de oprichting doemt echter een volgende drempel op: deelname aan de verkiezingen. Daarbij stelt de Kieswet bepaalde eisen, zoals inschrijving bij de Kiesraad, plaatsing van handtekeningen door een tiental burgers per kieskring op de gemeentesecretarie van hun woonplaats en betaling van een borgsom van 25.000 gulden.⁷

Om aan deze eisen te kunnen voldoen, dient de nieuwe partij niet alleen over een politiek project maar ook over *resources* oftewel hulpbronnen te beschikken in de vorm van geld en leden of sympathisanten - bij voorkeur gespreid over het hele land, zodat men in elke kieskring de nodige handtekeningen kan verzamelen. Naarmate een nieuwe partij over meer hulpbronnen beschikt, zal zij niet alleen eerder geneigd zijn aan verkiezingen deel te nemen, maar daarbij ook meer kans op electoraal succes maken. Ze kan nog zo een interessant project ontwikkeld hebben, maar als ze het in de verkiezingscampagne niet aan de kiezers weet te 'verkopen', zal ze geen zetel veroveren. Door middel van een verkiezingscampagne zal de nieuwe partij haar project bekend en aantrekkelijk moeten maken. Daartoe heeft ze '3 x p' nodig: publiciteit, pecunia en personeel. Enige publiciteit krijgt ze via de overheid, in de vorm van zendtijd op televisie en radio, mits ze de vereiste handtekeningen in alle kieskringen heeft laten zetten en aan de andere voorwaarden voldoet die de Kieswet stelt. Daarnaast zal de partij publiciteit zoeken door advertenties te plaatsen, affiches op te plakken en folders te verspreiden. Voor dat alles is geld nodig, maar voor die laatste twee vormen van publiciteit heeft de partij ook behoefte aan personeel, dat wil zeggen actieve leden

of sympathisanten. Die leden kunnen bovendien ook in hun eigen omgeving kiezers werven door 'mond-tot-mond reclame', politieke discussies op het werk, in het buurtcafé of bij de beeldbuis thuis. Zonder pecunia en personeel kan een partij alleen publiciteit verwerven door journalisten voor haar project te interesseren; met een bekende en intrigerende lijsttrekker zal ze daar eerder in slagen dan met een onbekende en saaie leider.⁸

Zelfs een nieuwe partij met een breed aansprekend project, veel leden, bekende leiders en een goed gevulde partijkas kan echter niet zeker zijn van een zetel bij deelname aan verkiezingen. De derde, en niet zelden fatale factor in haar levensloop is haar plaats in het partijstelsel en de reactie van gevestigde partijen op haar verschijnen - in politicologische terminologie: de *political opportunity structure*.⁹

De gevestigde partijen moeten een nieuwkomer voldoende (politieke) ruimte laten om te leven. Daar hebben zij doorgaans natuurlijk geen enkel belang bij, aangezien verkiezingen een nul-som-spel zijn: wat de ene partij aan zetels wint, moet de andere verliezen. Dit geldt heel duidelijk voor wat Th. Rochon *challengers* noemde: nieuwe partijen die één bepaalde gevestigde partij - hun referentie-partij - uitdagen, omdat die haar traditie, beginselen en kiezers zou verwaarlozen. De tweede belangrijke categorie nieuwkomers die hij onderscheidde, de *mobilizers*, trachten kiezers van alle partijen voor een nieuw project te mobiliseren en zullen zich daarbij minder de vijandschap van één gevestigde partij op de hals halen. Rochon verwachtte niettemin dat *mobilizers* op korte termijn minder succes zullen behalen dan *challengers*, omdat eerstgenoemden een nieuwe politieke identiteit moeten ontwikkelen en de 'uitdaggers' kunnen aansluiten bij een bestaande identiteit.¹⁰

Indien partijen en kiezers zich rationeel gedragen, dan zal een nieuwe partij vooral profiteren van een 'gat' in het politieke spectrum tussen gevestigde partijen, waar zich veel kiezers bevinden. Een dergelijk gat kan ontstaan indien gevestigde partijen zich sneller dan hun kiezers op het spectrum van links naar rechts of omgekeerd bewegen. Aangezien de verdeling van kiezers op de links-rechts schaal in Nederland een normale verdeling benadert, zal een 'gat' in het midden een nieuwe partij meer kansen op succes bieden dan een gat aan één van de uitersten.¹¹ Middenpartijen die een brug slaan tussen gevestigde partijen - Smith spreekt van *hinge parties* - zullen doorgaans meer kiezers winnen dan extreme partijen - *marginal* oftewel *fringe parties*.¹² Echter niet altijd: sterke polarisatie van het electoraat kan soms juist ruimte scheppen aan de rand van het spectrum.

Daarbij komt dat het links-rechts spectrum in Nederland weliswaar nog steeds dominant is, maar niet alles bepaalt. Er lijkt ten minste één andere, zwakkere dimensie te zijn, de oude tegenstelling tussen confessionelen en vrijzinnigen; maar volgens andere waarnemers wordt die geleidelijk verdronken door een nieuwe tegenstelling, die kan worden geïnterpreteerd als traditioneel tegenover libertair of als materialistisch tegenover post-materialistisch

of ook als 'grijs' tegenover 'groen'.¹³ Nieuwe partijen kunnen met succes positie kiezen op deze dimensies, waar mogelijk meer ruimte is dan op de links-rechts lijn; Smith noemt dit type *detached parties*.

Voor een land als Nederland, met een bijna zuivere evenredige vertegenwoordiging van kiezers in de Kamer, kunnen we het verhaal van de nieuwe partij hiermee afsluiten: voldoende kiezers betekent een zetel. In tal van andere landen vormt het kiesstelsel echter nog een extra drempel voor randpartijen. Zo zal in een *first-past-the-post* districtenstelsel alleen een randpartij met een sterke regionale concentratie in het parlement binnendringen - zoals het (relatieve) succes van de *Scottish National Party* in Groot-Brittannië of de snelle opkomst van het *Bloc Québécois* in Canada laten zien.

Ter afsluiting van deze paragraaf kunnen we een drietal hypothesen formuleren die het electoraal succes van een randpartij zouden verklaren.

1a. Een project dat brede groepen in de samenleving aanspreekt en in een duidelijke behoefte voorziet, zal waarschijnlijk eerder tot de succesvolle formatie van een politieke partij leiden.

1b. Een ideologische randpartij maakt meer kans op een zetel dan een partij die zich slechts op één strijdpunt of belang richt.

2. Er zal een sterk verband zijn tussen de hulpbronnen - geld, leden en publiciteit - die een randpartij kan mobiliseren en het aantal stemmen dat ze vergaart.

3. Het electoraal succes van randpartijen is sterk afhankelijk van de politieke ruimte (*opportunity structure*) die gevestigde partijen bieden; die ruimte ontstaat doordat gevestigde partijen op relevante politieke dimensies van positie veranderen of doordat een nieuwe dimensie aan belang wint.

3. Data presentatie: de randpartijen van 1994

Alvorens deze hypothesen te gaan toetsen aan de hand van gegevens over de partijen die in 1994 trachtten de Tweede Kamer binnen te komen, lijkt het nuttig in enkele lijnen een portret van de zeventien partijen te schetsen.

(1) *Algemeen Ouderen Verbond (AOV)*: opgericht in 1993 naar aanleiding van de aangekondigde bezuinigingen op bejaardenoorden; aanvankelijk vooral actief in Brabant; na succesvolle deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen in Eindhoven en aan massale protesten van ouderen tegen de mogelijke bevrozing van de AOW - waar met name het CDA voor had gepleit - besloot het AOV aan de Tweede-Kamerverkiezingen mee te doen. Tot veler verrassing won het daarbij zes zetels.

(2) *Socialistische Partij (SP)*: sinds 1972 de naam van de een jaar eerder opgerichte Kommunistiese Partij Nederland/Marxisties-Leninisties, één van de vele groeperingen rond 1970 die de Communistische Partij van Nederland (CPN) te veel op Moskou gericht en te reformistisch vonden en die zich door

het marxisme-leninisme van de Chinese voorman Mao Dze Dong lieten inspireren; in de loop der jaren nam de SP afstand van Mao, maar bleef voorstander van een radicaal socialisme dat de 'massa's' in oude arbeidersbuurten en nieuwbouwwijken aan zou spreken; via populaire acties in de buurten breidde de partij haar aanhang uit en won bij elke gemeenteraadsverkiezing meer zetels; in de Tweede Kamer drong zij echter pas in 1994 met twee leden door.

(3) *Politieke Unie 55+ (PU55+)*: opgericht in 1992 door ouderen, afkomstig uit CDA en PvdA maar ook uit de Politieke Partij voor Ouderen die in 1989 aan de Tweede-Kamerverkiezingen had deelgenomen zonder een zetel te winnen en daarna een slapend bestaan leidde; na succesvolle deelname aan de gemeenteraadsverkiezingen in Hengelo (drie zetels) en Waddinxveen (twee zetels) besloot de PU55+ aan de landelijke verkiezingen mee te doen en won daarbij één zetel; samenwerking met het AOV lukte niet, wel een lijstverbinding.

(4) *Centrumpartij '86 (CP'86)*: voortgekomen uit de Centruumpartij, die in 1986 failliet werd verklaard na de afsplitsing van de door Janmaat geleide Centrumdemocraten; na een periode van radicalisering en marginalisering wist de partij zich vanaf 1990 enigszins te herstellen; bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 haalde zij 0,4% van de stemmen, in 1989 nam ze niet deel, in 1994 won ze opnieuw 0,4%; bij de gemeenteraadsverkiezingen verwierf ze in 1990 vier zetels, in 1994 elf. Haar motto 'Eigen volk eerst!' leidde tot gerechtelijke vervolging in 1994.

(5) *Natuurwetpartij (NWP)*: opgericht in 1992, in Nederland evenals in andere landen, vanuit de gedachte dat een collectieve bewustzijnsverandering nodig is om weer in overeenstemming met de wetten van de natuur te leven; en dat die verandering via Transcendente Meditatie - een op zuiver bewustzijn gerichte meditatietechniek - niet alleen persoonlijke maar ook politieke problemen helpt oplossen; de partij won een zetel in de gemeenteraad van Lelystad, waar enkele honderden beoefenaren van Transcendente Meditatie waren gaan wonen.

(6) *Vrije Indische Partij (VIP)*: opgericht in 1994 door leden van de Vereniging Indische Nederlanders om de belangen te behartigen van de 'Indische gemeenschap', vooral ten aanzien van de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog; de Indische gemeenschap werd breed opgevat als allen 'die op enigerlei wijze te maken hebben (gehad) met Nederlands Indië', het huidige Indonesië.¹⁴

(7) *De Groenen*: opgericht in 1983 door leden van het Groen Platform en regionale groene groeperingen, daarna enkele malen van naam en structuur veranderd en in 1988 gefuseerd met de lokale partij Groen Amsterdam; in 1994 wonnen De Groenen een zetel in vier gemeenteraden, maar strandden voor de derde keer in hun streven de Tweede Kamer te bereiken.

(8) *Nieuwe Communistische Partij (NCPN)*: in 1992 opgericht door het Verbond van Communisten in Nederland (VCN) met groepen Communisten

die evenals het VCN afkomstig waren uit de CPN en weigerden zich aan te sluiten bij GroenLinks; het VCN was in 1985 opgericht door leden van de CPN die de ideologische vernieuwing in die partij te ver vinden gaan. De NCPN haalde geen zetel in de Tweede Kamer, maar wel raadszetels in Lemsterland, Scheemda en Reiderland (waar zij zelfs de meerderheid in de gemeenteraad verwierf).

(9) *Solidariteit Boerenpartij (SBP)*: mede geïnspireerd door de Poolse beweging 'Solidariteit', maar vooral door de Boerenpartij die onder leiding van H. Koekoek in 1963 in de Tweede Kamer gekomen was na overheidsop-treden tegen boeren in Hollandscheveld, richtte een aantal boeren precies dertig jaar later weer een Boerenpartij op.¹⁵

(10) *Partij voor Milieu en Recht (PMR)*: in 1993 opgericht door milieube-wuste burgers die GroenLinks en De Groenen te links vonden; ze noemden zich in de verkiezingsstrijd dan ook wel 'Groen Rechts'.

(11) *Solidair '93*: 'partij voor ouderen en mensen met een uitkering en zij die solidair willen zijn', in 1993 opgericht door een groep rond J. van de Scheur, oud-voorzitter van de ambtenarenvakbond ABVA-KABO en raadslid voor de PvdA tot hij in 1991 die partij verliet vanwege de herziening van de WAO; in 1994 herwon hij zijn zetel in de Rotterdamse raad, terwijl andere leden van Solidair'93 zetels wonnen in Haarlem en Schiedam.

(12) *Pacifistisch Socialistische Partij '92 (PSP'92)*: in 1992 opgericht door leden van de in 1991 opgeheven PSP die weigerden zich bij GroenLinks aan te sluiten; een deel van hen had met A.G. van der Spek de oude PSP al in 1985 verlaten, ook naar aanleiding van de discussie over samenwerking met CPN en PPR, en tijdelijk de Partij voor Socialisme en Ontwapening ge-vormd.

(13) *De Nieuwe Partij (DNP)*: formeel in 1993 opgericht door een werkgroep die in 1991 was ontstaan uit een symposium over gezondheidszorg en die geleidelijk tot de conclusie kwam dat het politiek bestel aan vernieuwing toe was; de partij streefde naar 'een samenleving waarin de mens als scheppend individu centraal staat' en voerde de verkiezingscampagne onder de leuze 'mensen kiezen mensen'.¹⁶ In september 1993 verliet het PvdA-kamerlid M. Ockels haar fractie en sloot zich aan bij DNP.

(14) *Algemene Democratische Partij (ADP)*: in 1993 opgericht door een aantal boeren - vooral uit Drente en Brabant -, dat ontevreden was over de resultaten van de protestacties tegen het landbouw- en mestbeleid, maar de SBP te beperkt vond en contact zocht met andere ontevreden groepen als vissers en schippers.¹⁷

(15) *Patriottisch Democratisch Appèl (PDA)*: eveneens in 1993 opgericht door een zelfstandige ondernemer, G. Sablerolle, die zich zorgen maakte over de financiële en morele toestand waarin Nederland verkeerde; kon wegens gebrek aan kader slechts in enkele kieskringen meedoen.

(16) *Socialistische Arbeiderspartij (SAP)*: sinds 1983 de naam van de Neder-landse sectie van de Vierde Internationale, ooit opgericht door de Russische

revolutionair en dissident Leo Trotski; in 1974 opgericht als Internationale Kommunistenbond; in de loop der jaren zijn de banden met de Internationale en met de theorie van Trotski losser geworden, maar niet verbroken.

(17) *Libertarische Partij (LP)*: in 1993 opgericht door sympathisanten van het in de jaren zeventig gestichte Libertarisch Centrum Nederland, geïnspireerd door de *Libertarian Party* in de Verenigde Staten; zij streeft naar een 'samenleving waarin alle individuen soeverein zijn over hun eigen leven', zonder geweld of dreiging met geweld van enigerlei overheid; de overheid mag hooguit individuen beschermen tegen geweld van elkaar (politie en justitie) of van buiten (defensie), maar laat verder alles aan de individuen over.¹⁸

4. Evaluatie van de hypothesen

1a. Een project dat brede groepen in de samenleving aanspreekt en in een duidelijke behoefte voorziet, zal waarschijnlijk eerder tot de succesvolle formatie van een politieke partij leiden.

Het project van een partij kan hier in ruwe vorm gereconstrueerd worden, niet alleen door analyse van partijprogramma's, maar ook door een analyse van televisie-uitzendingen van de partijen en interviews met de lijsttrekkers of voorzitters.¹⁹

In de interviews werd alle lijsttrekkers gevraagd, de drie belangrijkste politieke problemen in Nederland te noemen en kort aan te geven hoe hun partij die aan zou pakken. Voorts werd de vraag gesteld, of zij zich in de verkiezingscampagne op bepaalde groepen richtten. Moeilijker na te gaan is, in hoeverre hun opvattingen over problemen en oplossingen bij behoeften van kiezers aansluiten. Het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) van 1994 biedt wel aanwijzingen welke problemen de Nederlandse kiezer het belangrijkste vond, maar niet zozeer welke oplossingen zijn voorkeur genoten.

Iets meer dan de helft van de kiezers noemde vreemdelingen en minderheden het belangrijkste probleem in 1994.²⁰ Dat vond ook de CP'86. Haar televisiespot draaide geheel om dit thema, dat via knipsels uit kranten in verband gebracht werd met werkloosheid. De oplossing luidde simpel: 'begin onmiddellijk met een terugkeerbeleid'. Daarnaast wilde de partij de grenzen sluiten en - desnoods via razzia's - illegale vreemdelingen opsporen en uitwijzen.²¹ Geen van de andere randpartijen schonk zoveel aandacht aan de vreemdelingen. Alleen het Patriottisch Democratisch Appèl stelde in zijn - zeer summiere - program 'een Nederland met 'n slot op de grenzen' voor.²² Televisiespots kon de partij niet bieden, daar zij niet in alle kieskringen kandidaten stelde. De Politieke Unie 55+ besteedde in haar program ook vrij veel aandacht aan de vreemdelingen, maar haar lijsttrekker deed dit niet.²³

Minderheden genoten eveneens veel belangstelling van de PSP'92, SAP en NCPN, maar dan als slachtoffers van racisme en niet als veroorzakers van

werkloosheid, criminaliteit of andere maatschappelijke problemen.

Werkloosheid was het belangrijkste probleem in de ogen van ruim veertig procent van de kiezers; en in de opvattingen van SP, VIP en SAP. NCPN en LP schonken er ook veel aandacht aan, zonder duidelijk een prioriteit aan te geven. Het AOV erkende het als belangrijkste probleem, omdat de massale werkloosheid op den duur pensioenen en uitkeringen onbetaalbaar zou maken. De andere partijen legden er minder nadruk op, al kwam het in elk program wel ergens voor. De aangeboden oplossingen liepen nogal uiteen. Het AOV zocht het vooral in de lastenverlichting voor burger en ondernemer; de Libertariërs gingen hierin nog veel verder en wilden alle belastingen afschaffen en overheidstaken privatiseren. SP, NCPN en SAP zagen in deze maatregelen niet de oplossingen maar de oorzaken van het probleem. De NCPN, maar ook SP en SAP, meenden dat de overheid niet minder maar juist meer in collectieve en sociale voorzieningen zou moeten investeren. Daarnaast verwachtten SAP en SP veel heil van arbeidstijdverkorting en herverdeling van betaald werk. SP, SAP en NCPN besteedden een groot deel van hun televisiezendtijd aan de werkloosheid en haar gevolgen; AOV, LP en VIP deden dat niet of nauwelijks. Men zou hieruit kunnen opmaken dat de drie socialistische partijen nog meer gewicht hechtten aan het probleem dan de andere.

Bijna dertig procent van de kiezers achtte sociale voorzieningen en sociale zekerheid het belangrijkste politieke probleem van deze tijd. Daarin stemden ze overeen met PU55+, Solidair'93 en eigenlijk ook het AOV. Voor SP en PSP'92 kwam het probleem op de tweede plaats, terwijl ook NCPN, De Groenen, PMR en LP het één van de belangrijkste problemen vonden. Daarbij dachten AOV en PU55+ uiteraard met name aan de AOW en andere voorzieningen voor ouderen; ook hun televisiespots richtten zich vooral daar op. De PSP'92 legde verband tussen de bezuinigingen op deze voorzieningen en de bewapening - die zij als probleem nummer één beschouwde. Met een verwijzing naar de te vormen luchtmobiele brigade verspreidden de Pacifisten posters met de tekst 'Kijk oma, daar vliegt je pensioen!'. Voor de genoemde partijen bestond de oplossing van het probleem vooral in behoud en zo mogelijk uitbreiding van de bestaande voorzieningen. De Groenen stelden een duidelijk alternatief voor, in de vorm van een basisinkomen dat de overheid alle burgers uit zou keren. De Libertariërs daarentegen wilden de AOW en andere voorzieningen juist uit handen van de overheid nemen en aan het particuliere verzekeringswezen overlaten. In hun televisiespot betoogden zij dat een contract met een verzekeringsfirma de burger meer zekerheid zou bieden dan een sociale wet die de overheid eenzijdig kan wijzigen.

Krap een kwart van de kiezers wees criminaliteit als belangrijkste probleem aan. Slechts één partij deed dat ook: de Solidariteit Boerenpartij (SBP). Op een tweede of derde plaats werd het probleem genoemd door AOV, PU55+, VIP, De Groenen, PMR, LP en wellicht ook PDA. SBP en VIP pleitten voor

meer bevoegdheden en efficiënter optreden van de politie, het AOV dacht meer aan buurtwachten, de PMR aan strengere straffen, De Groenen hoopten dat de elite een beter voorbeeld zou geven. De Libertariërs legden - evenals het PDA - de nadruk op het slachtoffer van misdrijven, dat waar mogelijk schadevergoeding van de dader zou moeten krijgen.²⁴

Tabel 1. De voorspelde rangorde van de randpartijen op grond van hun politiek project en de werkelijke rangorde bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994

partij	stemmental	werkelijke rangorde	voorspelde rangorde
AOV	325.997	1	1,5
SP	118.535	2	1,5
PU55+	77.953	3	6
CP'86	32.348	4	5
NWP	27.581	5	15,5
VIP	17.224	6	3,5
De Groenen	13.807	7	9
NCPN	11.701	8	3,5
SBP	9.347	9	12,5
PMR	8.814	10	14
Solidair '93	7.865	11	8
PSP'92	7.622	12	12,5
DNP	6.987	13	15,5
ADP	5.334	14	17
PDA	4.845	15	11
SAP	4.465	16	7
LP	2.841	17	10

Het milieu, nog in 1989 voor de meeste kiezers het belangrijkste probleem,

was dat nu slechts voor 16%. De Groenen en de PMR wijdden natuurlijk een groot deel van hun program en televisiezendtijd aan dit probleem. Het kreeg ook de nodige aandacht van de Natuurwetpartij (NWP), DNP, SP, AOV, CP'86 en VIP, zij het minder in hun televisiespots dan in hun verkiezingsprogramma of in de interviews met de lijsttrekkers.

Andere problemen, bijvoorbeeld onderwijs en gezondheidszorg, internationale spanning en bewapening, landbouw of het staatsbestel, genoten minder belangstelling bij de kiezers. Zij vormden wel de belangrijkste problemen in de opvatting van NWP, PSP, SBP, ADP en DNP.

Indien de hierboven ontwikkelde hypothese in overeenstemming is met onze gegevens, zouden AOV en SP de meest succesvolle partijen moeten zijn, op korte afstand gevolgd door (respectievelijk) VIP, NCPN, PU55+ en CP'86 en SAP; vervolgens Solidair'93, De Groenen, LP, PDA, PSP'92, SBP, PMR en achteraan DNP, NWP en ADP.²⁵ Daarbij moet overigens enig voorbehoud gemaakt worden voor ADP, PDA en LP, omdat die noch in hun program noch in de interviews met de lijsttrekkers een duidelijke rangorde in de problemen aanbrachten.

De uitslag van de verkiezingen laat een enigszins andere volgorde zien (zie tabel 1). Niettemin bestaat wel een duidelijk verband tussen de verwachte volgorde en de werkelijke volgorde van de partijen; Spearman's rangcorrelatie-coëfficiënt bedraagt 0,58 voor de zeventien partijen en 0,67 indien de drie twijfelgevallen ADP, PDA en LP worden weggelaten.²⁶ De afwijkingen van de voorspelde rangorde zijn over het algemeen niet erg groot, behalve in het geval van de NWP en de SAP. In het vervolg van dit artikel zal blijken dat deze bijzondere gevallen eenvoudig te verklaren zijn.

1b. Een ideologische randpartij maakt meer kans op een zetel dan een partij die zich slechts op één strijdpunt of belang richt.

Om deze hypothese te toetsen, moeten uiteraard de begrippen 'ideologische partij', 'strijdpunten' en 'belangen' geoperationaliseerd worden. Met deze typologie wordt hier niet gesuggereerd dat sommige partijen wel een ideologie hanteren en andere niet; in de opvatting van deze auteur is elk politiek project per definitie ideologisch, dat wil zeggen: ingebed in een bepaalde maatschappijvisie en staatsopvatting. Ideologische partijen onderscheiden zich slechts van andere doordat zij hun ideologie expliciet maken en systematisch trachten te ontwikkelen. Partijen die zich niet op een bepaalde ideologie beroepen maar zich alleen op de verwezenlijking van belangen of strijdpunten richten, doen dat niet in een ideologisch vacuüm maar aanvaarden impliciet de heersende opvattingen over staat en maatschappij. Die heersende opvattingen vormen doorgaans niet een logisch hecht doortimmerd stelsel, maar vaak een mengelmoes van elementen (*traces*, 'sporen', in de terminologie van N. Harris) uit verschillende tradities en systemen.²⁷

Zo zou men de dominante ideologie in Nederland anno 1994 kunnen be-

schrijven als een sociaal en democratisch liberalisme, met nog enkele sporen van christelijk conservatisme en radicalisme.²⁸ Deze ideologie houdt in dat men de parlementaire democratie, de sociale markteconomie, de verzorgingsstaat met zijn grondrechten en 'voorwaardenscheppend beleid' op sociaal-cultureel terrein, niet principieel ter discussie stelt. Dat wil niet zeggen dat men de bestaande orde in zijn geheel kritiekloos aanvaardt. Bij de heersende ideologie van de jaren negentig hoort juist kritiek op de logge overheidsbureaucratie en pleidooien voor privatisering van overheidsdiensten, mits die niet het sociale aspect van de verzorgingsstaat wezenlijk aantasten. Ook kritiek op milieuvervuiling en werkloosheid passen binnen de dominante ideologie, zolang daar geen radicale conclusies uit getrokken worden; alle regeringspartijen delen immers de 'zorg' over deze ontwikkelingen en kondigen voortdurend maatregelen aan om de problemen aan te pakken.

In dit licht bezien zijn ideologische partijen dus expliciet in hun kritiek op de heersende opvattingen over staat en maatschappij, terwijl belangen- en strijdpunt-partijen die impliciet aanvaarden.²⁹ Daarbij zullen ook ideologische partijen strijdpunten benadrukken en belangen behartigen - voor zover die binnen hun ideologie passen. Tot de ideologische partijen behoren in de eerste plaats de vier partijen die de markteconomie willen vervangen door een vorm van socialisme - waarbij de markt misschien niet helemaal hoeft te verdwijnen, maar haar overheersende plaats verliest. De PSP'92 gaat hierin het verst, de SP lijkt het meest pragmatisch, maar ze delen met SAP en NCPN de kritiek op het vigerende systeem. Ze verzetten zich uiteraard ook tegen de heersende 'neo-liberale' opvattingen over een 'terugtrekkende overheid', privatisering en inkringing van overheidsdiensten en sociale voorzieningen. Daarnaast hebben met name SAP en PSP'92, in mindere mate echter ook NCPN en SP, kritiek op de parlementaire democratie, die ze op termijn zouden willen vervangen door - of aanvullen met - een meer directe vorm van democratie; op dit punt lopen de opvattingen wel enigszins uiteen.

Een tegengestelde, maar ook zeer radicale visie op de staat verkondigt de Libertarische Partij, die de parlementaire democratie - en *a fortiori* elke vorm van directe democratie - als machtsuitoefening van een meerderheid over de individuele burger beschouwt. Zij zou daarom de bevoegdheden van het parlement in de grondwet tot een absoluut minimum willen beperken. Bovendien willen de Libertariërs de verzorgingsstaat tot op de bodem afbreken; de staat zou zich moeten beperken tot handhaving van recht en veiligheid en alle andere taken privatiseren. Onderwijs, gezondheidszorg, sociale zekerheid, milieubescherming, kunst en cultuur mogen individuen onderling regelen, door contracten af te sluiten. De meest radicale Libertariërs, 'kritarchisten' geheten, gaan nog verder en willen ook rechtspraak, politie en defensie privatiseren; de LP koos echter voor de meer gematigde variant van libertarisme, het 'minarchisme'.³⁰

Ook de CP'86 verdedigt een onorthodoxe ideologie, die zij zelf omschrijft als nationalisme: 'eigen volk eerst', bescherming van de eigen cultuur tegen

het multiculturalisme van immigranten. Consistent hiermee lijkt haar kritiek op multinationale bedrijven en grootschaligheid in de economie, die de eigen cultuur en tradities immers evenzeer uithollen als immigratie.

De kritiek van De Groenen op de dominante ideologie raakt vooral het heersende mensbeeld, dat te antropocentrisch en materialistisch zou zijn. Hun visie op staat en maatschappij lijkt organisch en holistisch, maar vertoont ook liberale trekken; de individu moet zich vrij kunnen ontplooien, zolang hij de verhouding met de natuur niet (verder) verstoort. De overheid biedt hem of haar een basisinkomen en bevordert milieuvriendelijke productie en consumptie via belastingen (ecotax), maar bemoeit zich verder weinig met de individuele burger.

Deze ecologistische visie vindt men ook bij de Partij voor Milieu en Recht (PMR), zij het minder uitgewerkt - de partij is daar wellicht nog te nieuw en te klein voor. Haar mensbeeld is wat somberder dan dat van De Groenen; mensen zijn tot velerlei kwaad geneigd, ten aanzien van het milieu maar ook ten opzichte van elkaar, zodat de overheid vaak krachtig moet optreden. Dat wil niet zeggen dat de vrije markt zou moeten verdwijnen; integendeel.

Indien men het ecologisme zeer ruim opvat, zou men ook de Natuurwetpartij tot deze stroming kunnen rekenen. Zij laat binnen die stroming echter wel een heel eigen geluid horen, met een oosterse klank. Zelf rekent zij zich niet tot de ecologistische stroming maar tot een stroming *sui generis*.³¹ Haar inspiratiebron vindt zij in de Veda's, de millennia oude geschriften die de grondslag vormen voor het hindoeïsme. Maharishi Mahesh Yogi, de uit India afkomstige grondlegger van de Transcendente Meditatie (TM), heeft de oude vedische wijsheid als het ware vertaald in westerse termen. Het uitgangspunt blijft echter hetzelfde: via het bewustzijn maakt de individu deel uit van een groter geheel, en gaat daar zelfs in op: 'als je denkt: ik ben bewustzijn, dan ben ik niet wezenlijk verschillend van bewustzijn dat de hele totaliteit naar voren gebracht heeft'.³² Vanuit deze gedachtengang kan verandering van een individueel bewustzijn grote gevolgen hebben voor andere individuen, en uiteindelijk voor een hele gemeenschap. Experimenten zouden bijvoorbeeld uitwijzen dat regelmatige meditatie door 1% van de gemeenschap - of dat nu een dorp of de hele wereld betreft - een beduidende daling van criminaliteit en geweld met zich mee brengt, doordat overal in het bewustzijn de onrust vermindert en dus de agressiviteit op elk gebied ook. Door meditatie in groepsverband te combineren met andere geestelijke technieken - het zogenaamde TM-Sidhhi programma - wordt dit effect nog versterkt. Een groep van 8000 mensen die dit programma regelmatig en professioneel uitvoert, zou zo zeer veel problemen uit de wereld kunnen helpen.³³ Deze holistische of organische visie op mens en bewustzijn gaat echter gepaard met een tamelijk liberale maatschappijvisie en een conservatieve, haast quïetistische staatsopvatting. De overheid dient meditatie te bevorderen, dan komt alles verder wel goed - zo zou men grof simplificerend deze opvatting haast kunnen samenvatten.

Enigszins verwant hieraan lijkt De Nieuwe Partij. Hoewel niet direct geïnspireerd door een bepaalde levensbeschouwing of filosofie, sprak de partij antroposofen en aanhangers van New Age bewegingen ook wel aan. Haar doel was 'processen van verandering en vernieuwing op gang te brengen die leiden tot nieuwe structuren waarin de ontplooiing - in vrijheid - van de individuele mens en daardoor de ontwikkeling van de maatschappij als geheel wordt bevorderd'.³⁴ Op het eerste gezicht lijkt dit een liberaal beginsel. DNP werd dan ook in de media als progressief-liberale partij gepresenteerd.³⁵ Zelf wilde zij zich echter niet voor een bepaalde ideologie uitspreken. Haar visie op de samenleving zou men in de ogen van deze auteur inderdaad liberaal mogen noemen; haar denkbeelden over de staat vertonen verwantschap met die van Rousseau en andere radicaal-democratische denkers. Democratische besluitvorming zou volgens DNP niet met meerderheid van stemmen maar met consensus (*consent-model*) plaats moeten vinden. Dat biedt de individuele burger natuurlijk meer invloed - tenminste om beslissingen tegen te houden - indien hij zich tenminste actief in het politieke leven stort. Met enig voorbehoud zou men DNP nog tot de ideologische partijen kunnen rekenen, maar even goed tot de strijdpunten- en belangenpartijen. Ook een twijfelgeval vormt het Patriottisch Democratisch Appèl (PDA). Door zijn naam en propaganda - 'als Nederland u lief is' en 'Voor een Nederland met 'n slot op de grenzen' - wekt het de indruk, een nationalistische ideologie aan te hangen.³⁶ De oprichter rekende zich echter niet tot een bepaalde stroming en wees elke vergelijking met Janmaat van de hand.³⁷ Na de verkiezingen voerde zijn partij volgens de pers niettemin gesprekken over samenwerking met de Burgerpartij Nederland en Nederlands Blok, die beide als afsplitsingen van de CD ontstaan zijn.³⁸

Duidelijke belangen- of strijdpuntenpartijen lijken AOV, PU55+, VIP, SBP, ADP en Solidair'93. Het AOV wilde volgens haar program 'belangen behartigen van alle Nederlanders en vooral van de ouderen'.³⁹ De lijsttrekker omschreef het verbond zelf als een 'issue-partij' - op zijn Nederlands: strijdpuntenpartij - zij het geen 'one-issue partij'.⁴⁰ Ook de Politieke Unie 55+ richtte zich uiteraard op ouderen, al hanteerde zij daarbij bepaalde beginselen als solidariteit, sociale rechtvaardigheid en handhaving van de vrije markt.⁴¹ Deze beginselen maken deel uit van de heersende sociaal-liberale ideologie, zoals hierboven reeds werd vastgesteld.

Dat geldt eveneens voor de beginselen van de Vrije Indische Partij (VIP): verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid.⁴² De VIP richtte zich zelfs expliciet tot 'liberaal democraten uit de Nederlandse gemeenschap in het algemeen, en van de Indische gemeenschap en ieder die zich hiermee verbonden voelt in het bijzonder'.⁴³ In haar statuten staat echter duidelijk als doel: 'de behartiging van de belangen van de Indische gemeenschap'.⁴⁴

De Solidariteit Boerenpartij betitelde zichzelf als een beginselpartij en geen belangenpartij. Evenals haar voorganger wilde zij de 'christelijke grondslagen

van het volksleven' verdedigen.⁴⁵ Nu zou men dat in deze vergaand geseculariseerde samenleving misschien al een afwijkende ideologie kunnen noemen, maar zolang de SBP dit beginsel niet verder uitwerkt, lijkt dat toch wat voorbarig. Aangezien in dit artikel de categorieën belangenpartij en beginselpartij elkaar niet uitsluiten - *n'en déplaie à Niezing*⁴⁶ - kan de nieuwe Boerenpartij hier in beide categorieën geplaatst worden.

Het is de vraag of dat ook geldt voor haar concurrent, de Algemene Democratische Partij (ADP). Naam en program suggereren immers dat men zich niet tot bepaalde belangen wil beperken, ook al krijgt de landbouw in het program vrij veel aandacht. Van een expliciete ideologie was echter evenmin sprake. De uit het CDA afkomstige lijsttrekker beschouwde zichzelf als liberaal, maar wilde dat etiket niet op de hele partij plakken.⁴⁷ De kritiek van de ADP op het huidige politieke bestel ademt echter wel een liberale geest: besluiten worden te vaak door een kleine groep achter gesloten deuren genomen, zonder veel aandacht voor het algemeen belang; radicale decentralisatie zou een oplossing kunnen bieden. Daarnaast verdedigt de partij standpunten op verschillende gebieden, die niet veel afwijken van heersende opvattingen. Ze kan derhalve met enig voorbehoud toch wel als een belangen- en strijdpuntenpartij beschouwd worden, zij het met idiosyncratische trekken.

Een soortgelijk verhaal zou over Solidair'93 verteld kunnen worden. Zij droeg nog meer dan de ADP het stempel van haar lijsttrekker en oprichter, Van de Scheur. Deze hechte nog steeds aan sociaal-democratische beginselen, maar wilde die niet aan de partij opdringen. De verkiezingsleuze 'Voor eerlijk delen van werk... inkomen... kennis... en macht...' herinnert niettemin sterk aan de PvdA van de jaren zeventig.⁴⁸ De partij telde echter niet alleen oud-PvdA-ers, maar ook leden uit het CDA en zelfs uit de VVD.⁴⁹ Dus wordt zij hier beschouwd als (voornamelijk) een belangenpartij voor uitkeringsgerechtigden.

De duidelijk ideologische partijen SP, SAP, NCPN, PSP'92, CP'86, De Groenen, PMR, NWP en LP kregen gemiddeld 25.302 stemmen, de strijdpunten- en belangenpartijen AOV, PU55+, ADP, SBP, VIP en Solidair'93 gemiddeld 73.953 stemmen. Rekent men DNP en PDA tot de eerste categorie, dan daalt het gemiddelde van de ideologische partijen tot 21.777; rekt men hen tot de tweede categorie, dan daalt het gemiddelde van de belangenpartijen tot 56.944. Hoe dan ook, de hypothese lijkt hiermee ondubbelzinnig verworpen - anders dan in 1989.⁵⁰ De afkeer van ideologieën heeft nu dan toch ook de kiezers van randpartijen bereikt, moet de conclusie luiden.

Dat neemt niet weg dat ideologische partijen tot nog toe duurzamer zijn gebleken dan strijdpunten- of belangenpartijen: eerstgenoemde bestonden in 1994 gemiddeld al zeven jaar, laatstgenoemde nauwelijks meer dan één jaar.

2. Er zal een sterk verband zijn tussen de hulpbronnen - geld, leden en publiciteit - die een randpartij kan mobiliseren en het aantal stemmen dat ze vergaart.

Anders dan de voorafgaande is deze hypothese eenvoudig te operationaliseren. De meting van de variabelen is echter niet altijd even betrouwbaar. Nieuwe partijen beschikken niet altijd over een efficiënte administratie van hun leden en financiële middelen. Bovendien kunnen 'sociale wenselijkheid' en *wishful thinking* de antwoorden van de geïnterviewden hier evenals in andere onderzoeken beïnvloeden; zo zou een trotse partijleider het ledental van zijn partij kunnen overschatten en zijn budget juist kunnen onderschatten om de eigen prestaties beter te doen uitkomen. De onderzoeker bezit in dit geval weinig mogelijkheden om de schattingen van de geïnterviewde te controleren. Alleen in extreme gevallen gaat hij wantrouwen koesteren - bijvoorbeeld wanneer het opgegeven ledental achteraf groter zou blijken dan het vergaarde aantal stemmen. Zulke gevallen deden zich hier echter niet voor.

Naast campagnefondsen en leden is publiciteit zeker voor een nieuwe partij een zeer belangrijke hulpbron. Die zou op zich objectief gemeten kunnen worden, indien de onderzoeker voldoende tijd had gehad om alle relevante media in het land systematisch te volgen - wat meer dan een volledige werkweek en een groot aantal videorecorders in beslag zou nemen. Aangezien deze voorwaarde niet vervuld kon worden, heeft hij zich beperkt tot een drietal landelijke dagbladen - *NRC-Handelsblad*, *Trouw* en *de Volkskrant* - waaruit het knipselarchief van het DNPP samengesteld wordt. Daarbij wordt verondersteld dat deze bladen niet alleen een breed publiek bereiken, maar ook de berichtgeving in andere media, met name televisie, enigszins volgen. De ongetwijfeld ook belangrijke lokale en regionale media worden hierbij verwaarloosd.

Bij het tellen van de berichten in de drie dagbladen werd geen rekening gehouden met de strekking van de berichtgeving. Negatieve en positieve publiciteit zijn vaak moeilijk te onderscheiden; bovendien wordt negatieve publiciteit meestal meer waard geacht dan helemaal geen. Niettemin kan men ook hier overdrijven. Zo lijkt het waarschijnlijk, dat de enorme aandacht voor de CP'86 - 45% van alle berichten over randpartijen - niet alleen nieuwe kiezers heeft gebracht maar ook potentiële kiezers heeft afgeschrokken.

Het verband tussen de hulpbronnen, zoals hier gemeten, en de uitslag van de verkiezingen blijkt veel zwakker dan verwacht (zie tabel 2). Het ledental correleert nog redelijk met het aantal kiezers - hoewel een correlatie-coëfficiënt van 0,29 niet erg hoog genoemd mag worden - maar de campagnefondsen vertonen vrijwel geen verband daarmee - een correlatie-coëfficiënt van 0,10. De correlatie tussen stemmental en publiciteit viel eveneens veel lager uit dan verwacht - 0,19.⁵¹ Daarentegen bleken ledental en campagnefondsen wel sterk samen te hangen - $r = 0,54$; deze voor de hand liggende uitkomst - het geld voor de campagnes wordt doorgaans door leden opgebracht - vergroot wel de betrouwbaarheid van beide gemeten variabelen.

Tabel 2. *Kiezers en hulpbronnen van randpartijen, 1994*

partij	kiezers	leden	campagne fonds	publiciteit in dagbladen
AOV	325.997	1.000	40.000	11
SP	118.535	16.145	250.000	23
PU55+	77.953	2.500	55.000	2
CP'86	32.348	550	75.000	59
NWP	27.581	700	275.000	4
VIP	17.224	4.000	55.000	3
De Groenen	13.807	650	75.000	10
NCPN	11.701	625	25.000	5
SBP	9.347	50	15.000	2
PMR	8.814	35	5.000	2
Solidair '93	7.865	600	12.000	0
PSP'92	7.622	200	35.000	3
DNP	6.987	450	125.000	2
ADP	5.334	500	170.000	1
PDA	4.845	4	13.500	2
SAP	4.465	500	15.000	2
LP	2.841	30	45.000	1

N.B. De ledentallen en campagne-uitgaven (bedragen in guldens) zijn vaak zeer ruwe schattingen van de lijsttrekkers. In de campagnefondsen zijn de borgsommen voor de Kiesraad niet inbegrepen. De publiciteit in dagbladen betreft het aantal artikelen dat in de periode januari - mei 1994 aan de betrokken partij gewijd werd in *NRC-Handelsblad*, *Trouw* en *de Volkskrant*.

Ook tussen publiciteit en ledental respectievelijk campagnefondsen bestond enig verband.

Al met al vindt de hypothese weinig steun in de verzamelde data - veel

minder althans dan in 1989.⁵² Toch werpen de data een interessant licht op sommige gevallen, vooral indien we de uitkomsten van de vorige paragraaf van dit artikel hierbij betrekken (zie tabel 1). Opvallend is bijvoorbeeld de NWP: aan de ene kant meer campagnefondsen dan enig andere randpartij, aan de andere kant een project dat weinig kiezers aan zal spreken. In mindere mate geldt hetzelfde voor de ADP. Daar tegenover staat de SAP, wellicht ook het PDA en de LP: zij beschikten over een project dat aansloot bij de behoeften van veel kiezers, maar ook over weinig hulpbronnen om die kiezers daarvan te overtuigen.

Helemaal bevredigend is dit soort verklaringen niet; de volgende vraag luidt, waarom bijvoorbeeld deze drie partijen niet meer hulpbronnen konden mobiliseren, wanneer hun project zoveel burgers aan zou kunnen spreken. Een antwoord op deze vraag vereist echter enig inzicht in de *political opportunity structure* van de partijen in kwestie.

3. Het electoraal succes van randpartijen is sterk afhankelijk van de politieke ruimte (opportunity structure) die gevestigde partijen bieden; die ruimte ontstaat doordat gevestigde partijen op relevante politieke dimensies van positie veranderen of doordat een nieuwe dimensie aan belang wint.

Voor toetsing van deze hypothese moeten eerst de relevante politieke dimensies in kaart gebracht worden. Nu bestaat hierover geen volledige consensus onder politieke wetenschappers en kan dus enige subjectiviteit in de metingen binnen sluipen.

Wel overheerst de mening, dat de links-rechts dimensie nog steeds domineert. De meeste kiezers denken ook in deze termen, zij het vaak zonder ze expliciet te definiëren. Bij het NKO betrokken kiezers hadden dan ook weinig moeite om de gevestigde partijen een plaats te geven op een links-rechts schaal.⁵³ Vergeleken met 1989 zijn die partijen in de ogen van de kiezers iets dichterbij elkaar gekomen, vooral doordat GroenLinks, PvdA en D66, maar ook het CDA naar het midden toe schoven. Niettemin bleef zelfs in 1994 een gat bestaan tussen D66 en CDA, rond het midden van het politieke spectrum. Er lijkt dus nog steeds ruimte te zijn voor nieuwe partijen in het midden van de links-rechts schaal - waar zich relatief veel kiezers bevinden - en aan de uiterste linkerkant, in veel mindere mate ook aan de uiterste rechterkant.

Maakten de onderzochte partijen hiervan gebruik? Op deze vraag kan slechts indirect een antwoord gegeven worden, daar het NKO de kiezers niet gevraagd heeft nieuwe partijen een plaats op de schaal toe te kennen. Veel leiders van randpartijen bleken bovendien huiverig hun partij zelf in te delen in links of rechts, laat staan precies te plaatsen. Wel bereid daartoe waren de lijsttrekkers van SP, SAP, NCPN en PSP'92, die hun partij duidelijk links van het midden plaatsten; en de leiders van CP'86, PDA en PMR, die hun partij rechts van het midden positioneerden. Merkwaardig genoeg eiste geen

der geïnterviewden een plaats in het midden op. De lijsttrekkers van ADP, AOV, De Groenen, DNP, LP, NWP, PU55+, SBP, Solidair'93 en VIP vonden de links-rechts tegenstelling verouderd of irrelevant voor hun partij; wel zouden zij soms als individuen op grond van hun politieke verleden of uitspraken ingedeeld kunnen worden als links (Solidair'93, De Groenen, NWP, DNP) of rechts (AOV, SBP, ADP, VIP, LP).

Daarnaast kon de onderzoeker de partijen indelen op grond van hun programma's. Een partij geldt dan als links naarmate zij meer nadruk legt op democratie, op overheidsingrijpen in de economie, op sociale rechtvaardigheid en gelijkheid, en op ontwapening; een rechtse partij zal meer aandacht schenken aan orde en efficiënt bestuur, aan markteconomie en particulier initiatief, aan individuele vrijheid en aan bewapening.⁵⁴ Een kwalitatieve analyse van de programma's bevestigt grotendeels - maar niet helemaal - de eerder gemaakte indeling van de politieke leiders: PSP'92, SAP, NCPN en SP stelden duidelijk linkse programma's vast, evenals Solidair'93; AOV, CP'86, LP, NWP, PDA, PMR, SBP en VIP komen rechts van het midden uit; bij ADP, DNP, De Groenen en PU55+ houden linkse en rechtse opvattingen elkaar min of meer in evenwicht, zodat de partijen in het midden geplaatst moeten worden.⁵⁵

Het is natuurlijk de vraag of de kiezers dat ook zo zagen - voor zo ver ze al enige aandacht aan randpartijen schonken. Het NKO biedt alleen enige gegevens over het electoraat van het AOV.⁵⁶ De kiezers van de ouderenpartij bleken op sociaal-economisch gebied dichtbij D66 en PvdA te staan, maar dachten over misdaad en minderheden ongeveer hetzelfde als VVD en CDA. Gemiddeld kwamen ze daarmee wel ongeveer in het midden uit.

Men zou dus voorzichtig kunnen vaststellen dat de vier linkse partijen SP, SAP, NCPN en PSP'92, in zekere zin ook Solidair'93, de ruimte links van GroenLinks en PvdA trachtten op te vullen. Die twee gevestigde partijen vormden hun referentie-partijen die zij uitdaagden - Rochon zou hen *challengers* noemen. Dat één van hen, de SP, hiervoor met twee zetels beloond werd, wekt geen verwondering wanneer men weet dat GroenLinks in de ogen van de kiezers naar het midden was opgeschoven. De ruimte aan de uiterste linkerkant is echter beperkt; voor de andere linkse partijen was dan ook vrijwel geen plaats meer.

In het midden van het politieke spectrum bestond ruimte genoeg voor de ouderenpartijen, maar niet of nauwelijks voor ADP, DNP en De Groenen. Waarom niet? De verklaring moet waarschijnlijk gezocht worden in de eerder behandelde politieke projecten van genoemde partijen. Terwijl AOV en PU55+ met hun duidelijke opvattingen over sociale zekerheid een breed publiek aanspraken - van voornamelijk, maar niet uitsluitend ouderen - richtten ADP, DNP en De Groenen zich op tamelijk abstracte zaken als hervorming van het politiek bestel en milieubehoud. De ADP bleef voor de meeste kiezers waarschijnlijk volstrekt onbekend; ze kreeg geen zendtijd van de overheid omdat ze niet in alle kieskringen kandidaten stelde en werd door de

landelijke dagbladen vrijwel genegeerd (zie tabel 2).⁵⁷ DNP en De Groenen werden wellicht niet zozeer als middenpartijen gezien, maar als *detached parties*, die buiten het bekende links-rechts kader 'zweefden'. Hun woordvoerders werkten bewust aan deze beeldvorming mee, ook al maakten zij als personen beslist geen zweverige indruk.⁵⁸

Aan de uiterste rechterzijde van het spectrum, rechts van VVD en SGP, was nog minder ruimte. Een deel van die ruimte werd bovendien in beslag genomen door de CD - in de ogen van sommige, maar niet alle kiezers een extreem-rechtse partij.⁵⁹ Voor de CP'86, in feite een *challenger* voor de CD, was dus weinig ruimte over. Evenmin voor het PDA. SBP, VIP en PMR daagden niet zozeer de CD, maar VVD en CDA uit. De ruimte tussen deze gematigd-rechtse partijen is echter zeer beperkt, temeer daar zij bijna communicerende vaten zijn geworden.⁶⁰ SBP en VIP richtten zich daarbij wel tot een eigen doelgroep die door de gevestigde partijen enigszins verwaarloosd leek. Anders dan de ouderenpartijen misten deze belangenpartijen in de ogen van deze auteur echter een duidelijk project dat hun doelgroep een eenvoudige en concrete oplossing voor hun problemen bood. Bovendien waren hun doelgroepen kleiner.

De PMR plaatste zich evenals de NWP ook nog op een andere dimensie, die men 'post-materialistisch versus materialistisch' of 'groen versus grijs' zou kunnen noemen. Op deze dimensie zag de PMR haar plaats natuurlijk aan de groene, post-materialistische kant. Daar trof zij echter ook De Groenen, de NWP en de DNP aan; en natuurlijk GroenLinks, maar ook D66, als referentie-partijen. De groene ruimte was bovendien sinds 1989 gekrompen, door de afnemende belangstelling van de kiezers voor milieuproblemen. Geen wonder dus dat alle groene partijen moeite hadden zetels te winnen - of te behouden, in het geval van GroenLinks. D66 deed het wel zeer goed, maar nam dan ook op de links-rechts dimensie een gunstige positie in, vlakbij het midden.

D66 lag ook gunstig op een derde dimensie die met name Middendorp onderscheidt, de waardering voor individuele vrijheid tegenover gezag en traditie. De Nederlandse kiezer is in de loop der decennia geleidelijk minder traditioneel en meer libertair (vrijheidslievend) geworden. Er kwam dus ruimte vrij voor libertaire partijen - D66 en in mindere mate GroenLinks en de VVD; in theorie ook voor libertaire randpartijen, zoals de DNP en vooral de Libertarische Partij, maar in de praktijk echter nauwelijks. Hiervoor kan post-hoc wel een verklaring gegeven worden: D66 was als oppositiepartij in staat de libertaire kiezers voldoende aan te spreken en elke *challenger* te weerstaan. De LP was voor de meeste libertaire kiezers waarschijnlijk te extreem en DNP te abstract. Of deze verklaring juist is, zal blijken bij volgende verkiezingen.

5. Epiloog: conclusies en speculaties

De drie hypothesen die aan het begin van deze beschouwing geformuleerd

werden, worden door de resultaten van dit onderzoek eerder bevestigd dan weerlegd.

De eerste en belangrijkste voorwaarde voor een nieuwe partij is een duidelijk politiek project, waarin urgente problemen aangeduid en aangepakt worden. Zonder een dergelijk project zal een nieuwe partij geen zetels winnen bij verkiezingen - maar waarschijnlijk ook niet lang als randpartij overleven. Een duidelijk project hoeft niet altijd ingebed te zijn in een coherente ideologie. Anders dan verwacht bleken partijen met een eigen, van het heersende denkpatroon afwijkende ideologie in 1994 beduidend minder kiezers te trekken dan partijen die binnen de heersende ideologie bepaalde belangen of strijdpunten verdedigden. Een eigen ideologie was dus geen voorwaarde voor electoraal succes - integendeel - maar wel voor duurzaamheid van de partijorganisatie.

Om hun project aan de kiezers te verkopen, hebben nieuwe partijen middelen nodig: personeel, pecunia en publiciteit. Deze hulpbronnen bleken in 1994 echter minder belangrijk dan verwacht. Een bescheiden hoeveelheid bleek al voldoende om partijen met een duidelijk project als AOV en PU55+ aan één of meer zetels te helpen. Onder een bepaald niveau - bijvoorbeeld een duizend leden, een campagne-budget van 40.000 gulden en enkele berichten in de landelijke media - kan ook een randpartij met een zeer populair project onvoldoende kiezers trekken. Naast de hoeveelheid hulpbronnen is natuurlijk ook van belang hoe doelmatig ze gebruikt worden. Zo leert de ervaring dat geld waarschijnlijk beter besteed kan worden aan het NIPO - dat tegen betaling randpartijen in zijn enquêtes en persberichten meeneemt - dan aan affiches op aanplakborden.⁶¹

Een derde voorwaarde vormt de *political opportunity structure* voor randpartijen: institutionele factoren als het kiesstelsel en de vrije toegang tot de media, maar vooral ook de politieke ruimte die gevestigde partijen (ongewild meestal) aan nieuwkomers bieden. Hoewel deze hypothese hier slechts gedeeltelijk en indirect onderzocht kon worden, bleef ze zeer plausibel. De SP had haar succes niet alleen te danken aan een duidelijk project en een rijkdom aan leden en campagnefondsen - daarover beschikte ze immers ook al in 1989 en daarvoor - maar ook aan de ruimte die PvdA en GroenLinks aan de linkerkant van het politieke spectrum boden. De ouderenpartijen drongen in de Tweede Kamer door met hulp van een simpel doch helder project en een bescheiden doch voldoende hoeveelheid leden, geld en publiciteit; maar ook met een positie in het midden van het politieke spectrum, waar veel kiezers en weinig gevestigde partijen te vinden zijn.

Ten slotte kunnen nog enige algemene opmerkingen gemaakt worden die buiten het kader van het onderzochte model vallen, maar van belang zijn voor de toekomst van randpartijen in Nederland. In de eerste plaats valt op, dat in 1994 evenals in 1989 confessionele randpartijen ontbraken. Voor zover rooms-katholieke of protestantse randpartijen nog bestonden - bij de Kiesraad was anno 1994 nog slechts de partij Nederlandse Christen Democraten

(NCD) ingeschreven - namen ze niet deel aan de kamerverkiezingen. De in 1993 ondernomen poging om een moslimpartij op te richten, faalde vanwege onderlinge verdeeldheid.⁶² Gezien het groeiend aantal moslims met Nederlands staatsburgerschap zou een dergelijke poging in de toekomst meer succes kunnen hebben.

In de tweede plaats ontbrak in 1994 een partij voor etnische minderheden of migranten - tenzij men de VIP als zodanig zou willen beschouwen. In 1989 deden drie partijen voor minderheden - alle met een Surinaamse achtergrond - aan de verkiezingen mee, echter zonder veel succes. Zelfs op lokaal niveau hebben migrantenpartijen tot nog toe weinig succes geboekt, terwijl daar meer migranten stemrecht genieten. Op korte termijn lijkt een belangenpartij voor minderheden dus weinig kans op zetels in de Tweede Kamer te maken, op middellange termijn - wanneer voldoende hulpbronnen voor een project gemobiliseerd zijn - mogelijk wel.

In de derde plaats ontbrak in 1994 ook de Vrouwenpartij, die in 1989 voor het eerst met een kandidatenlijst kwam maar toen geen zetel behaalde. Het succes van de ouderenpartijen zou echter vrouwen en andere 'demografische' belangengroepen zoals jongeren kunnen inspireren tot (her)oprichting van een eigen partij.

In de vierde plaats lijken idiosyncratische partijen, gedomineerd door de persoonlijkheid van één man (zelden: vrouw), zeldzaam te worden. Namen in 1989 nog drie van dergelijke partijen aan de verkiezingen deel, in 1994 hooguit één. De gewijzigde Kieswet met strengere juridische en financiële eisen voor nieuwe partijen zal wel hebben bijgedragen aan deze verandering. Wat zijn de vooruitzichten voor randpartijen bij volgende verkiezingen? Een goed theoretisch model zou daar een antwoord op moeten geven, zij het onder het gebruikelijke *ceteris paribus* voorbehoud. Indien de fluctuaties tussen gevestigde partijen aanzienlijk blijven, zullen nieuwe partijen over het algemeen redelijke vooruitzichten hebben. Sommige zullen echter zelf van het toneel verdwijnen. Vooral belangen- en strijdpuntenpartijen zijn aan fluctuaties onderhevig en zelden zeer duurzaam. Het lijkt dan ook geenszins zeker dat ADP, DNP, PDA, Solidair'93, SBP en VIP bij de komende Tweede-Kamerverkiezingen weer paraat zullen zijn. De inmiddels al bijna gevestigde ouderenpartijen zullen ongetwijfeld wel meedoen en zich in de Kamer handhaven, indien ze hun wankelende positie in het midden van het politieke spectrum behouden. De ideologische partijen zullen eveneens opnieuw kandidaten stellen. De SP lijkt voorlopig verzekerd van een plaats onder de gevestigde partijen en zal haar zeteltal in de Tweede Kamer eerder uitbreiden dan verminderen. Haar kleine concurrenten ter linkerzijde zullen, gezien hun beperkte hulpbronnen, zich wellicht genoopt zien hun kandidatenlijsten ineen te schuiven - zoals ze hier en daar al bij gemeenteraadsverkiezingen hebben gedaan. Ter rechterzijde zal de CP'86 mogelijk ook samen gaan met afsplitsingen van de CD als het Nederlands Blok. De Libertarische Partij zou kunnen profiteren van de regeringsdeelname van de VVD. Een

ecologistische partij zal bij komende verkiezingen evenmin ontbreken; voor twee lijkt echter te weinig ruimte. De Groenen maken meer kans dan de PMR, gezien hun ledental, bekendheid en (iets) meer gevulde partijkas. De NWP zou met haar heel eigen project op den duur wel ruimte voor zichzelf kunnen creëren.

'De aanhouder wint' geldt vaak ook voor politieke partijen; maar helaas niet altijd.

noten

1. Een randpartij wordt hier dus gedefinieerd als een partij die (nog) geen zetels in de volksvertegenwoordiging, en in het bijzonder in de Tweede Kamer, gewonnen heeft. Zie ook A.P.M. Lucardie, 'Politici in de periferie. Een verkennend onderzoek naar partijen aan de rand van het politiek systeem', in: *Jaarboek 1989 DNPP*, Groningen, 1990, 126-143.

2. Bij dit onderzoek werd de auteur bijgestaan door U.J. Elzer, W. van Mierlo, J. Plantinga en mevr. Yvonne Samuels. Interviews werden toegestaan door E.R. Blaauw (VIP), A.B. Blase (DNP), J.H. Geschiere (ADP), D. Guichelaar (SBP), R.M. Kaatee (PMR), H. Leerkes (PU55+), T.Th.A.J. Manders (LP), J.G.C.A. Marijnissen (SP), mevr. H.M. Nijpels-Hezemans (AOV), J.C.H. Robroek (PSP'92), H. Ruitenberg (CP'86), J. van de Scheur (Solidair '93), J.A.J.H. Uijen (NWP), R. Visser (NCPN), W. Baltesen en C.P. van der Voort (SAP/Rebel), A.H.L. Westerouen van Meeteren (De Groenen). Bovengenoemden waren lijsttrekkers van hun partij, behalve H. Ruitenberg, die op nummer drie van de lijst stond en daarnaast voorzitter van de CP'86 was; en W. Baltesen, die penningmeester was van de SAP. Het telefonische interview met Leerkes werd aangevuld met een gesprek met zijn woordvoerder B. Blase en een telefonisch interview met D.J. Schakelaar, oprichter en secretaris van de PU55+. Alle genoemde personen worden hierbij nog eens bedankt voor hun royale medewerking. Daarnaast gaat dank uit naar de Stichting Komma te Groningen, die een subsidie heeft verstrekt voor het onderzoek. En ten slotte hebben prof.dr. H. Daalder (Rijksuniversiteit Leiden) en prof.dr. L. Preyra (Acadia University, Canada) nuttige suggesties gedaan voor de constructie van het theoretisch model en de vragenlijst voor de interviews.

3. Soortgelijke termen worden gehanteerd door: S. Hug, 'The Emergence of the Swiss Ecological Party: A Dynamic Model', in: *European Journal of Political Research*, 18 (1990) 6, 645-670; Ch. Hauss en D. Rayside, 'The development of New Parties in Western Democracies since 1945', in: D. Maisel en J. Cooper, red., *Political Parties: Development and Decay*, Beverly Hills, 1978, 31-54; H.-G. Jaschke, 'Splitterparteien: Indikatoren für unzufriedene Minderheiten', in: P. Haungs en E. Jesse, red., *Parteien in der Krise?* Keulen, 1987, 221-225; M. Pinard, *The Rise of a Third Party: A Study in Crisis Politics*, Montreal, 1975; en H. Daalder, 'De kleine partijen -

- een voorlopige poging tot inventarisatie', in: *Acta Politica*, 1 (1965/1966), 172-196.
4. Volgens S.L. Fisher, *The Minor Parties of the Federal Republic of Germany. Toward a Comparative Theory of Minor Parties*, Den Haag, 1974, 169-171. Zie ook A.P.M. Lucardie, 'Dwergen, splinters en eendagsvliegen. Een nieuwe poging tot inventarisatie van partijen aan de rand van het Nederlandse partijenstelsel', in: *Jaarboek 1985 DNPP*, Groningen, 1986, 68-93, in het bijzonder 82-89.
 5. I. Lipschits, 'Partijvorming in nationale systemen', in: *Jaarboek 1977 DNPP*, Groningen, 1978, 154.
 6. Volgens interviews met de leider in het *Nieuwsblad van het Noorden*, 18 maart 1989 en 7 maart 1992, en in *Trouw*, 5 oktober 1991.
 7. Zie de *Kieswet*, Art. G 1-6; voorts D.J. Elzinga, *Het Nederlandse kiesrecht*, Zwolle, 1989, 99-109, 122-127.
 8. Hauss en Rayside, *op.cit.*, 51.
 9. F. Müller-Rommel, *Grüne Parteien in Westeuropa: Entwicklungsphasen und Erfolgsbedingungen*, Opladen, 1993, 93-98; H. Kitschelt, 'Left-Libertarian Parties: Explaining Innovation in Competitive Systems', in: *World Politics*, 15 (1988), 194-234; zie ook Fisher, *op.cit.*, 153-172.
 10. Th. Rochon, 'Mobilizers and Challengers: Toward a Theory of New Party Success', in: *International Political Science Review*, 6 (1985), 4 (okt.), 419-439.
 11. Zie J.W. van Deth, M.H. Leijenaar en K. Wittebrood, 'Politieke oriëntaties', in: J.J.M. van Holsteyn en G.A. Irwin, red., *De Nederlandse kiezer '89*, Amsterdam, 1992, 41.
 12. G. Smith, 'In search of small parties: Problems of Definition, Classification and Significance', in: F. Müller-Rommel en G. Pridham, red., *Small Parties in Western Europe. Comparative and National Perspectives*, Londen, 1991, 23-40.
 13. Zie onder meer C.P. Middendorp, *Ideology in Dutch Politics. The democratic system reconsidered 1970-1985*, Assen, 1991; Van Deth, Leijenaar en Wittebrood, *op.cit.*
 14. *Beginselverklaring Vrije Indische Partij (VIP)*, Den Haag, 1994, art. 1; *Statuten van de Vereniging Vrije Indische Partij*, art. 2.2; als eerste doel werd overigens vermeld 'een positieve bijdrage te leveren aan een goed functionerende samenleving in een democratische staat'.
 15. De oude Boerenpartij heette sinds 1981 Rechtse Volkspartij, maar kwam in datzelfde jaar niet terug in de Tweede Kamer en leidde daarna een kwijnend bestaan; Koekoek overleed in 1987.
 16. *Tijd voor een nieuwe visie: verkiezingsprogramma De Nieuwe Partij 1994-1998*, Gorinchem, 1994, 2.
 17. Volgens de lijsttrekker/partijvoorzitter ging het in feite om heroprichting van een slapende partij, die echter voordien geen rol van betekenis had gespeeld (interview met J. Geschiere).

18. *Libertarische Partij: De vrije markt bepaalt en betaalt. Concept verkiezingsprogramma 1994*, Leiden, 1994, 1.
19. De TV-spots werden de auteur ter beschikking gesteld door G. Zuiderveen; van alle partijen werd ten minste één uitzending opgenomen, van sommige meer dan één.
20. *Index: NKO Special*, Voorburg, 1994, 6-7.
21. *Partijprogramma Centrumpartij '86 - Eigen volk eerst*, 1993, hoofdstuk VII; interview met H. Ruitenbergh.
22. *Patriottisch Democratisch Appel*, z.pl., z.j.
23. *Verkiezingsprogramma/partijprogramma Politieke Unie 55+*, 1994, 9-10; interview met H. Leerkes (telefonisch) en met zijn woordvoerder B. Blase.
24. *Libertarische Partij: De vrije markt bepaalt en betaalt. Concept verkiezingsprogramma 1994*, Leiden, 1994, 3-4.
25. Deze volgorde werd bepaald door elke partij punten toe te kennen voor de problemen die zij - bij monde van hun lijsttrekkers of partijvoorzitters - het belangrijkste vonden. De puntentelling was gebaseerd op de prioriteiten die de kiezers stelden volgens het NKO: milieu kreeg één punt, criminaliteit twee punten, sociale voorzieningen of sociale zekerheid drie punten, werkloosheid vier punten en minderheden of vreemdelingen vijf punten. Deze punten werden gewogen naar de prioriteit die de partij stelde. Zo kreeg een partij die vreemdelingen als belangrijkste probleem noemde drie keer vijf is vijftien punten; een partij die dit het op-één-na belangrijkste probleem vond kreeg twee keer vijf is tien punten; werd het als derde belangrijkste probleem genoemd, dan kreeg de partij één keer vijf is vijf punten.
26. H.M. Blalock Jr, *Social Statistics*, New York, 1960, 317-319.
27. N. Harris, *Beliefs in society. The Problem of Ideology*. Harmondsworth, 1968, 63-64, 208-209.
28. Zie hierover: G. Voerman en P. Lucardie, 'Ideologie en individualisering; de grondslagendiscussie bij CDA, PvdA en VVD', in: *Beleid en Maatschappij*, 29 (1992), 1, 31-41.
29. K. Mannheim zou hier de term 'ideologie' vervangen door 'utopie'; in zijn ogen zouden juist de belangen- en strijdpuntenpartijen ideologisch denken. In het taalgebruik van onze tijd heeft echter 'utopie' de betekenis gekregen van 'niet te verwezenlijken ideaal, droombeeld' (Van Dale, elfde druk) en dat zou hier misverstanden wekken; van sommige ideologische partijen zijn de projecten wel degelijk op een andere tijd en plaats verwezenlijkt - 'helaas!', zou men soms daaraan toevoegen.
30. 'Kritarchisme' betekent dat men alleen de heerschappij (*archè*) van het recht c.q. de rechter (*kritès*) erkent; 'minarchisme' verwijst naar minimaliseren van heerschappij en macht. Interview met T. Manders.
31. Brief van J. Storms, hoofdbestuurder NWP, d.d. 19 januari 1995, in reactie op een eerdere versie van dit artikel.
32. Interview met J.A.J.H. Uijen.

33. *Beginsel- en partijprogramma van de Natuurwetpartij - Bewustzijn als Basis*, Lelystad, 1994, 6-7, 29.
34. *De Nieuwe Partij: Tijd voor een nieuwe visie*, Gorinchem, 1992, 2.
35. *NRC Handelsblad*, 5 mei 1993; *Trouw*, 4 mei 1993.
36. Program en pamflet van PDA.
37. Interview met G. Sablerolle.
38. Berichten in *Trouw*, 3 november 1994 en 22 december 1994.
39. *Er is nu geen andere keus meer. Verkiezingsprogram Algemeen Ouderen Verbond*, Eindhoven, 1993, 5.
40. Interview met mevr. Nijpels-Hezemans.
41. *Verkiezingsprogramma/Partijprogramma Politieke Unie 55+*, Holten, 1994, 3.
42. *Beginselverklaring Vrije Indische Partij (VIP)*, Den Haag, z.j., 1.
43. *Vrije Indische Partij (VIP) Verkiezingsprogramma 1994-1998*, 1.
44. *Beginselverklaring Vrije Indische Partij (VIP)*, 12.
45. *Het moet anders, zo kan het niet langer. Verkiezingsprogramma Solidariteit Boerenpartij*, z.pl., 1994, 18.
46. Zie J. Niezing, 'De kleine partij - enkele hypothesen', in: *Sociologische Gids*, 10 (1963) 264-272; overigens wijkt schrijver dezes hiermee ook af van zijn vorige beschouwing over dit onderwerp; zie 'Politici in de periferie'.
47. Interview met J. Geschiere.
48. *Beknopt verkiezingsprogramma Solidair '93*, z.pl., z.j.
49. Interview met J. van de Scheur.
50. Lucardie, 'Politici in de periferie', 133.
51. Deze produkt-moment correlaties zijn berekend met hulp van een programma dat A. Stork de auteur ter beschikking gesteld heeft.
52. Toen bedroeg de correlatie-coëfficiënt tussen ledental en kiezers 0,68; zie Lucardie, 'Politici in de periferie', 136.
53. *Index: NKO special*, 24; slechts 10% van de respondenten kon (of wilde) zichzelf geen plaats op de links-rechts schaal toekennen.
54. Deze criteria zijn vrijwel letterlijk ontleend aan P. Pennings en J.E. Keman, '"Links" en "rechts" in de Nederlandse politiek', in: *Jaarboek 1993 DNPP*, Groningen, 1994, 118-144. Aanvechtbaar lijkt me hierbij het gebruik van 'individuele vrijheid' als criterium voor rechts; de meeste linkse partijen - ook in dit onderzoek - streven immers ook naar meer vrijheid voor het individu, zij het minder op economisch dan op sociaal-cultureel gebied.
55. Kwantificering bleek wel mogelijk, maar niet zeer betrouwbaar. Indien partijen een score tussen 0 en 10 zouden krijgen op grond van de verhouding tussen linkse en rechtse items in hun programma's, kunnen ze als volgt geordend worden: SP en NCPN beide 0,7; PSP'92 1,3; SAP 2,3; Solidair'93 3,6; Groenen 4,1; PU55+ 5,0; ADP en DNP beide 5,6; PDA 6,0; VIP 6,4; CP'86 6,6; AOV 6,7; PMR 7,3; NWP 8,0; SBP 8,9; LP 9,7. Laat men items over individuele vrijheid buiten de analyse, dan verandert de volgorde enigszins: PSP'92 0,0; SAP 0,1; NCPN 0,3; SP 0,7; Groenen 1,7; Solidair'93

- 3,6; DNP 4,0; PU55+ 4,7; ADP en PDA beide 5,0; AOV, CP'86 en VIP alle drie 5,6; NWP 7,1; PMR 7,3; SBP 8,5; LP 9,4.
56. *Index: NKO special*, 7, 12-13, 20.
57. De ADP kreeg wel enige aandacht in de regio waar zij haar basis had, het Noorden des lands en met name Drenthe. Die aandacht moest ze daar wel delen met de SBP, die eveneens in Drenthe geconcentreerd was.
58. Persoonlijke observaties van de auteur bij interviews met de heren Uijen en Blase.
59. *Index: NKO special*, 24.
60. Volgens onderzoek van bureau Interview bij stembureaus kwam de winst van de VVD in 1994 voor 21% van het CDA, voor 59% van nieuwe of in 1989 thuisgebleven kiezers en voor 20% van alle overige partijen; het verlies van het CDA ging voor 20% naar de VVD, 12% naar D66, 9% naar de ouderenpartijen en 20% naar andere partijen, terwijl overige CDA-kiezers van 1989 thuis bleven (*de Volkskrant*, 4 mei 1994).
61. Zie hiervoor P. van der Steen, 'De doorbraak van de "gewone mensen"-partij. De SP en de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994', in dit *Jaarboek*.
62. Volgens berichten in *Trouw*, 16 februari 1993; *de Volkskrant*, 27 februari 1993; *NRC-Handelsblad*, 1 maart 1993.

DE FORMATIE VAN DE PAARSE COALITIE

Democratisch en politicologisch gehalte van een kabinetsformatie

R.B. Andeweg

'De partijen heroverwegen hun onderlinge verhoudingen. De politiek beleeft een moment van koortsachtige opwinding en hevig geconcentreerde activiteit. Alle goede, maar ook vele slechte eigenschappen van het mensdom spelen daarin een rol. Wat de politiek zo mooi, maar soms zo lelijk maakt, laat zich gedurende de kabinetsformatie met felheid kennen.'

(Marga Klompé, 'Woord vooraf', in: P.F. Maas, *Kabinetsformaties 1959-1973*, Den Haag, 1982, 8

Deze uitspraak van wijlen mej. Klompé lijkt bij uitstek van toepassing op de vorming van het kabinet-Kok. Met als basis een verkiezingsuitslag die ongekend grote verschuivingen liet zien (waarbij de regeringspartijen CDA en PvdA hun ruime meerderheid van 103 zetels zagen veranderen in een minderheid van 71 zetels) ontvouwde zich een drama waarin partijen blokkades voor elkaar opwierpen, waarin de onderhandelingen vastliepen toen niemand dat nog verwachtte, waarin de koningin zich een omstreden hoofdrol toeëigende, waarin uiteindelijk alle grote partijen tot de coalitie wilden toetreden, en waaruit een kabinet voortkwam waarin voor het eerst sinds 1918 christen-democraten ontbreken. Alsof dat nog niet voldoende was ontwikkelden zich boeiende nevenintriges, zoals de leiderschapscrisis binnen het CDA en het door het parlement min of meer afgedwongen vertrek van twee ministers die al demissionair waren.

Het verloop van de kabinetsformatie ligt nog relatief vers in het geheugen, en de lezer kan dat geheugen zonodig opfrissen aan de hand van de chronologie (zie de appendix). Hier wordt daarom het verhaal van 111 dagen formeren door zes informateurs en één formateur niet nog eens verteld, maar wordt nader ingegaan op de vraag hoe de kabinetsformatie van 1994 zich verhoudt tot democratische vereisten en politicologische verwachtingen.¹

1. De kabinetsformatie en de parlementaire democratie

Geen aspect van ons staatkundig bestel heeft aanleiding gegeven tot zoveel kritiek en zoveel hervormingsvoorstellen als de kabinetsformatie. De formatie van het kabinet-Kok zal die kritiek niet doen verstommen. Van den Berg constateert zelfs met ironie dat juist de inbreng van de partij die zich het meest voor staatkundige vernieuwing heeft ingezet, D66, tot gevolg had dat deze kabinetsformatie in proces en uitkomsten een terugkeer naar de jaren veertig en vijftig inhoudt (kabinet van 'gemengde samenstelling', een program-schrijvende (in)formateur, dualisme).² Vanuit democratisch oogpunt waren de meest opvallende punten dit keer de positie van de informateur, de geheimhouding, de rol van het staatshoofd, de duur van de formatie, en het streven naar meer 'dualisme' in de verhouding tussen kabinet en kamermeerderheid.

1.1 De informateur(s)

Het ambt van informateur dateert uit 1951, toen het kabinet-Drees-Van Schaik was gevallen door een conflict tussen de VVD-fractie en de VVD-minister van Buitenlandse Zaken D. Stikker. Op basis van de regel *qui casse, paie* (wie breekt betaalt) werd Stikker gevraagd een nieuw kabinet te formeren, maar gegeven het conflict met zijn eigen partij zag Stikker daar weinig heil in. Hij werd daarop de eerste informateur in onze parlementaire geschiedenis, want het is altijd mogelijk het staatshoofd te informeren over mogelijke en onmogelijke coalities. Juist dat verschil - formateurs kunnen mislukken, informateurs niet - verklaart de aantrekkelijkheid van het ambt van informateur voor politici. Met inbegrip van de kabinetsformatie van 1994 staan vanaf 1951 40 formateurs tegenover 48 informateurs (of 49, als wij 'adviseur' Y. Scholten uit 1972 meetellen als informateur). Inhoudelijk is het verschil tussen informateurs en formateurs vervaagd tot de gewoonte om voor het aanzoeken van de ministers en staatssecretarissen de beoogde premier als formateur te benoemen. Hoewel het geringe onderscheid tussen formateurs en informateurs betrekkelijk onschuldig is, zien sommigen er een reden in om te pleiten voor afschaffing van het ambt van informateur. Voor de Commissie-De Koning (een van de commissies die de door de Commissie-Deetman opgeworpen vraagpunten over staatkundige vernieuwing moesten onderzoeken) was dit in 1993 ook de belangrijkste reden om voor te stellen informateurs alleen nog te benoemen voor het 'lijmen' van een kabinetscrisis (zoals W.F. de Gaay Fortman in 1960/61, en V. Halberstadt en C. de Galan in 1981, of zoals J. Burger, toen nog als formateur, in 1955).³

Vanuit parlementair-democratisch oogpunt is een ander kritiekpunt op informateurs van meer belang: als beoogd minister-president belandt de formateur uiteindelijk meestal in het kabinet, en kan dan in de Kamers

verantwoording afleggen over de kabinetsformatie. Bij informateurs is het lang niet zeker dat zij tot het kabinet toetreden, waardoor de parlementaire verantwoording hapert. Ook deze redenering is weinig overtuigend omdat formateurs niet per definitie lid worden van het kabinet (bijvoorbeeld J. den Uyl in 1977, of Burger en M. Ruppert in 1973) en informateurs niet van regeringsdeelname zijn uitgesloten (bijvoorbeeld J. de Koning in 1986, De Koning en E. van Thijn in 1981). Niettemin heerste er aan de vooravond van de kabinetsformatie 1994 een brede consensus dat het ambt van informateur eigenlijk overbodig was.

Het is dan ook opmerkelijk dat alleen de fractievoorzitter van het GPV, G. Schutte in zijn advies aan het staatshoofd schreef: 'Aan een voorafgaande informatieronde bestaat mijns inziens geen dringende behoefte, zodat ik Uwe Majesteit - in het licht van de recente debatten over staatkundige vernieuwing - in overweging moge geven rechtstreeks een formateur te benoemen.' Nog opmerkelijker was het advies van D66-leider H. van Mierlo om een 'voorverkenning' te plegen. Anderen spraken van een pre-informatie. Zo kregen wij er weer een ambt bij, en dat terwijl vrijwel iedereen een vereenvoudiging tot louter formateurs bepleit.

Nog ingewikkelder werd het toen het staatshoofd, op advies van pre-informateur H.D. Tjeenk Willink, maar liefst drie informateurs benoemde. G. van Aardenne (VVD), J. Vis (D66) en K. de Vries (PvdA) moesten als 'proces-begeleiders' de onderhandelingen over een 'paarse' coalitie voorzitten. Het optreden van een duo en zelfs van een trio (in)formateurs is niet nieuw, maar het betekent niet veel goeds voor de kabinetsformatie. In de eerste plaats is het feit dat de betrokken fractieleiders het niet eens kunnen worden over één (in)formateur een teken dat er kennelijk een groot wantrouwen tussen de partijen bestaat. Dit keer was het vooral D66 dat vreesde dat het voor VVD en PvdA verleidelijk zou zijn de onderhandelingen over een paarse coalitie te laten mislukken wanneer zij niet via een informateur uit eigen kring mede verantwoordelijk zouden zijn. In de tweede plaats zijn er onderhandelingstechnische nadelen verbonden aan een collectief (in)formateurschap. Het risico is groot dat de onderhandelaars het 'eigen' lid van dat collectief niet zien als bemiddelaar, maar als vooruitgeschoven post. Dan ontstaat ook de neiging dat de informateurs met elkaar gaan onderhandelen. Ten slotte kan één informateur via bilaterale gesprekken met de dwarsliggers makkelijker een impasse doorbreken zonder gezichtsverlies voor betrokkene, dan een heel gezelschap informateurs. Vooral dat laatste heeft een rol gespeeld bij het onverwachte en abrupte einde van de eerste poging een paarse coalitie te vormen. VVD-leider F. Bolkestein heeft achteraf zelfs gesuggereerd dat de onderhandelingen toen niet zouden zijn vastgelopen, als zij door een enkele informateur waren geleid.

In staatsrechtelijk opzicht was verder van belang dat de koningin in deze kabinetsformatie twee keer een beroep deed op de voorzitter van de Eerste

Kamer, Tjeenk Willink, als (pre-)informatie. Het is ook uitdrukkelijk in die functie, en niet als PvdA-prominent, dat Tjeenk Willink door zowel Bolkestein als Van Mierlo aan de koningin werd aanbevolen. Het is niet ongebruikelijk dat de voorzitter van de senaat of de vice-voorzitter van de Raad van State tot (in)formateur worden benoemd, maar het leidt tot een minder wenselijke vermenging van functies. De voorzitters van beide Kamers en de vice-voorzitter van de Raad van State worden immers als eersten door de koningin geraadpleegd, nadat de verkiezingsuitslag bekend is geworden. Anders dan de fractievoorzitters die na dit drietal ten paleize worden ontboden vervullen zij functies waardoor zij in feite boven de partijen staan, en hun adviezen worden ook niet gepubliceerd. Door één van hen een (in)formatie-opdracht te verstrekken kan spanning ontstaan met diens rol als onpartijdig adviseur. Dat bleek ook in deze kabinetsformatie toen de koningin op 6 juli eerst van informateur Tjeenk Willink het advies kreeg een informateur van VVD-huize te benoemen, om nog diezelfde dag, na overleg met onder meer de senaatsvoorzitter Tjeenk Willink, van dat advies af te wijken.

1.2 Geheimhouding

Een van de meest karakteristieke beelden van de kabinetsformatie van 1994 is dat van de drie onderhandelaars Bolkestein, Van Mierlo en W. Kok - later J. Wallage -, hangend in de deuropening van de Eerste Kamer, lacherig nietszeggende antwoorden gevend op vragen van de drom wachtende verslaggevers. Toen tijdens deze kabinetsformatie de dagboeken werden gepubliceerd van L.J.M. Beel, die bij zijn formatie-bemoeienis altijd de grootst mogelijke beslotenheid betrachtte, rees de vraag of de door informateurs en onderhandelaars betrachtte 'radio-stilte' een terugkeer inhield naar een minder wenselijke regenteske bestuursstijl. Toch was er in dit opzicht nauwelijks sprake van een trendbreuk. De periode van grotere openheid bij de formatie, beginnend met P. Steenkamps informateurschap in 1971 en eindigend met de formatie van het tweede kabinet-Van Agt in 1981, ligt al weer geruime tijd achter ons en kan worden beschouwd als een minder geslaagd experiment. Openbaarheid maakt het voor onderhandelaars moeilijk om in beweging te komen omdat elke concessie kan leiden tot gezichtsverlies en protesten vanuit de achterban, zonder dat een totale afweging van het onderhandelingsresultaat mogelijk is. Vooral in de kabinetsformatie van 1977 heeft openbaarheid de onderhandelingen bemoeilijkt en verlengd. Zoals informateur De Vries in de formatie van 1994 opmerkte: 'In de donkere kamer kun je niet af en toe het licht aandoen; dan mislukt het ontwikkelen van de foto.'

De fractievoorzitter van GroenLinks, P. Rosenmöller, heeft getracht de geheimhouding enigszins te beperken door het initiatief te nemen de drie informateurs Van Aardenne, Vis en De Vries uit te nodigen om na afloop van hun informatiepoging in de Tweede Kamer te verschijnen om hun werkzaamheden toe te lichten. Rosenmöller greep daarbij terug op de motie

Mateman/Jurgens, waarin de Kamer uitsprak dat 'het als een tekort wordt ervaren in onze parlementaire democratie dat de Kamer zelf geen inlichtingen kan vragen aan informateurs'. Op 29 juni 1994 leidde dit tot de staatkundige primeur van een kamerdebat met drie burgers (de oud-informateurs). Ook dit experiment kan als mislukt worden beschouwd. De informateurs wezen er op dat zij uitsluitend aan het staatshoofd verantwoording verschuldigd waren, en zij konden in de Kamer moeilijk iets anders zeggen dan al in hun eindverslag stond. GPV-fractievoorzitter Schutte typeerde het kamerdebat dan ook treffend als een 'persconferentie voor kamerleden'. Het debat bracht ook geen duidelijkheid in de nog steeds onopgehelderde vraag waarom de onderhandelingen zo plotseling afbraken. Terwijl het kamerdebat dus geen oplossing bood voor de lacune in de ministeriële verantwoordelijkheid voor kabinetsformaties, vormde het tegelijkertijd een potentieel obstakel voor verdere onderhandelingen. Het debat had misschien als voordeel dat de leden van de betrokken fracties konden constateren in hoeverre hun fractievoorzitter hen goed had ingelicht, maar daar stond tegenover dat het leidde tot een scherpe, en soms bittere, woordenwisseling tussen Kok en Van Mierlo enerzijds en Bolkestein anderzijds, over de schuldvraag rond het mislukken van de eerste poging een paars kabinet te vormen. Het is niet gewaagd te veronderstellen dat het kamerdebat zo heeft bijgedragen aan de merkwaardige en achteraf ook onjuist gebleken inschatting van alle betrokkenen, dat een lijmpoging geen zin had.

1.3 De rol van het staatshoofd

Na het kamerdebat ontstond een patstelling waarin de vorming van een paarse coalitie mislukt was en zowel een centrum-linkse als een centrum-rechtse coalitie geblokkeerd werd door één van de daarvoor benodigde partijen. Deze patstelling is door de koningin doorbroken op een wijze die vrijwel iedereen verrast heeft, en bij sommigen ook irritatie wekte. Krantekoppen als 'Koningin doet aan politiek', 'Een staatsgreep' en 'Beatrix balanceert op het randje' getuigen daarvan. Als informateur had Tjeenk Willink de patstelling in kaart gebracht en in zijn eindverslag een advies uitgebracht met twee componenten: de volgende informateur zou allereerst een 'program op hoofdlijnen' moeten ontwerpen, 'met name voor een financieel en sociaal-economisch beleid'. Dat program zou vervolgens aan alle fractievoorzitters moeten worden voorgelegd. Tjeenk Willink greep hiermee terug op de beproefde 'methode-Beel', en de koningin heeft dat deel van zijn advies ook overgenomen. De tweede component van het advies viel een ander lot ten deel: Tjeenk Willink adviseerde een informateur te benoemen uit de kringen van de VVD. Van Praag is van oordeel dat Tjeenk Willink de koningin met dit advies in de problemen heeft gebracht.⁴ In de eerste plaats zou een benoeming van een informateur uit de derde partij van het land 'een breuk met de traditie' zijn, waarbij Van Praag antirevolutionaire (in)formateurs als De Gaay Fortman, J. Zijlstra en B. Biesheuvel kennelijk vergeten is. Zijn belangrijkste bezwaar tegen

Tjeenk Willinks advies is dat een concept-program 'zeer waarschijnlijk tot een klassieke links-rechts polarisatie geleid (zou) hebben, waarbij enerzijds CDA en VVD en anderzijds D66 en PvdA naar elkaar toe waren gedreven'. Dat zou dan tot een minderheidskabinet van CDA en VVD hebben geleid, wat een ongeken- de beloning zou hebben opgeleverd voor de door CDA-lijsttrekker E. Brinkman opgeworpen blokkade (zie hieronder). Alles draait om de assumptie dat een VVD-informateur meer zou polariseren dan een PvdA-informateur, en die veron- derstelling lijkt ongegrond. Tjeenk Willinks advies was er nu juist op gericht de VVD te dwingen de polarisatie te verlaten door haar de verantwoordelijkheid voor het vormen van een meerderheidscoalitie op te dringen. Bovendien paste zijn advies in de traditie *qui casse, paie*: de VVD werd immers in brede kring, ook door de eigen kiezers, gezien als de partij die de informatiepoging van Van Aardenne, Vis en De Vries had doen stranden.

Voor de beslissing van het staatshoofd om het advies niet te volgen en PvdA-leider Kok tot informateur te benoemen, doen twee verklaringen de ronde. Sommigen zien het als een uitvloeisel van de leiderschapscrisis in het CDA. De keuze voor Kok zou de majesteit zijn ingefluisterd door de door haar ontboden Tweede-Kamervoorzitter, W. Deetman, en de vice-voorzitter van de Raad van State, W. Scholten, (beiden lid van het CDA en afkomstig uit de christelijk- historische bloedgroep), die hiermee wilden voorkomen dat een centrum-rechtse coalitie zou worden gevormd omdat Brinkman daarvan - als fractievoorzitter van de grootste partij in die coalitie - premier zou worden. Enkele commentatoren kunnen zich hierbij nauwelijks voorstellen dat demissionair premier R. Lubbers, die de koningin immers nog iedere maandag sprak, in deze opzet geen rol zou hebben gespeeld. Vergelijkingen werden getrokken met 1963, toen Beel de formatie zo wist te sturen dat zijn door hem te licht bevonden partijgenoot W.L.P.M. de Kort geen premier werd.

De tweede verklaring interpreteert de benoeming van Kok tot informateur als een signaal van grote koninklijke ergernis over de blokkades over en weer en een terechtwijzing van alle overige hoofdrolspelers, omdat Kok de enige betrokken fractievoorzitter was die geen blokkade had opgeworpen. Dat laatste was overigens meer geluk dan wijsheid, zoals wij nog zullen zien. Een aanwijzing dat dit vermoedelijk de juiste interpretatie is ligt in de parallel met 1981, in de ingreep van dezelfde koningin Beatrix, toen A. van Agt de formatie voor de zoveelste maal traineerde, en zij niet de door hem voorgedragen Steenkamp tot informateur benoemde, maar De Gaay Fortman, die het gedrag van zijn partijleider zojuist publiekelijk had gegispt. Een tweede aanwijzing is gelegen in een klein en door commentatoren tot nu toe onopgemerkt amendement dat de koningin aanbracht in het door haar wel overgenomen deel van Tjeenk Willinks advies: Tjeenk Willink bepleitte dat de informateur een program ging schrijven dat vervolgens zou worden voorgelegd aan de vier fractievoorzitters; de koningin gaf Kok echter opdracht de fractievoorzitters te passeren, en zijn program

rechtstreeks aan de fracties voor te leggen. In deze interpretatie hebben de adviseurs Scholten, Deetman en Tjeenk Willink de koningin juist gewaarschuwd voor de grote risico's die haar benoeming inhield voor haarzelf en voor Kok in het geval de laatste niet zou slagen. Hun matigende invloed blijkt dan uit passages in het benoemingsbesluit die het affront aan de andere fractievoorzitters enigszins beperken: niet de fractievoorzitter Kok, maar de minister van Financiën Kok werd informateur, onder meer om voorstellen te doen voor de begroting van 1995.

Men kan zich met reden afvragen of de koningin er niet verstandiger aan had gedaan om Tjeenk Willinks advies te volgen, en men kan op goede gronden vinden dat dit soort koninklijke ingrepen vanuit een oogpunt van democratie onwenselijk is, maar het is onzin om de staatsrechtelijke oirbaarheid van haar keuze te betwisten. Het is juist de belangrijkste taak van het staatshoofd om patstellingen in een kabinetsformatie te doorbreken. Van den Berg heeft die noodzaak prachtig gevangen in de metafoor van de 'fontanel': 'Zolang als een kamermeerderheid geen kans ziet een formateur aan te wijzen en fracties door elkaar blijven kakelen, zit er ook niets anders op dan aan de koningin belangrijke invloed op het formatieproces te verschaffen. Iemand moet immers het gezelschap tot de orde roepen en het tempo er in houden. Het juridisch vacuüm werkt aldus als de fontanel in de schedel van een baby. Het parlement (de schedel) ziet nog steeds geen kans om met de ontwikkeling van de politieke verhoudingen (de hersens) mee te groeien en dus blijft er een opening nodig die zich, als hersens en schedel beide zijn volgroeid, eindelijk kan sluiten. Zover is het merkbaar nog niet.'⁵

1.4 De duur van de formatie

Ondanks de koninklijke tempodruk heeft de formatie van het kabinet-Kok 111 dagen in beslag genomen. Qua duur komt deze kabinetsformatie daarmee in de naoorlogse parlementaire geschiedenis op de vierde plaats, na 1977 (208 dagen), 1972/1973 (163 dagen) en 1956 (122 dagen), en vlak voor 1981 (108 dagen). Vergeleken met een naoorlogse gemiddelde duur van formaties van ruim 83 dagen was het geen buitensporig langdurige formatie, zeker gezien de verkiezingsuitslag die eraan ten grondslag lag en de 'historische' samenstelling van de coalitie die er uit voort kwam. Dat de formatie door veel betrokkenen en commentatoren toch als (te) lang is ervaren, komt vooral doordat de relatief snelle formaties van de drie kabinetten-Lubbers nog vers in het geheugen lagen en doordat de betrokken onderhandelaars voortdurend de verwachting wekten dat de formatie bijna was afgerond.

Zolang de onderhandelingen dienen om oplossingen te vinden voor meningsverschillen die anders later tot een kabinetscrisis zouden kunnen leiden, is een langdurige kabinetsformatie de prijs die wij in ons politiek verdeelde land nu eenmaal moeten betalen voor politieke stabiliteit. De gevolgen van een lang

interregnum voor de bestuurbaarheid van het land moeten ook niet worden overdreven: de demissionaire ministers zijn bevoegd 'al datgene te blijven verrichten, wat zij in het belang van het Koninkrijk achten', zoals de koningin traditioneel aan hen verzoekt. Juist daarin schuilt echter wel een probleem vanuit het oogpunt van de parlementaire democratie: wat mag een demissionair kabinet nog doen, en hoe kan het parlement daarop controle uitoefenen? Algemeen is Den Uyls vuistregel aanvaard dat een demissionair kabinet alles mag doen, behalve controversiële maatregelen nemen. Samen met de nieuwe Tweede Kamer overlegt het demissionaire kabinet in dat kader over de vraag welke wetsontwerpen nog wel en welke niet meer behandeld zullen worden. Naarmate de kabinetsformatie langer duurt, zijn er echter meer problemen die geen uitstel kunnen velen, ook al zijn de betreffende maatregelen controversieel. Zo ontstaat de paradoxale situatie dat een kabinet meer mag naarmate het langer demissionair is. Het is dan de vraag of de Kamer dat kabinet voor die maatregelen ook ten volle verantwoordelijk kan stellen, want de ultieme sanctie (de minister wegsturen) lijkt niet toepasbaar op een minister die zelf al ontslag heeft genomen.

Die laatste vraag werd actueel in deze kabinetsformatie naar aanleiding van de IRT-affaire. Het gaat te ver de achtergronden van de zaak zelf hier te bespreken (zie hiervoor onder de 'hoofdmomenten' in de kroniek van dit *Jaarboek*), maar het ging uiteindelijk om de verantwoordelijkheid van de ministers van Justitie (E. Hirsch Ballin, CDA) en Binnenlandse Zaken (Van Thijn, PvdA) voor de gang van zaken rond de opheffing van een Interregionaal Recherche Team. Van Thijn bevond zich in deze kwestie in een lastige dubbelrol als opvolger van de overleden minister I. Dales die er destijds bij betrokken was, en als voormalig korpsbeheerder in zijn toenmalige hoedanigheid van burgemeester van Amsterdam. Een verdere complicatie werd gevormd doordat de beide bewindslieden nauwelijks *on speaking terms* waren na een bitter conflict tijdens de verkiezingscampagne over normen en waarden. In een eerste kamerdebat over deze kwestie op 7 april, nog voor de verkiezingen, was al sprake geweest van het aftreden van beide ministers. Hun verdere afhandeling van de zaak daarna, en vooral het uitblijven van persoonlijke consequenties voor de leidinggevende politie- en justitie-ambtenaren in Amsterdam, had de kritiek alleen maar doen aanzwellen. Kort voor het tweede kamerdebat op 25 mei had Hirsch Ballin bovendien Den Uyls vuistregel voor demissionaire ministers met voeten getreden, door een brief aan de Kamer te sturen met uitvoerige nieuwe plannen voor de aanpak van de georganiseerde criminaliteit. De Kamer verwoordde haar kritiek in een motie van VVD, D66 en Groen Links, waarin weliswaar niet verder werd aangedrongen op het aftreden van beide ministers, maar waarin hen wel werd verweten te kort te zijn geschoten en schade te hebben toegebracht. Verder werd in de motie uitgesproken dat zij zich niet meer met het beleid rond de rechte teams mochten bemoeien. De motie werd met 61 tegen 59 stemmen aangenomen, onder meer doordat twee PvdA-fractieleden afwezig waren voor

opnamen van het programma 'Sterrenslag'. Formeel was het geen motie van wantrouwen, en de beide ministers hadden haar naast zich neer kunnen leggen, maar in de praktijk was beider positie onhoudbaar geworden. Van Thijn wilde aanvankelijk aanblijven, maar nadat Hirsch Ballin op 27 mei aftrad bleef hem ook geen andere keus dan met onmiddellijke ingang ontslag te nemen. Het was lang geleden dat iets soortgelijks zich had voorgedaan. In 1922 was het kabinet-Ruijs de Beerenbrouck bijna twee maanden demissionair toen, slechts vijf dagen voordat het hele kabinet aftrad, de CHU-minister van Landbouw, Handel en Nijverheid, H.A. van IJsselstein, moest opstappen omdat zijn werk onbevredigend werd gevonden. Los van de merites van de zaak is het voor de parlementaire democratie goed dat is herbevestigd dat ook demissionaire ministers niet onaantastbaar zijn.

1.5 De uitkomst

De hier besproken vragen rond het democratisch gehalte van informatie-opdrachten, geheimhouding, koninklijke invloed, en demissionaire beleidsdaden zijn uiteindelijk allemaal terug te voeren op de democratische achilleshiel van ons bestel: het zwakke verband tussen de kiezersuitspraak en de uitkomst van de formatie. Zo bevestigde deze kabinetsformatie de merkwaardige 'wetmatigheid' dat de PvdA alleen regeert na electoraal verlies, en alleen oppositie voert na verkiezingswinst.⁶ Politici probeerden ook dit keer de door hen gewenste coalitie weliswaar democratisch te legitimeren, maar deden daarbij een beroep op heel verschillende democratie-opvattingen. Van Mierlo was bijvoorbeeld van oordeel dat verschuivingen in de kiezersgunst vertaald moeten worden in de regeringssamenstelling: in ieder geval moesten de twee 'winnaars' (D66, VVD) regeren, aangevuld met de grootste van de verliezers (PvdA). Kok vond daarentegen dat een wisselende kiezer niet meer gewicht mag hebben dan een constante kiezer: PvdA en CDA waren nog steeds de twee grootste partijen, en moesten daarom - aangevuld met een andere partij (D66) - doorregeren. Alleen met behulp van enquêtes weten wij dat de uiteindelijke regeringssamenstelling ook onder de kiezers de meest gewenste was, maar dat neemt niet weg dat de verkiezingsuitslag zelf ook dit keer nauwelijks bepalend was voor de uitkomst van de kabinetsformatie. De vraag wat die uitkomst dan wel bepaald heeft, brengt ons bij het tweede thema.

2. De kabinetsformatie en de coalitie-theorie

Op basis van de verkiezingsuitslag van 3 mei was het niet langer mogelijk een twee-partijen-coalitie te vormen van partijen die samen een meerderheid in de Tweede Kamer op de been zouden kunnen brengen. Hoewel er nog veel meer mogelijkheden zijn voor combinaties van vier- of vijf-partijen, werd door alle betrokkenen voornamelijk aan een coalitie van drie partijen gedacht. Ook dan zijn

er diverse combinaties denkbaar:

PvdA (37) + CDA (34) + GroenLinks (5)	= 76 zetels
PvdA (37) + CDA (34) + AOV (6)	= 77 zetels
PvdA (37) + CDA (34) + VVD (31)	= 102 zetels
PvdA (37) + CDA (34) + D66 (24)	= 95 zetels
PvdA (37) + VVD (31) + D66 (24)	= 92 zetels
CDA (34) + VVD (31) + D66 (24)	= 89 zetels

Combinaties met partijen die nog niet eerder regeringsverantwoordelijkheid hebben gedragen zijn niet ondenkbaar (DS'70 in 1971 en de PPR in 1973), maar zij komen pas aan bod als andere oplossingen onhaalbaar zijn gebleken. Wanneer GroenLinks en het AOV buiten beschouwing blijven, dan resteren vier mogelijkheden: de *Grosse Koalition* (PvdA/CDA/VVD), centrum-links (PvdA/VVD/D66), 'paars' (PvdA/VVD/D66), en centrum-rechts (CDA/VVD/D66). Voortbouwend op het werk van politicologen als Riker en Axelrod, hebben juist ook Nederlandse politicologen als De Swaan⁷, Van Deemen⁸ en Van Roozendaal⁹ bijdragen geleverd aan coalitie-theorieën die helpen 'voorspellen' welke van deze vier coalities gerealiseerd zou worden. Wanneer wij de theorieën oneerbiedig op één hoop gooien, kunnen wij daarin drie motieven onderscheiden:

2.1 Maximaliseren van zetels in het kabinet

Als partijen willen regeren, zullen zij zo sterk mogelijk in het kabinet vertegenwoordigd willen zijn en de regeermacht met zo min mogelijk andere partijen willen delen. Het resultaat zal een zogeheten *minimal winning coalition* zijn, waarin geen enkele partij wordt opgenomen die niet nodig is voor het behalen van een meerderheid in de Kamer. Van alle combinaties die daaraan voldoen, maakt degene met het minste aantal regeringspartijen (*minimal number coalition*) de meeste kans. Alle vier genoemde coalities bevatten slechts drie partijen, en voldoen dus aan deze criteria.

2.2 Maximaliseren van de eigen beleidsdoelen

Ervan uitgaande dat partijen hun verkiezingsprogramma het liefst gerealiseerd zouden zien, zullen zij bij voorkeur een coalitie aangaan met die andere partijen die ideologisch het dichtst bij hen staan (*minimal policy distance coalition*). Meestal worden de partijen daartoe geordend van links naar rechts (PvdA - D66 - CDA - VVD). Zo gezien waren dit keer een centrum-linkse en een centrum-rechtse coalitie het meest waarschijnlijk: zowel de paarse coalitie als de *Grosse Koalition* omspannen het hele spectrum van links tot rechts, en hebben dus minder ideologische eenheid. Als er een partij is die in elke combinatie

voortkomt, zoals in het verleden het CDA, heeft die partij een sleutelpositie. Zo'n partij kan dat uitbuiten door coalities te vermijden met alle partners aan haar linker of aan haar rechterzijde, en een coalitie te vormen met tenminste één linkse en tenminste één rechtse partner. De partij in het centrum kan links en rechts in het kabinet tegen elkaar uitspelen en zo een beleid realiseren dat het dichtst bij het eigen programma komt. Dit keer was geen enkele partij in een positie om dit af te dwingen, maar het wordt zo wel duidelijk waarom het CDA liever een coalitie met D66 en de VVD wilde aangaan, dan met D66 en de PvdA. Van Mierlo noemde tijdens de kabinetsformatie een centrum-links kabinet 'ongeloofwaardig' en een centrum-rechts kabinet 'ongewenst', maar gegeven de spilpositie voor D66 in een centrum-links kabinet kunnen wij constateren dat 'ongeloofwaardig' uiteindelijk minder onhaalbaar was geweest dan 'ongewenst'.¹⁰

Het is vooral op grond van dit soort programmatische overwegingen dat de meeste politicologen in deze formatie een paarse coalitie onwaarschijnlijk achtten. Keman was daarbij het stelligste: 'Op basis van deze gegevens en de waargenomen partijafstanden moeten in eerste instantie PvdA, D66 en CDA in staat geacht worden om tot een regeerakkoord te komen, waarbij aan de beleidsvoorkeuren van iedere partij afzonderlijk in redelijke mate tegemoet gekomen kan worden. Zelfs als Van Mierlo bij zijn voornemen blijft de mogelijkheid van een "paarse" coalitie te onderzoeken, zou dat - gezien de vigerende regels van het spel - niet tot een andere slotsom moeten leiden'.¹¹ Tromp formuleerde het iets voorzichtiger: de 'coalitietheorie sluit een paarse coalitie uit, maar als deze toch tot stand komt, zou dat tot een reorganisatie van de links-rechts schaal leiden, waardoor zo'n kabinet wel degelijk binnen (de) voorspelling valt'.¹²

2.3 Minimaliseren van electoraal verlies

Ervan uitgaande dat partijen het risico op verlies van de kiezersgunst zoveel mogelijk willen beperken, zullen zij de voorkeur hebben voor een coalitie waaraan hun grootste electorale concurrent ook deelneemt. In de literatuur is de meest bekende variant dat coalities moeten bestaan uit ideologisch naburige partijen. Het derde kabinet-Lubbers voldeed bijvoorbeeld niet aan dat criterium, omdat PvdA en CDA niet elkaars directe burens zijn: ten aanzien van de meeste vraagstukken zit D66 tussen deze partijen in. Kiezers die ontevreden zijn met het regeringsbeleid kunnen dan hun onvrede uiten zonder veel ideologische water in de wijn te hoeven doen: D66 als 'redelijk alternatief'.

Deze redenering kan verder worden doorgetrokken voor de Nederlandse situatie, en is dan bij uitstek relevant voor een goed begrip van zowel de verkiezingsuitslag als de kabinetsformatie van 1994. Vergeleken met de drie grote confessionele partijen uit de jaren zeventig is het CDA geleidelijk van een centrum-positie naar een plaats iets rechts van het midden verhuisd. Daardoor zijn de electoraten van CDA en VVD elkaar gedeeltelijk gaan overlappen.

Datzelfde geldt al langer voor PvdA en D66. CDA en VVD beconcurreren elkaar om de gunst van de centrum-rechtse kiezers, en PvdA en D66 om die van de centrum-linkse kiezers. Na de verkiezingen dient een partij juist samen te werken met haar grootste concurrent om te zorgen dat die ook verantwoordelijk is voor eventueel noodzakelijke impopulaire maatregelen. De noodzaak om de concurrent binnen de regering te houden is door de Amerikaanse oud-president Johnson eens, nogal plat, vergeleken met kamelen in een Arabisch tentenkamp: 'It is better to have them inside pissing out, than outside pissing in'. De weeffout van het derde kabinet-Lubbers was dat zowel PvdA als CDA hun grootste concurrent buiten de coalitie hadden gelaten. Het voorspelbare resultaat is door Tromp fraai verwoord: 'de minimaal winnende coalitie van 1989 is de maximaal verliezende van 1994 geworden.'¹³

Met deze les van de verkiezingen van 3 mei nog vers in het geheugen, worden de blokkades van de verschillende partijen begrijpelijk: Brinkman blokkeerde centrum-links, omdat dan de VVD nog verder kon profiteren van de verantwoordelijkheid van het CDA voor het regeringsbeleid. Van Mierlo blokkeerde een centrum-rechtse coalitie omdat dan de PvdA zich in de oppositie kon herstellen, zoals dat D66 tijdens het derde kabinet-Van Agt in 1982 al eens overkomen was. Bolkestein had de meeste moeite met een paars kabinet, en liet dat aanvankelijk ook mislukken, omdat daarin de VVD zich kwetsbaar zou opstellen ten opzichte van het CDA in de oppositierol. Hierboven zagen wij dat de benoeming van Kok tot informateur waarschijnlijk te maken heeft gehad met de omstandigheid dat deze als enige geen blokkade had opgeworpen. Dat de PvdA dit keer 'de enige partij (was) aan welker bereidheid tot regeren in 1994 geen twijfel mogelijk is geweest'¹⁴ is echter zuiver toeval. Kok heeft het geluk gehad dat de *Grosse Koalition* van PvdA, CDA en VVD in de formatie niet aan de orde is gekomen. Dat zou immers een kabinet hebben opgeleverd dat PvdA-concurrent D66 andermaal in de oppositie zou hebben geplaatst. Het leidt geen twijfel dat Kok tegen zo'n coalitie wel een blokkade zou hebben opgeworpen, maar qua onderhandelings tactiek was het beter geweest om ook die combinatie in de overwegingen te betrekken. Nu was D66 de enige partij die in alle wél in overweging genomen coalities voorkwam. Dat plaatste D66 de facto in de sleutelpositie die vroeger aan het CDA behoorde. D66 kon daardoor in feite Koks uiteindelijke keuze voor paars in plaats van centrum-links bepalen.

Er waren eigenlijk slechts twee stabiele oplossingen voor het probleem van de twee blokkerende coalities (CDA-VVD en PvdA-D66): een 'nationaal' kabinet van alle vier de grote partijen, of een minderheidskabinet van ofwel CDA en VVD, ofwel PvdA en D66. Beide oplossingen hebben slechts een marginale rol gespeeld. De mogelijkheid van een minderheidskabinet is bijvoorbeeld door onder meer de oud-leider van de KVP F. Andriessen geopperd, toen de eerste paarse poging was vastgelopen. Alle betrokken fractievoorzitters haastten zich vervolgens om te beklemtonen dat zij alleen een volwaardig parlementair

meerderheidskabinet in staat achtten het land adequaat te besturen. Minderheidskabinetten zijn in ons land tot nu toe alleen voorgekomen als interim-oplossing na een kabinetscrisis. Dat is merkwaardig, omdat ons bestel zich uitstekend leent voor minderheidskabinetten die voor elk voorstel opnieuw een, zonodig telkens weer andere, meerderheid in het parlement moeten zien te verwerven. Dat kan het beste wanneer de grondwet geen investituur-stemming vereist (waarin het parlement van tevoren bij meerderheid zijn vertrouwen in het nieuwe kabinet uitspreekt), en wanneer de parlementaire behandeling van wetsontwerpen ruimte laat voor aanpassing van regeringsvoorstellen.¹⁵ Beide voorwaarden zijn in ons land vervuld. Bovendien zijn er partijen in de buurt van het politieke midden (D66 en met name het CDA) die voor hun voorstellen nu eens bij links en dan weer bij rechts steun voor hun plannen kunnen verwerven. Hoewel minderheidskabinetten blijkens internationaal-vergelijkend onderzoek iets minder stabiel zijn dan meerderheidskabinetten, is het verschil - zoals bijvoorbeeld de Scandinavische landen laten zien - betrekkelijk klein.

Een variant op de minderheidscoalitie is een extra-parlementair kabinet. Kenmerk van zo'n kabinet is immers ook dat van tevoren geen parlementaire meerderheid vertrouwen in het kabinet uitspreekt. Ook deze variant is, met name door Van Mierlo, gesuggereerd na het mislukken van het trio informateurs. Er was daarvoor een intrigerend precedent: ook in 1913 was geprobeerd een 'paarse' coalitie (van liberalen en sociaal-democraten zonder christen-democraten) te vormen, en dat was toen mislukt omdat het SDAP-congres dat afwees. Het resultaat was toen een extra-parlementair kabinet-Cort van der Linden, dat er in slaagde te schoolstrijd en kiesrechtstrijd te pacificeren. Ook extra-parlementaire kabinetten gelden in ons land als noodoplossingen, en Van Mierlo heeft zijn suggestie spoedig ingeslikt.

Aan het einde van de formatie leek ons land even op een nationaal kabinet af te stevenen toen alle vier betrokken fracties - weliswaar met voorbehouden - lieten weten in Koks 'Proeve van een regeerprogram' voldoende basis te zien voor verdere besprekingen. Die oplossing is door Kok afgewezen, omdat het in het belang van de democratie zou zijn dat een oppositie niet alleen uit extreme of getuigenispartijen bestaat. Vrijwel alle commentatoren waren dat met de toenmalige informateur eens. Die vrees voor te weinig oppositie doet echter geforceerd aan, wanneer driekwart van de Nederlandse gemeenten door zogeheten afspiegelingscolleges bestuurd worden.¹⁶ In die gemeenten is waarempel de democratie niet in gevaar. Van den Berg merkt over het nationale kabinet terecht op: 'In de toekomst zouden wij bereid moeten zijn de vraag naar zulk een vierpartijencoalitie nuchter onder ogen te zien. Zij is op zichzelf heel wel mogelijk, op voorwaarde dat regering en parlement gepaste afstand tot elkaar nemen en partijen in de Kamer grote eigen handelingsvrijheid krijgen. Het "gevecht" zou zich dan minder afspelen tussen meerderheid en oppositie en meer tussen regering en parlement, sterker nog dan met een "kabinet van gemengde samenstelling" dat nu is opgetreden.'¹⁷

Uiteindelijk is op nogal geforceerde wijze toch een drie-partijenkabinet ontstaan. Daarvoor was nodig dat één partij bereid zou zijn het electorale risico te nemen en de concurrent buiten de coalitie te laten. Die partij was in een sterke onderhandelingspositie omdat de beide andere regeringspartners wel gedwongen waren voor die inschikkelijkheid een prijs te betalen in beleidstermen. Het is dan ook niet toevallig dat naast VVD-leider Bolkestein zelf diverse commentatoren een hoog VVD-gehalte in het uiteindelijke regeerakkoord waarnamen. Het kabinet van PvdA, VVD en D66 is weliswaar een *minimal winning* coalitie, maar noch in programmatisch opzicht, noch qua electorale risico-beperking voldoet deze coalitie aan de theoretische verwachtingen.

3. De partijen en de kabinetsformatie

Nederlandse kabinetsformaties laten zich notoir slecht 'voorspellen' door coalitie-theorieën. Eén reden daarvoor is dat de drie motieven waar de theorieën vanuit gaan, in verschillende formaties voor verschillende partijen niet steeds hetzelfde gewicht hebben. Daarnaast spelen soms aspecten een rol die in de theorieën niet zijn onderkend. De belangrijkste daarvan wordt gevormd door de interne partijverhoudingen. De theorieën gaan uit van politieke partijen als actores, maar het gedrag van de partijen is de resultante van interne krachtsverhoudingen in de eigen partij en inschattingen van de interne verhoudingen in andere partijen.¹⁸ In deze kabinetsformatie was er noch binnen D66, noch binnen de PvdA sprake van interne verdeeldheid over de te volgen koers. Vooral voor de PvdA is dat een opmerkelijke constatering, omdat daar in eerdere formaties de gemoederen soms danig verhit raakten, zozeer zelfs dat partijgenoten in 1977 via een kort geding geprobeerd hebben Den Uyl te verhinderen aan de formatie mee te werken. Veel potentiële dissidenten hadden de PvdA in de crisis over de WAO-plannen al de rug toegekeerd, en de interne discipline was dermate dat het nieuwe kamerlid S. Dijkzma bijkans voor de microfoons werd weggetrokken toen zij de plannen uit het regeerakkoord over de studiefinanciering kritiseerde. Het partijcongres dat regeringsdeelname in de PvdA moest fiatteren, vergat op 20 augustus aanvankelijk zelfs daarover te stemmen. De schaarse kritiek kwam vooral van vertrekkende kamerleden (Th. Wöltgens, F. Leijnse) of relatieve buitenstaanders als Commissaris der Koningin H. Lammers. CDA en VVD konden echter niet delen in deze opmerkelijke harmonie binnen de PvdA.

3.1 VVD

Binnen de VVD bestond al lange tijd een stroming met een voorkeur voor een paarse coalitie. Niet voor niets stond deze coalitie voorheen bekend als de 'Des Indes-variant', naar het Haagse hotel waar op initiatief van de JOVD sinds 1976 geregeld informele gesprekken plaats vonden tussen vertegenwoordigers van VVD en D66, sinds 1977 aangevuld met vertegenwoordigers van de PvdA. Kort

na de verkiezingen van 1994 vonden ook geheime gesprekken tussen de drie partijen plaats ten huize van het VVD-kamerlid H. Dijkstal. Buiten de Kamer wordt deze stroming aangevoerd door gezaghebbende liberalen als de Groningse Commissaris der Koningin H. Vonhoff, en de Amsterdamse wethouder F. de Grave. In de Kamer kregen pro-paarse fractieleden als Dijkstal, R. Linschoten en A. Jorritsma recentelijk versterking van onder meer A. van der Stoel en J. Remkes. Zij kregen in het begin van de formatie de wind in de zeilen toen - eind mei - een Brandpunt-enquête grote steun voor een paars kabinet registreerde onder liberale kiezers, en de partijraad vrijwel unaniem instemde met de vorming van zo'n coalitie.

In de fractie bevonden zich echter ook tegenstanders van een kabinet met de PvdA, waaronder J. van Rey en R. de Korte. Het was vooral oud-minister De Korte die met zijn kritiek op de financieel-economische plannen heeft bijgedragen aan het mislukken van de eerste paarse poging. De belangrijkste tegenstander bevond zich echter buiten de Kamer: oud-partijleider H. Wiegel. Sinds diens vertrek uit de landelijke politiek in 1982 vormt zijn mogelijke terugkeer een bedreiging voor het gezag van elke liberale fractievoorzitter. Partijvoorzitter D. Van Leeuwen-Schut en fractievoorzitter Bolkestein blokkeerden in de aanloop naar de verkiezingen van 1994 een kamerkandidatuur van Wiegel. De tamelijk publieke wijze waarop dat gebeurde was weinig chic, hetgeen zeker heeft bijgedragen aan het voortijdig aftreden van partijvoorzitter Van Leeuwen-Schut. Tijdens de formatie bleef het aanvankelijk stil rond Wiegel en werd zelfs gespeculeerd over een ministerspost voor de voormalige Commissaris der Koningin in het paarse kabinet. Op 5 augustus opende hij echter onverwacht toch de aanval op de koers van Bolkestein door middel van een interview in *de Telegraaf*. Het was ook *de Telegraaf* die vanaf het begin van de formatie voortdurend gepoogd had in de liberale gelederen onrust te stoken over de vorming van een coalitie met de PvdA. Dit keer liet Wiegels gevoel voor politieke timing hem echter in de steek. Zo laat in de kabinetsformatie, en na zoveel programmatische winst in het regeerakkoord, kon de VVD niet ten tweede male een stok tussen de spaken steken. Bovendien was na het mislukken van de eerste poging uit enquêtes gebleken dat de meeste VVD-kiezers nog steeds een paars kabinet wensten, en de schuld voor de breuk bij de eigen partij legden. Wiegels rol is echter nog niet uitgespeeld. Na de verkiezingen voor de Eerste Kamer in mei 1995 zal duidelijk worden of hij in de senaat de gelegenheid krijgt zowel kabinet als eigen Tweede-Kamerfractie net zo voor de voeten te lopen als wijlen A. Kaland (CDA) dat tijdens het derde kabinet-Lubbers heeft gedaan.

3.2 CDA

De interne problemen van het CDA hadden slechts zijdelings met de kabinetsformatie te maken, maar hadden daar uiteindelijk wel invloed op. Nadat minister-president Lubbers fractievoorzitter Brinkman in december 1989

vroegtijdig had aangewezen als zijn troonopvolger, verslechterde hun onderlinge relatie snel. Brinkman trachtte zich te profileren als persoonlijkheid (mede door toedoen van zijn voorlichter F. Wester) en als het kabinet voortdurend tot daadkracht oproepende politiek leider (zoals met zijn uitspraak dat 'het speelkwartier' voorbij was op Texel, in februari 1992). Door dat laatste botste hij geregeld met de premier. Een belangrijk incident was daarbij het conflict over de zogenaamde 'bestaande gevallen' in de WAO. De PvdA-fractie wilde het oorspronkelijk akkoord over de herziening van de WAO voor deze personen bijstellen. Dat leidde tot een patstelling, waarin het kabinet de kwestie kennelijk aan de Kamer overliet. Dat resulteerde vervolgens in onderhandelingen tussen fractiespecialisten van CDA en oppositie-partij VVD, en een akkoord tussen die partijen. Voor PvdA-leider Kok was dat onaanvaardbaar. Ten huize van minister van Sociale Zaken B. de Vries bereikten PvdA en CDA-ministers eind januari 1993 alsnog overeenstemming (het 'bami-akkoord'), waarna Brinkman gedwongen was het akkoord met de VVD weer op te zeggen.

Tijdens het CDA partijcongres van januari 1994 werd het leiderschap van Brinkman in de media openlijk ter discussie gesteld. Al tijdens dat congres ontstond commotie over een passage in het CDA-verkiezingsprogramma die kortingen op de AOW inhield. Na enkele weken zag de CDA-top zich gedwongen het programma op dat punt bij te stellen, en voelde partijvoorzitter W. van Velzen zich genoopt op te stappen. Dat deed de kritiek niet verstommen: de voor het CDA slechte uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen, het openlijk afstand nemen van Brinkman als kandidaat-premier door Lubbers, afkeer van Brinkmans persoonsgerichte campagne, en de Arscop-affaire (Brinkman bleek commissaris in een bedrijf waar de Fiscale Inlichtingen en Opsporingsdienst onderzoek naar fraude deed) leidden tot geheime pogingen van Lubbers om Brinkman nog voor de verkiezingen als partijleider te doen vervangen. Na de voor het CDA desastreus verlopen verkiezingen verwachtten vele commentatoren het aftreden van Brinkman, maar de fractie verkoos hem opnieuw tot fractievoorzitter. Het was het partijbestuur, onder leiding van waarnemend voorzitter P.C. Lodders-Elfferich, dat steeds duidelijker afstand nam van Brinkman. Kort na de verkiezingen stelde het bestuur een commissie-Gardeniers in om een 'post-mortem' van de verkiezingsnederlaag op te stellen. Het rapport van de commissie noemde als oorzaken van het verlies de ontwikkeling tot een 'wat zelfgenoegzame bestuurderspartij', het verlies aan profiel van 'het sociale gezicht' in het verkiezingsprogramma, maar ook het gebrek aan regie waarbij zowel aan Lubbers als aan Brinkman verwijten werden gemaakt. De commissie stelde onder meer voor om het politiek leiderschap van de partij voortaan bij de fractievoorzitter te leggen. Dat voorstel deed denken aan de wijze waarop de VVD zich in 1986 van fractieleider E. Nijpels ontdedde: voor de duur van de formatie mocht hij de fractie nog leiden, maar daarna werd hij 'weggepromoveerd' naar een ministerspost. In ieder geval werd het vertrouwen dat de fractie ook na behandeling van het rapport-Gardeniers in Brinkman uitsprak, door velen beschouwd als

zijnde beperkt tot de duur van de formatie.

De enige keer dat Brinkman als onderhandelaar namens zijn partij een rol kon spelen in de kabinetsformatie, resulteerde dat in een nieuwe controverse. Zijn blokkade tegen een centrum-links kabinet leidde tot openlijke kritiek van CDA-prominenten als oud-premier Biesheuvel, maar ook van het CDJA en van het partijbestuur; zijn advies aan de koningin was kennelijk niet afgestemd met de VVD en gaf het staatshoofd de gelegenheid tot haar befaamde interventie; zijn poging om in reactie op Koks 'Proeve van een regeerprogram' opnieuw de sociale zekerheid ter discussie te stellen vormde wellicht niet de oorzaak, maar wel de aanleiding voor de definitieve keuze voor een paars kabinet. Informatuur Kok gaf in ieder geval aan dat de verschillen met het CDA het moeilijkst te overbruggen leken. Op 16 augustus zwichtte Brinkman uiteindelijk voor de druk van waarnemend partij-voorzitter Lodders-Elfferich en trad af. Twee dagen later werd oud-staatssecretaris E. Heerma tot zijn opvolger gekozen.

Het is de vraag of de problemen voor het CDA daarmee ook voorbij zijn, zelfs als de partij kan profiteren van haar oppositierol. Het ging immers niet alleen om de worsteling tussen Lubbers en Brinkman, of om een niet aflatende reeks incidenten en tegenslag. De leiderschapscrisis legde binnen het CDA een dieper liggende verdeeldheid bloot. In de eerste plaats zijn partijbestuur en fractie tegenover elkaar komen te staan. De fractie stond in overgrote meerderheid achter Brinkman, en toonde zich dan ook geïrriteerd over de opstelling van het partijbestuur die Brinkman tot aftreden noopte. In de tweede plaats blijken de 'bloedgroepen' in het CDA nog steeds niet verdwenen. Met name katholieke CDA-baronnen als de Tilburgse burgemeester G. Brokx verweten Brinkman dat hij de katholieke kiezers onvoldoende aansprak. In de derde plaats is er de oude spanning tussen de linker en rechtervleugels. Na de periode met de 'dissidenten' of 'loyalisten' tijdens het eerste kabinet-Van Agt heeft de linkervleugel sterk aan invloed ingeboet, maar het beklemtonen van het 'sociale gezicht' door de commissie-Gardeniers kan daarin verandering brengen. Ten slotte is er de potentiële tweespalt over de toekomstige positionering van het CDA in het politieke krachtenveld: als een algemene rechts-van-het-midden partij die, analoog aan de Duitse CDU, ook niet-kerkelijke kiezers trekt, of als een partij die christelijke normen en waarden centraal blijft stellen. Vooralsnog vormde de verdeeldheid binnen het CDA voor informatuur Kok een bijkomende reden om voor het eerst sinds 1918 een kabinet zonder christen-democraten te vormen.

4. Tot slot

Of het paarse kabinet meer is dan een kabinet zonder CDA, is intussen de vraag. Het eigen karakter van deze coalitie blijkt niet uit het regeerakkoord. Bolkestein sprak van een nationaal kabinet zonder het CDA, of van 'Lubbers IV' zonder Lubbers. Beleidsmatig komt de paarse coalitie als mosterd na de maaltijd. In het verleden blokkeerde het CDA regelmatig liberalisering op immaterieel terrein

door zijn regeringsdeelname. De belangrijkste punten (abortus, euthanasie, gelijke behandeling) waarop een paarse coalitie zich had kunnen profileren zijn inmiddels op zodanige wijze - met het CDA (!) - geregeld, dat het regeerakkoord niet voorziet in nieuwe wetgeving. Diegenen die het paarse karakter zoeken in een herstel van het 'primaat van de politiek' over het maatschappelijk middenveld, zullen teleurgesteld zijn door de vele verwijzingen naar overleg met maatschappelijke organisaties en sociale partners in met name de regeringsverklaring. Wat nog resteert is een vermeende of verhoopte terugkeer naar meer 'dualisme' in de verhouding tussen regering en parlement. Dat dualisme zou moeten blijken uit het regeerakkoord dat, met name voor de periode na 1995, veel ongeregeld laat; uit het opteren voor de Kamer en niet voor het kabinet van VVD-leider Bolkestein; en uit het relatief grote aantal ministers dat niet uit de kamerbankjes afkomstig is. Voor genoemde Bolkestein is het herstel van dualisme een weloverwogen keuze: al in zijn eerste formatie-advies aan de koningin repte hij daarover. Het is voor de VVD ook een oude wens. Van den Berg ziet het dualisme echter vooral als een gelegenheidsconstructie: 'De alom beleden voorkeur voor "dualisme" tussen regering en parlement nu is dus niet zozeer een principiële staatkundige keuze als wel een gevolg van de eigenaardige samenstelling van dit kabinet. Zij maakt een samenwerking nodig die de er aan meewerkende partijen niet geheel ophangt aan het belang van de coalitie.'¹⁹ Zelf wil ik daar aan toevoegen dat het nog te vroeg is om vast te stellen dat het hernieuwde dualisme meer is dan *wishful thinking*: het regeerakkoord is niet dunner dan onder vorige kabinetten, bewindslidenoverleg en 'torentje-overleg' zijn niet afgeschaft, de eerste openlijke verdeeldheid in de coalitie over bijvoorbeeld het asielbeleid heeft al geleid tot de roep om betere regie. Een oordeel over het democratisch of politicologisch gehalte van dit aspect van de kabinetsformatie is voorbarig.

Appendix: chronologie kabinetsformatie 1994

3 mei	(0)	Tweede-Kamerverkiezingen
6 mei	(3)	Tjeenk Willink benoemd tot informateur 'om op zeer korte termijn te onderzoeken welke mogelijkheden op basis van de verkiezingsuitslag aanwezig zijn voor de vorming van een kabinet dat mag rekenen op een vruchtbare samenwerking met de Staten-Generaal en welke volgorde en wijze van onderzoek van die mogelijkheden het meeste uitzicht bieden op een spoedige totstandkoming van een zodanig kabinet'.
9 mei	(6)	Aanvang (in)formatie-gesprekken.
13 mei	(10)	Tjeenk Willink ziet in eindverslag een kabinet van PvdA, VVD en D66 als 'eerste, maar ook enige mogelijkheid' en adviseert informatiepoging door 'drie vooraanstaande personen uit de kringen van PvdA, VVD, D66'.
14 mei	(11)	Van Aardenne, Vis en De Vries benoemd tot informateurs 'om op zo kort mogelijke termijn een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheid van de vorming van een kabinet van PvdA, VVD en D66'.
18 mei	(15)	Centrale Economische Commissie (CEC) van topambtenaren adviseert nieuwe ingrepen in sociale zekerheid en loonkostenmatiging.
24 mei	(21)	Aanvang onderhandelingen.
27 mei	(24)	De demissionaire ministers Hirsch Ballin en Van Thijn treden af naar aanleiding van de uitkomsten van het kamerdebat over de IRT-affaire.
6 juni	(34)	Bolkestein suggereert Kok als premier van een paars kabinet waarin PvdA en VVD elk vijf, en D66 vier zetels krijgt toebedeeld.
9 juni	(37)	Verkiezingen voor het Europees Parlement.
13 juni	(41)	Doorberekening van het voorlopige onderhande-

lingsresultaat door het Centraal Planbureau (CPB) valt tegen.

20 juni	(48)	Bolkestein eist nieuwe WAO-ingreep.
25 juni	(53)	Doorberekening van het voorlopige onderhandelingsresultaat door het CPB stemt de onderhandelaars tevreden.
26 juni	(54)	Bolkestein weigert concessies zonder nadere ingrepen in de sociale zekerheid. Kok en Van Mierlo zijn daartoe niet bereid. De onderhandelingen breken af. Een gepland diner in Des Indes gaat wel door.
27 juni	(55)	Van Aardenne, Vis en De Vries brengen hun eindverslag uit. Hun informatiepoging is mislukt omdat 'thans de vorming van een kabinet van PvdA, VVD en D66 niet mogelijk is'.
28 juni	(56)	Tjeenk Willink benoemd tot informateur om 'op zeer korte termijn te onderzoeken welke mogelijkheden er thans reëel aanwezig zijn voor de vorming van een kabinet dat mag rekenen op een vruchtbare samenwerking met de Staten-Generaal'. Hij zegt geen lijmpoging te zullen ondernemen.
29 juni	(57)	Van Aardenne, Vis en De Vries verschijnen in de Tweede Kamer om het falen van hun informatiepoging toe te lichten. Vinnig debat tussen Kok en Van Mierlo enerzijds en Bolkestein anderzijds over de vraag of de VVD-leider op het laatste moment met nieuwe eisen was gekomen.
2 juli	(60)	CDA-bestuur bespreekt rapport-Gardeniers over verkiezingsnederlaag. Brinkman blijft voor de duur van de formatie fractievoorzitter.
4 juli	(62)	Tjeenk Willink vraagt Brinkman in open brief opheldering over diens verzet tegen het onderzoeken van een coalitie van PvdA, CDA en D66.
6 juli	(64)	In zijn eindverslag adviseert Tjeenk Willink benoeming van een VVD-informateur die eerst een

program op hoofdlijnen zou moeten ontwerpen.

De koningin roept de voorzitters van Eerste en Tweede Kamer (Tjeenk Willink en Deetman) en de vice-voorzitter van de Raad van State (Scholten) bij zich voor nader overleg.

Kok wordt benoemd tot informateur om 'met het oog op de vorming van een kabinet op zo kort mogelijke termijn een regeringsprogramma op hoofdlijnen op te stellen, waarbij in het bijzonder aandacht wordt gegeven aan het financieel en sociaal-economisch beleid en de begroting voor 1995. Dit programma zal worden voorgelegd aan de Tweede-Kamerfracties van PvdA, CDA, VVD en D66, teneinde vervolgens te kunnen vaststellen wel kabinet kan worden gevormd, dat kan rekenen op een vruchtbare samenwerking met de volksvertegenwoordiging'.

Wallage vervangt Kok als onderhandelaar namens de PvdA.

19 juli	(77)	Kok legt zijn plannen mondeling voor aan de fractievoorzitters.
25 juli	(83)	Kok presenteert zijn 'Proeve van een regeerprogram'.
26 juli	(84)	De fracties van PvdA, CDA, VVD en D66 zien in Koks 'Proeve' een basis voor verdere onderhandelingen. Brinkman suggereert verdere ingrepen in WAO.
29 juli	(87)	In eindverslag adviseert Kok de formatie van een kabinet van PvdA, VVD en D66.
		Kok wordt formateur met de opdracht 'tot een vormen van een PvdA-VVD-D66 kabinet'.
1 augustus	(90)	Begin van de onderhandelingen.
5 augustus	(94)	Wiegel kritiseert de formatie in <i>de Telegraaf</i> .
12 augustus	(101)	Bespreking concept-regeerakkoord in de fracties van

PvdA, VVD en D66.

13 augustus	(102)	Overeenstemming over de tekst van het regeerakkoord. Fracties stemmen in.
16 augustus	(105)	Brinkman treedt af als fractievoorzitter CDA.
18 augustus	(107)	Heerma verkozen tot fractievoorzitter CDA.
18-19 augustus		Formateur ontvangt kandidaat-ministers.
19-22 augustus		Formateur ontvangt kandidaat-staatssecretarissen.
20 augustus	(109)	Congres PvdA stemt in met regeringsdeelname.
22 augustus	(111)	Constituerend beraad besluit door herschikking van taken te komen tot een ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, en een ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
		Beëdiging van het kabinet-Kok.
24 augustus		Partijraad VVD steunt regeringsdeelname.
31 augustus		Regeringsverklaring.

noten

1. Dit hoofdstuk is vooral gebaseerd op de wekelijkse column die ik (en in mijn vakantie Ruud Koole) over de kabinetsformatie schreef in de GPD-bladen. Daarnaast is uitgebreid gebruik gemaakt van de knipselkrant *Beleid beschouwd* van de Rijksvoorlichtingsdienst. De eindverslagen van de (in)formateurs en de benoemingsbesluiten van de koningin zijn, met de tekst van regeerakkoord en regeringsverklaring te vinden in *Kabinet-Kok: keuzen voor de toekomst*, Den Haag, 1994.
2. J.Th.J.van den Berg, 'Een hete zomer op het Binnenhof: de formatie van het kabinet-Kok in zeven paradoxen', in: *Socialisme en Democratie*, 51 (1994), 456-457.
3. Commissie-De Koning, *Het bestel bijgesteld*, Den Haag, 1993.
4. Ph. van Praag, 'Advies Tjeenk Willink brengt Koningin in problemen', in: *de Volkskrant*, 23 juli 1994.
5. Van den Berg, *op.cit.*, 459.
6. Alle uitzonderingen op deze regel dateren van vóór 1973.
7. A. de Swaan, *Coalition Theories and Cabinet Formations*, Amsterdam, 1973.
8. A. van Deemen, 'Theory of Center Parties and Cabinet Formations with an application to the Dutch Parliamentary System', in: *Acta Politica*, 25 (1990), 187-208.
9. P. van Roozendaal, *Cabinets in Multi-Party Democracies*, Amsterdam, 1992.
10. R. Hillebrand, 'Als "paars" niet lukt: grote kans op patstelling', in: *Trouw*, 13 mei 1994.
11. H. Keman, 'Waarom een paarse coalitie niet erg voor de hand ligt', in: *de Volkskrant*, 7 mei 1994.
12. B. Tromp, 'De onwaarschijnlijkheid van een paarse coalitie', in: *Intermediair*, 3 juni 1994.
13. *Ibidem*.
14. Zoals Van den Berg ietwat partijdig opmerkt; zie Van den Berg, *op.cit.*, 463.
15. Zie vooral K. Strom, *Minority Government and Majority Rule*, Cambridge, 1990.
16. P.W. Tops, *Afspiegeling en afspraak*, s.l., 1990.
17. Van den Berg, *op.cit.*, 458.
18. Zie R. Koole, 'Uiterste noodzaak en partijpolitieke eenwording. Over het belang van interne partijverhoudingen bij coalitievorming', in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1987, 99-117.
19. Van den Berg, *op.cit.*, 457.

DE DOORBRAAK VAN DE 'GEWONE MENSEN'-PARTIJ

De SP en de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994

P. van der Steen

1. Inleiding

Parlementaire nieuwkomers zijn in Nederland, zeker de laatste decennia, in de regel politieke partijen met een nog jonge geschiedenis. D66, PPR, DS '70, EVP en CP maakten alle kort na hun oprichting hun opwachting aan het Binnenhof. Het AOV en de Unie 55+ waren bij hun succesvolle deelname aan de Tweede-Kamerverkiezingen van 3 mei 1994 nauwelijks een half jaar oud.

De derde debutant in de volksvertegenwoordiging in 1994 vormde echter een uitzondering op de regel. De eerste vertegenwoordigers van de Socialistische Partij¹ konden pas zo'n 22 jaar na oprichting van de partij, nadat de SP vijf keer tevergeefs aan de verkiezingen had deelgenomen, zitting nemen in de kamer-bankjes.

De SP is in meer opzichten een opmerkelijke, atypische partij. Qua organisatie en campagnevoering wijkt ze in veel af van de geijkte patronen in de Nederlandse politiek. Alvorens daar op in te gaan, is het zinnig om eerst stil te staan bij de geschiedenis van de SP.

2. Een korte geschiedenis

De SP komt voort uit de maoïstische oppositie binnen de Communistische Partij van Nederland (CPN). Omdat die partij al te dissidente geluiden niet tolereerde, moesten de op China georiënteerde communisten vanaf het midden van de jaren zestig steeds meer hun heil in eigen partijen gaan zoeken. Van eenheid binnen het maoïstische kamp en ook binnen de partijen zelf was geen sprake. Een steeds verdergaande versplintering was het gevolg.

Binnen de Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland/marxistisch-lenistisch (KENml) leidden spanningen tussen een proletarische en een intellectuele richting in de zomer van 1971 tot een scheuring. De intellectuelen gingen onder de oude naam verder. De 'arbeideristische' stroming, verreweg de grootste groep, doopte zich om tot Kommunistiese Partij Nederland/marxisties-leninisties (KPNml). Een jaar later werd gekozen voor de wat makkelijker in het gehoor liggende naam Socialistiese Partij.

De ontstaansgeschiedenis van de partij werkte door in haar functioneren: dogma's leefden sterk binnen de SP, maar niettemin waren de leden sterk op de praktijk gericht. Hoogdravende, theoretische debatten die in de jaren zeventig elders welig tierden, bleven tot een minimum beperkt. Met buitenparlementaire acties moest de kapitalistische maatschappij in haar fundamenteën worden aangetast. De SP liet zich gelden via mantelorganisaties als Voorkomen is Beter, de Bond van Huurders en Woningzoekenden, het Milieu Aktie Centrum Nederland en Arbeidersmacht. Dichtbij de arbeiders staan, was het motto. En daar ging men ver in: studenten die lid werden van de SP, moesten bijvoorbeeld verplicht in de fabriek gaan werken.

In mei 1974 nam de SP in twaalf plaatsen deel aan de gemeenteraadsverkiezingen. In de studentenstad Nijmegen (twee zetels) en de arbeidersstad Oss (drie zetels) was de partij succesvol. Het was voor de SP niet meer dan een experiment. In de wijken kon meer bereikt worden dan in vertegenwoordigende lichamen, zo was de vaste overtuiging in die dagen. Er bestond zelfs enige vrees dat parlementair werk belemmerend zou kunnen werken op de buitenparlementaire acties.

In 1977, bij de eerste deelname van de SP aan Tweede-Kamerverkiezingen, was die angst verdwenen. In advertenties werd de kiezer zelfs het tegendeel voorgehouden: 'Wanneer de Socialistische Partij in de Tweede Kamer komt, kán zij met nog meer energie haar acties voortzetten.'²

Binnen de partij voltrok zich aan het eind van de jaren zeventig een transformatieproces.³ Maoïsme en revolutiedenken maakten plaats voor pragmatisme met een sterk populistische inslag. Een gevolg van de vele acties, waarbij niet zelden de spanning tussen theorie en praktijk voelbaar werd. De aanhang van de SP groeide en de studenten werden een steeds kleinere minderheid. 'In zo'n partij verliest boekenwijsheid het van ervaringswijsheid...', aldus de huidige partijsecretaris Tiny Kox, '...en leggen dogma's het af tegen concrete analyses met soms onorthodoxe conclusies'.⁴

Dat laatste bleek duidelijk in twee brochures, waarmee de SP begin jaren tachtig opzien baarde en zich vooral in linkse kringen tot mikpunt van kritiek maakte. In *Arbeidersvrouw en feminisme* werd weinig heel gelaten van de doelstellingen van de vrouwenbeweging. De strijd tegen de uitbuiting door de mannen zou de arbeidersvrouw niet interesseren en slechts afleiden van dat waar het werkelijk ging: de klassenstrijd. Zo mogelijk nog controversiëler was de inhoud van *Gastarbeid en kapitaal*. Daarin werd gesteld dat gastarbeiders de keuze moest worden geboden tussen het aannemen van de Nederlandse nationaliteit en terugkeer naar hun land van herkomst (met een premie van 75.000 gulden, aangevuld met een redelijk percentage van in het verleden afgedragen sociale premies). Voor het communistische blad *De Waarheid* was dit reden om te koppen met 'Een "Socialistische" Partij op jacht naar Janmaat-stemmers',⁵ terwijl

de *Volkskrant*-columnist Piet Vroon een parallel trok tussen de houding van de SP en de heksenvervolgingen in de middeleeuwen.⁶

De populariteit van de SP had weinig te lijden onder de ophef over de brochures. Bij gemeenteraadsverkiezingen veroverde de partij in steeds meer plaatsen zetels. Het aantal raadsleden in gemeenten waar men al vertegenwoordigd was, breidde zich in de regel uit. Bij Tweede-Kamerverkiezingen was de SP minder succesvol. De resultaten op landelijk niveau bleven, vooral vanaf het begin van de jaren tachtig, sterk achter bij de resultaten op gemeentelijk niveau (zie tabel 1). Toen de partij in 1989 opnieuw geen zetel in de Tweede Kamer wist te behalen, besloot de top van de SP het roer om te gooien: het was tijd voor hervormingen binnen de eigen organisatie en voor een bezinning op de tot dan toe gevoerde verkiezings-campagnes.

Tabel 1: Aantal stemmen uitgebracht op de SP bij gemeenteraadsverkiezingen en Tweede-Kamerverkiezingen (1974-1994)

Gemeenteraadsverkiezingen		Tweede Kamerverkiezingen	
1974	12.973	1977	24.420
1978	24.876	1981	30.380
1982	38.641	1982	44.922
1986	61.557	1986	32.144
1990	79.417	1990	38.870
1994	153.307	1994	118.738

bron: *Staatscourant*, 1974-1994.

3. Partijorganisatie

3.1 Permanente campagne

Toen op de avond van de zesde september 1989 de uitslagen van de die dag gehouden Tweede-Kamerverkiezingen bekend werden, ging het partijkader van de SP meteen na wat fout was gegaan. In de eerste plaats waren potentiële SP-kiezers gevoelig geweest voor de beloftevolle PvdA-slogan 'tijd voor een ander beleid'. Daarnaast zou de SP een landelijk profiel ontberen. Partijsecretaris Kox: 'Eigenlijk zijn we op dat moment begonnen met de campagne voor de volgende Tweede-Kamerverkiezingen.'

In de zeventienhonderd dagen tussen 6 september 1989 en 3 mei 1994 werkte de SP hard aan een landelijk imago. De partij adverteerde regelmatig in *de Volkskrant* met open brieven van partijleider Jan Marijnissen aan PvdA-leider Wim Kok. 'Beste Wim' luidde steevast de aanhef, waarna in de rest van de brief het door de PvdA gevoerde beleid werd gehekeld. Ook de opiniepagina's van landelijke en regionale dagbladen werden als middel benut. Tot slot kregen ook de tot dan toe voornamelijk lokaal gerichte acties van de SP een meer landelijk karakter. De partij was bijvoorbeeld prominent aanwezig bij demonstraties tegen de WAO-maatregelen van het derde kabinet-Lubbers.⁷

3.2 Hervormingen

Het voorkomen van een vertroebelde beeldvorming was volgens partijsecretaris Kox ook de reden voor een aantal hervormingen van de SP-organisatie. 'Wij hadden een organisatiestructuur, waar we heel goed mee konden werken. Waar we zelf van wisten: "Dat gaat er lekker democratisch aan toe bij de SP." Bij journalisten leefde echter het beeld van de leiding die beslist en het voetvolk dat de bevelen uitvoert. Die staarden zich blind op bepaalde zinnen in onze statuten. Daar zijn we toen eens naar gaan kijken. Kloppen die nog? Nee, natuurlijk niet. Bij zo'n doenerige partij als de SP doen we niets met statuten. We werken zoals we werken.'

Volgens partijvoorzitter Marijnissen waren de hervormingen een logisch en onvermijdelijk gevolg van de groei van de SP. 'Als je een nieuwe partij begint en je wilt geen eendagsvlieg zijn, dan heb je een soort Gideonsbende nodig. Een groep van pioniers, van mensen die bereid zijn om heel ver te gaan om iets te bereiken. Wanneer de organisatie eenmaal loopt, moet je zorgen dat die gevoerd kan worden door bijdragen van nieuwe mensen, die dan ook de mogelijkheid moeten hebben om zich te manifesteren. Dat hebben wij gedaan door van onze steunleden gewone leden met stemrecht te maken.'⁸

Het afschaffen van het fenomeen 'steunlid' was een van de meest in het oog lopende maatregelen die de SP de afgelopen jaren in het kader van haar *perestroika* nam. In het verleden hadden alleen kaderleden stemrecht binnen de partij, waarvoor deze selecte groep overigens wel vijf keer zoveel contributie diende te betalen als de steunleden. Het besluit tot verandering van deze situatie werd genomen op het partijcongres van oktober 1991, waar meer hervormingsvoorstellen werden aangenomen: uitbreiding van het partijbestuur van zeven naar 24 leden, de instelling van een partijraad, en de afschaffing van het kandidaat-partijlidmaatschap van drie maanden (een proefperiode waarin werd bekeken of een nieuweling politiek betrouwbaar was).

Aan het congres was een periode voorafgegaan, waarin de SP verscheidene malen negatief in het nieuws was geweest. In Arnhem verzetten vier leden zich tegen de starre scholing van nieuwe leden en de verouderde marxistische

grondslagen van de partij. Drie van hen zegden hun lidmaatschap op. Een vierde, die intern de oppositie wilde aangaan, werd geroyeerd. In het Zuidhollandse SP-bolwerk Vlaardingen ageerden twee raadsleden tegen het 'dictatoriale gedrag' van de plaatselijke partijleider Remi Poppe.⁹ Bovendien stelden zij dat tegenover de voor SP-raadsleden verplichte afdrage van de gemeenteraadsvergoedingen, ook inzicht in de inkomsten en uitgaven van de partij behoorde te staan. De kritiek werd het tweetal dermate kwalijk genomen, dat ze uit de Vlaardingse SP-fractie werden gezet.

De genoemde onrust en de daaruit voortvloeiende publikaties in de pers, waarin de SP werd afgeschilderd als een stalinistische en rigide partij, hebben zonder meer bijgedragen aan de omvang en het tempo van de hervormingen. Zij waren echter niet de aanleiding voor de veranderingen. De groei van de SP en het uitblijven van een landelijke doorbraak waren dat wel.

Op het congres van oktober 1991 werd ook *Handvest 2000*, het nieuwe beginselprogramma, aangenomen. De SP ging zich in het vervolg profileren als actieve socialistische partij. Directe verwijzingen naar de leer van Marx, Lenin of Mao zijn in *Handvest 2000* niet meer te vinden.

3.3 Concept van de 'moderne kaderpartij'

Het is niet helemaal duidelijk of de hervormingen voornamelijk een cosmetische operatie voor de buitenwereld waren of dat er daadwerkelijk sprake is geweest van een democratisering van de SP. Het is in dit verband zinnig om de SP te vergelijken met andere partijen, aan de hand van bestaande theorieën.

R. Koole ging in zijn proefschrift na of er in Nederland sprake is van de opkomst van *catch-all parties* of electoraal-professionele partijen en kwam daarbij tot een ontkennend antwoord.¹⁰ Koole ontwikkelde op basis van de theorieën van de politicologen Kirchheimer en Panebianco het voor de Nederlandse politieke situatie beter bruikbare concept van de 'moderne kaderpartij'.¹¹ Dergelijke partijen kenmerken zich door:

- Een organisatiestructuur als die van de door Duverger beschreven massapartij,¹² om reden van interne partijdemocratie.
- Een verhouding tussen top en basis, waarbij de top een groot gewicht heeft. De partijtop is echter wel verantwoording verschuldigd aan het lagere partijkader.
- Een gering ledenaantal. Desondanks zijn de leden toch belangrijk om de partij organisatorisch en financieel draaiende te houden.
- Een financiële afhankelijkheid van de leden en van overheidssubsidies.
- Een toegenomen gerichtheid op het gehele electoraat. Niet langer gaat het om kiezers uit een specifieke sociale klasse of met een bepaalde religieuze achtergrond. Tijdens de verkiezingscampagnes staan een beperkt aantal issues en de persoon van de politieke leider centraal.

In de rest van deze paragraaf zal worden nagegaan welke van deze kenmerken

van de moderne kaderpartij van toepassing zijn op de SP.

3.4 Organisatiestructuur

De formele organisatiestructuur van de SP lijkt veel op die van de andere Nederlandse partijen. De leden van de SP zijn vertegenwoordigd in 56 afdelingen, die naar gelang hun grootte een aantal afgevaardigden mogen sturen naar het partijcongres. Dit orgaan besluit over de te varen koers en kiest dertien van de 24 leden van het partijbestuur, waaronder de voorzitter.

Congressen zijn binnen de SP echter een zeldzaamheid. De statuten verplichten tot het houden van ten minste één congres in elke vijf jaar en dat is ook zo'n beetje de frequentie die tot nu toe is aangehouden. Het reeds aangehaalde congres van oktober 1991 was het vijfde in het bestaan van de partij en tot nu toe het laatste. Het eerstvolgende partijcongres staat gepland voor 1996.

De partijraad komt eens in de drie maanden bijeen. Behalve alle afdelingsvoorzitters maken hiervan ook alle leden van het partijbestuur deel uit. In dat laatste orgaan hebben behalve de dertien door het congres gekozen mensen ook de elf districtsvoorzitters zitting. Deze districtsvoorzitters worden gekozen door de afdelingsvoorzitters in een bepaald gebied (de grootte van een district is sterk afhankelijk van het aantal afdelingen in een gebied, waardoor er in het traditioneel sterke Zuiden meer districten zijn dan elders).

Hoe democratisch het er binnen de SP aan toegaat, blijft grotendeels in nevelen gehuld. Alleen de spaarzame congressen van de SP zijn openbaar. De partijraden en de afdelingsvergaderingen zijn besloten bijeenkomsten. Kritiek hierop laat Marijnissen kennelijk koud: 'Een voetbaltrainer laat bij zijn teambespreking toch ook niet de tegenstander en de pers toe.'

3.5 Verhouding tussen top en basis

Duidelijk is wel dat de top van de partij, de Gideonsbende van weleer, nog altijd veel macht heeft. Het partijbestuur mag dan uitgebreid zijn van zeven naar 24 man; het meest invloedrijk is het Brabants getinte kwartet dat het dagelijks bestuur vormt. Ger Wouters is de contactpersoon in het bestuur voor de afdelingen. Daarnaast is hij voorzitter van de SP-fractie in de gemeenteraad van Schijndel en was hij kandidaat-Tweede-Kamerlid. Theo Cornelissen is penningmeester en was kandidaat voor de gemeenteraad in Rotterdam en de Tweede Kamer. Kox is secretaris en SP-fractievoorzitter in Tilburg. Tevens was hij campagneleider, kandidaat-Tweede-Kamerlid, lijsttrekker bij de Europese Verkiezingen en tot voor kort hoofdredacteur van het partijblad *De Tribune*. Marijnissen is partijvoorzitter, fractievoorzitter in de Tweede Kamer en was tot 1993 fractievoorzitter van de SP in de gemeenteraad van Oss.

De SP-top zelf ziet niets kwaads in zoveel dubbelfuncties. Dat bijvoorbeeld de

partijvoorzitter en de politiek leider één en dezelfde persoon zijn is in Nederland weliswaar een zeldzaamheid, maar in het buitenland is een dergelijke constructie heel normaal, zo wordt gesteld. Bovendien zou het een eventuele competentiestrijd tussen bestuur en fractie voorkomen.

Dat laatste argument lijkt tekenend voor de sfeer binnen de SP. De partij is allergisch voor interne discussie, zeker als die in de openbaarheid dreigt te komen. Waar de meeste andere partijen tot op zekere hoogte de louterende werking van debat erkennen, wil de SP de rijen gesloten houden om haar slagkracht niet aan te tasten. In de woorden van Kox: 'Wij streven naar interne consensus, omdat wij een strijdorganisatie zijn. Voor ons werkt een monistische partijorganisatie beter dan een dualistische.'

3.6 Ledenaantal

De SP is met bijna 17.000 leden de vijfde partij van Nederland (zie tabel 4 in de Kroniek in dit Jaarboek). Dat is opmerkelijk voor een partij die tot voor kort niet eens in de Tweede Kamer vertegenwoordigd was. Het grote ledenaantal lijkt voor een belangrijk deel te danken aan de sympathie die de partij heeft opgeroepen met haar acties op lokaal niveau en de deels daaraan gekoppelde ledenwerving. Daar komt bij dat de contributie slechts dertig gulden per jaar bedraagt, wat voor weinigen een drempel zal zijn.

Het voeren van de talrijke acties is mogelijk door het grote aantal leden dat als vrijwilliger voor de partij actief is. Ook bij het voeren van verkiezingscampagnes wordt dankbaar gebruik gemaakt van de inzet van eigen leden. Voor het organisatorisch draaiende houden van de SP zijn de leden dus van groot belang. Hun financiële bijdrage is voor de partij relatief minder belangrijk.

3.7 Financiën

Tot en met 1991 waren de inkomsten en uitgaven van de partij behoorlijk ondoorzichtig - voor de buitenwereld, voor de leden en tot op zekere hoogte zelfs voor de partijtop, inclusief de penningmeester. De SP werkte met een zogenaamd eenvoudig kasstelsel. Inkomsten en uitgaven werden geregistreerd; maar op welk jaar ze betrekking hadden, werd niet vastgelegd. Een begroting en/of een jaarrekening werd niet gemaakt.

In 1992 werd voor het eerst een geconsolideerde jaarrekening gemaakt. Sindsdien is een beter inzicht in het financiële reilen en zeilen van de SP mogelijk. Uit de jaarrekening over 1993 (zie tabel 2) blijkt dat personeelslasten en publiciteit de grootste kostenposten voor de partij zijn. Anders dan bij Koole's moderne kaderpartij zijn overheidssubsidies en de contributie van de leden niet cruciaal voor de partij. Overheidssubsidie kreeg de SP in 1993 nog niet, omdat de partij nog niet in de Tweede Kamer zat. De lidmaatschapsgelden vormden in datzelfde

boekjaar weliswaar 28% van de inkomsten, maar de afgedragen raadsgelden waren voor de SP van veel groter belang (56% van de inkomsten).

Alle SP-ers in vertegenwoordigende lichamen zijn verplicht de vergoedingen die ze voor hun werk ontvangen, te storten in de partijkas. Voorzitter Marijnissen: 'Wij vinden dat het niet te verkopen is dat al die mensen die in de wijken en fabrieken voor ons actief zijn daar niets beter van worden en de mensen in de gemeenteraden wel. Bovendien houdt het de mensen met de dubbele agenda's, de baantjesjagers, buiten je partij. In die zin is het misschien wel de beste beslissing die we ooit genomen hebben.'

De verplichte afdracht vergt een ingewikkeld administratiesysteem. SP-ers mogen niets beter worden van hun werk, maar slechter hoeven ze er ook niet van te worden. Dus mogen ze hun onkosten declareren. Daarnaast worden ze gecompenseerd voor de extra inkomstenbelasting die ze op grond van hun raadsvergoedingen moeten betalen. Al met al levert ieder raadslid de partij toch nog zo'n tienduizend gulden op.¹³

De winst bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 betekent dat de SP nog meer inkomsten uit overdrachten van raadsgelden ontvangt. Het aantal raadszetels is bijna verdubbeld en bovendien is de partij voor het eerst vertegenwoordigd in een aantal grote steden, waar de raadsvergoedingen hoger zijn. Daarnaast leveren de twee zetels in de Tweede Kamer een aanzienlijk bedrag aan extra inkomsten op. De volksvertegenwoordigers Marijnissen en Poppe mogen van hun inkomen slechts 22.000 gulden netto zelf houden. De rest gaat naar de partijkas. Samen met een aantal subsidies waar de partij nu

*Tabel 2. Inkomsten en uitgaven van de SP in 1993*¹⁴

Inkomsten:

Verkoop promotiemateriaal	f 50.500,--
Contributie- en abonnementsgelden	468.400,--
Donaties	101.900,--
Raadsvergoedingen	924.800,--
Huren (betaald door afdelingen voor panden)	90.600,--
Overige baten	<u>22.200,--</u>
	f 1.658.400,--

Uitgaven:

Personeelslasten	f 732.000,--
Huisvestingskosten	144.800,--
Steun aan afdelingen	203.600,--
Steun aan derden (vnl. ANC)	125.800,--
Publiciteit (vnl. drukwerk)	964.800,--
Algemene kosten	<u>414.700,--</u>
	f 2.585.700,--

recht op heeft gekregen, leveren de twee zetels in het parlement naar schatting een miljoen gulden per jaar op. Dat geld zal voornamelijk besteed gaan worden aan ondersteuning van de kamerfractie. De partij wil namelijk niet te veel afhankelijk worden van deze gelden om te voorkomen dat bij een eventueel verlies van de kamerzetels een financiële noodsituatie ontstaat, zoals bij de CPN in 1986.¹⁵ De SP boekte in 1993 een flink verlies (927.300 gulden), maar dat moet volgens secretaris Kox gezien worden als een investering in de doorbraak van 1994. De partij kwam er ook niet door in de problemen, omdat zij door positieve resultaten in eerdere jaren aanzienlijke reserves heeft en daarnaast rente ontving over haar liquide middelen.

3.8 Gerichtheid op het electoraat

Ondanks het feit dat de SP met trots verkondigt dat binnen haar organisatie artsen, advocaten en arbeiders broederlijk samenwerken, richt de partij zich in tegenstelling tot de moderne kaderpartijen op één groep, de lagere inkomens, waaronder behalve arbeiders ook lager kantoorpersoneel en uitkeringsgerechtigden vallen. Binnen de SP worden zij stevast aangeduid als 'gewone mensen'.

De sympathie van deze groep tracht de partij te winnen door middel van acties, maar ook door hen bijvoorbeeld hulp aan te bieden bij het invullen van belastingformulieren. In plaatsen met zeer grote afdelingen gaat het nog verder: daar is vaak sprake van een heuse SP-zuil. In een bolwerk als Oss (negen raadszetels in 1994) heeft de partij haar eigen huisartsen, vertegenwoordigers in de woningbouwvereniging en in de ondernemingsraden van bedrijven als Philips en de Unilever Vlees Groep, haar eigen speeltuin,¹⁶ haar eigen hardlooppwedstrijd door de straten van de stad en haar eigen popfestival. En daar waar actie gevoerd moet worden, dient de SP zich aan. Of het nu gaat om het streven van de atletiekvereniging naar een kunststofbaan, of om het ageren tegen vervuiling door Akzo-dochter Diosynth.

Of de SP net als moderne kaderpartijen in haar verkiezingscampagnes een beperkt aantal issues en de persoon van de politieke leider centraal stelt, komt hieronder aan bod.

4. De verkiezingscampagne

4.1 Moderne verkiezingscampagnes

Koole geeft bij zijn karakterisering van de moderne kaderpartij ook aan hoe verkiezingscampagnes van dergelijke partijen eruit zien:¹⁷

- De campagnevoering is in handen van een kleine groep partijfunctionarissen en (kandidaat-)kamerleden. De rol van vrijwilligers in de campagne is beperkt.

- De campagne is niet langer gericht op een klassegebonden of godsdienstig bepaald deel van het electoraat, maar op één of meerdere segmenten van de kiezersmarkt.
- Het campagnebudget is relatief beperkt en wordt voornamelijk gefinancierd uit bijdragen van de leden (in het verleden met contributiegeld opgebouwde reserves en donaties).
- Bij de campagne wordt gebruik gemaakt van aan de reclame en marketing ontleende communicatiemethoden. De nadruk ligt op de persoon van de lijsttrekker en op één of enkele issues. Continu onderzoek naar kiezersvoorkeuren in opdracht van partijen komt nauwelijks voor. In beperkte mate wordt wel onderzoek gedaan naar de mogelijke effecten van een bepaalde campagnevoering.

Hieronder zal nu worden nagegaan in hoeverre de verkiezingsactie van de SP aan deze beschrijving van de 'moderne verkiezingscampagne' voldoet.

4.2 Organisatie

Net als bij moderne kaderpartijen was de leiding van de SP-campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 in handen van mensen uit de partij zelf.¹⁸ Het begin 1993 gevormde campagneteam bestond uit tien personen: bestuursleden en leden met ervaring in de media, reclame en marketing. Secretaris Kox fungeerde als campagneleider.

Anders dan bij moderne kaderpartijen waren de vrijwilligers in de campagne van de SP erg belangrijk. De partij heeft relatief veel leden en relatief veel actieve leden. Naar schatting is een kwart van de leden betrokken geweest bij de campagne (voornamelijk het rondbrengen van ruim drie miljoen folders en kranten).

4.3 Doelgroep

De campagne van de SP was in tegenstelling tot die van veel andere partijen wel gericht op een klassegebonden deel van het electoraat. Met de slogan 'Stem tegen. Stem SP' werd vooral gemikt op de lagere inkomenscategorien, oftewel in SP-jargon: de 'gewone mensen'.

4.4 Budget

Een begroting voor de campagne heeft de SP niet gemaakt. Tussen een half en een heel miljoen gulden zou het mogen gaan kosten. Dan zouden de gedane uitgaven, ook wanneer de Tweede Kamer niet haalbaar zou blijken te zijn, de partij niet in financiële nood brengen. In de voorafgaande jaren was immers een voorziening gecreëerd voor het voeren van een verkiezingscampagne.

De precieze kosten van de gevoerde campagne waren eind 1994 nog niet bekend.

Die moeten blijken uit de jaarrekening over dat boekjaar, die najaar 1995 gepubliceerd zal worden. Campagneleider Kox schat dat er minstens acht ton is uitgegeven. Het adverteren op busabri's en *billboards* kostte vier ton, voor spotjes bij regionale omroepen werd een ton betaald en de overige drie ton ging voor een groot deel op aan het in groten getale verspreide drukwerk.

Wat de financiële aspecten betreft wijkt de SP-campagne in vrijwel alles af van de moderne Nederlandse verkiezingscampagne, zoals die hierboven werd omschreven. Het budget van de SP was relatief hoog en werd gefinancierd met reserves die niet grotendeels opgebouwd waren met contributies, maar met afgedragen raadsvergoedingen.

4.5 Methodes van campagnevoering

Het eerste waar het campagneteam zich begin 1993 over boog, was de toonzetting van de campagne. Het maken van dezelfde fouten als in het verleden wilde men daarbij voorkomen. Zo was bij voorgaande gelegenheden duidelijk geworden dat het gebruiken van verschillende affiches voor verschillende verkiezingen bij de kiezer voor verwarring zorgde. Een partij als de SP, toch al nauwelijks bekend bij het grote publiek, deed er verstandig aan om voor de verkiezingen voor gemeenteraden, Tweede Kamer en Europees Parlement één huisstijl te kiezen.

Ook was geleerd van de vriendelijke toonzetting van de campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1989. 'Eerlijk en actief' was destijds de slogan en op de affiches was een minzaam lachende lijsttrekker Marijnissen (op de fiets met zijn dochter in het kinderzitje) te zien. Binnen de SP werd het achteraf het 'ideale-schoonzoonaffiche' genoemd. Kox: 'De campagne van 1989 leverde wel voldoende sympathie op, maar leidde niet tot het gewenste stemgedrag. De overheersende gedachte was toch: we moeten vooral de PvdA in de regering zien te krijgen, want dat is beter dan de VVD. En dan is het wel leuk dat die Marijnissen met z'n kind rondfietst en zoveel goede dingen voor de mensen doet, maar actief zullen ze toch wel blijven.' De conclusie die het campagneteam hieruit trok, was dat het agressiever moest in 1994.

Mensen die de SP nauwelijks of nog niet kenden, moesten door de campagne worden aangesproken. Uit eigen onderzoek en uit opiniepeilingen bleek dat de doelgroep van de partij niet zo zeer aangaf waar men zoal voor was, maar vooral waar men tegen was: het beleid van de regering. Aldus onstond de slogan 'Stem tegen. Stem SP'. De tomat werd als symbool voor deze protesthouding gekozen en was voorafgaand aan de verkiezingen terug te vinden op de folders, de affiches, de buttons, de t-shirts en in de soep, die bij alle evenementen van de partij gratis werd uitgedeeld. Van een foto-affiche met lijsttrekker Marijnissen werd afgezien, omdat hij een te vriendelijke uitstraling zou hebben. Bovendien zou de kiezer toch weinig boodschap hebben aan zo'n onbekend hoofd.

De affiches van de SP waren tijdens de campagne opvallend aanwezig. In plaatsen met afdelingen was het streven zelfs om het straatbeeld te domineren. In totaal werden 88.985 posters verspreid. Op het merendeel daarvan waren de tomaat en de verkiezingsleuze afgedrukt. In kleinere aantallen werden ook andere posters verspreid, die in de meeste gevallen gericht waren tegen politici van andere partijen. Favoriet mikpunt was Kok, de lijsttrekker van de grootste electorale concurrent, de PvdA. Maar ook Brinkman, Van Thijn, Hirsch Ballin en Janmaat moesten het op deze affiches ontgelden.

Een originele manier om de aandacht van de kiezer te trekken vond de SP met veertig vijftien meter lange spandoeken met de tekst 'Tegenstemmen is beter dan thuisblijven. Stem tegen. Stem SP', waarmee vrijwilligers in de laatste dagen voor 3 mei op viaducten boven autosnelwegen stonden. Behalve dat veel automobilisten dit gezien zullen hebben, vond het RTL-nieuws deze manier van campagnevoeren de moeite waard voor een item.

Met in totaal 3.331.425 folders en kranten, die in de weken voor de verkiezingen werden verspreid, deed de SP haar naam als 'postorderbedrijf van links' eer aan.¹⁹ In het drukwerk werd vooral geageerd tegen het kabinetsbeleid. Specifieke issues die aan de orde kwamen, waren onder meer de uitbreiding van Schiphol, de bevrozing van de AOW, het onderwijsbeleid van PvdA-minister Ritzen en CD-leider Janmaat.

De SP adverteerde tijdens de campagne bewust niet in de dagbladen. Te duur en te weinig effectief, zo luidde het oordeel. Bovendien wilde de partij het publiek verrassen. Daarom werd ook afgezien van het huren van reclameborden op NS-stations, zoals in 1989. De SP koos voor adverteren op busabri's, waarmee behalve gebruikers van het openbaar vervoer ook passerend verkeer bereikt werd. Daarnaast hingen op driehonderd goed zichtbare plaatsen in Nederland *billboards* van drie bij vier meter met de verkiezingsleus.

Op de lokale tv-zenders van Amsterdam, Utrecht en Rotterdam werden in totaal vijftig SP-spots uitgezonden. Voor uitzending bij de regionale radio-omroepen werden vijf verschillende spotjes gemaakt. Het ging om protestliederen met steeds dezelfde melodie, maar met wisselende teksten. De thema's die erin aan de orde kwamen, waren de teloorgang van het milieu, de bevrozing van de AOW, het verbreken van verkiezingsbeloften, het racisme van Janmaat en de werkloosheid. De liederen eindigden steeds met de oproep om tegen te stemmen en dus SP. Uiteindelijk zijn de spotjes in totaal 350 keer uitgezonden bij alle regionale omroepen, behalve die van Friesland en Zeeland.

Omroep Brabant en de Regionale Omroep Zuid (Limburg) weigerden twee van de vijf spotjes uit te zenden. Zij vonden de teksten 'Lubbers naar huis, 't karwei is geklaard / Hij heeft voor zichzelf heel wat centjes gespaard' en 'Janmaat heeft geen moer van de oorlog geleerd / Wie Turk is of jood wordt gediscrimineerd' te suggestief en te veel op de man gericht. SP-campagneleider Kox kon er achteraf wel om lachen. De weigering leverde de nodige publiciteit op. 'We twijfelden of

we ze nu een boze brief moesten sturen of een bos bloemen. In de nieuwsuitzendingen van Omroep Brabant lieten ze de spots zelfs horen met de mededeling dat ze ze niet mochten uitzenden.'

De minuten die de SP in het kader van de zendtijd voor politieke partijen mocht vullen, werden gebruikt voor het uitdragen van de 'Stem tegen. Stem SP'-boodschap. Het maken van het tv-spotje hiervoor was het enige dat de partij tijdens de campagne uitbesteedde. De eerste versie van de spot werd afgekeurd door het campagneteam. Te vriendelijk, vond men. De tweede versie had meer de gewenste agressieve toonzetting en haalde het wel. Een hoofdrol was weggelegd voor lijsttrekker Marijnissen. Het 'probleem' van zijn te vriendelijke uitstraling - reden waarom hij niet op de SP-affiches verscheen - werd ondervangen door Marijnissen in *close-up*, op Wiegeliaanse wijze recht in de camera kijkend, op norse toon de kijkers toe te laten spreken. De beelden van de lijsttrekker werden afgewisseld met beelden van onder meer met olie besmeurde vogels en het portret van Janmaat, waarop een getekende tomaat belandde.

Concluderend kan gesteld worden dat de heersende reclame-, marketing- en communicatietrends slechts een kleine rol gespeeld hebben in de SP-campagne. Alleen de consequent toegepaste huisstijl (slogan en tomaat) is eraan ontleend, maar deze werd tevoren niet uitgetest. In de folders van de partij stond wel steeds een foto van lijsttrekker Marijnissen, maar zijn persoon kreeg nauwelijks nadruk in de campagne. Wat in hoofdzaak moest blijven hangen, was het beeld van de SP als protest- en tegenstempartij. Het aanstippen van een aantal issues was slechts een middel daartoe.

4.6 Opinieonderzoek

Continu onderzoek naar kiezersvoorkeuren heeft de SP niet laten verrichten. Wel kocht de partij zich in het najaar van 1993 in de peilingen van het NIPO en bureau Inter/View in.

Het NIPO legt bij enquêtes zijn respondenten de in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen voor als keuzemogelijkheid. Heeft de respondent een andere voorkeur, dan dient hij het hokje 'overige partijen' aan te kruisen. Het kostte de SP 16.000 gulden om als zelfstandige categorie op de enquêteformulieren van het NIPO vermeld te worden. Dat hield niet de garantie in dat de partij ook genoemd zou worden in de uitslag. Daarvoor moest ze de steun van meer dan 0,67% van de respondenten krijgen.

Inter/View legt haar respondenten geen keuzemogelijkheid voor, maar vraagt hun naar de partij die hun voorkeur zou genieten bij verkiezingen. De steun voor in de Tweede Kamer vertegenwoordigde partijen wordt sowieso in de uitslag vermeld; die voor andere partijen komt terecht in de categorie 'overige partijen'. Voor 15.000 gulden kon de SP echter vermelding in de uitslagen kopen.

Op het totale campagnebudget vormde de 31.000 gulden die betaald moesten

worden aan 's lands meest gerenommeerde opiniepeilers slechts een relatief klein bedrag. Maar dat er betaald moest worden, noemt campagneleider Kox 'belachelijk' en hij noemt de beslissing om het toch te doen 'zeker voor een partij als de SP een "slikmoment"'. Achteraf is het waarschijnlijk het best bestede geld van de campagne geweest. Het bracht de SP al ruim voor de gemeenteraadsverkiezingen onder de aandacht van de kiezers en als de vermelding van de partij in de peilingen al geen positief effect had op haar aanhang onder de kiezers, dan gold dat wel voor de door de voorspellingen gegenereerde publiciteit.

4.7 Aandacht van de media

De teneur van de aandacht in de media was positiever voor de SP dan in het verleden. Meestal werd het beeld geschetst van een vrolijke, actieve tegenstempartij. Op het maoïstische verleden werd zelden ingegaan en ook termen als 'Rode Jehova's'²⁰ en 'simplisten', die vroeger in bijna iedere publikatie opdoken, bleven meestal achterwege.

Dat in het verleden vaak nogal smalend over de SP werd geschreven, wijt partijsecretaris Kox deels aan de pers. 'Parlementaire journalisten komen niet zo snel naar Oss, Groningen of Tilburg om te kijken wat voor een rare fenomenen zich daar aan het politieke firmament aftekenen. Dus grepen ze naar de boeken van Koos van Zomeren,²¹ waarin de SP van de jaren zeventig wordt beschreven. Toen waren we ook nog een buitengewoon bizarre partij. Maar alle linkse partijen waren toen een beetje gek. Maar dat heeft niets te maken met de huidige SP. Je beoordeelt de PvdA toch ook niet op Nieuw Links.' Kox steekt ook de hand in eigen boezem. 'Wij hebben jarenlang het naïeve idee gehad: "Als ze niet willen komen en niet over ons willen schrijven, dan laat ze maar stikken! We zijn geen politieke partij geworden voor *de Volkskrant*!" En dus kwam de pers niet en bleven journalisten graven in het enige dat over de SP was geschreven, de boeken van Koos van Zomeren.' Volgens Kox kwam de SP tot inkeer na de mislukte verkiezingen van 1989. Sindsdien heeft de partij haar eigen persmedewerkers, worden er regelmatig persconferenties gegeven, en persberichten en knipselkranten verstuurd.

In haar campagne voor de Tweede-Kamerverkiezingen van 1994 ondernam de SP talrijke pogingen om de aandacht van de media te trekken. De ervaringen in het verleden maakte dat de partij weinig verwachtte van de *free publicity* in de laatste twee weken voor de gang naar de stembus. CDA en PvdA slokken dan stevast de meeste aandacht op, omdat de vraag 'Wie wordt de grootste?' de journalisten erg bezighoudt. De SP probeerde dan ook voornamelijk gebruik te maken van de ruimte die de media in de weken daarvoor nog wel hadden.

Enerzijds kwamen de journalisten door de peilingen en de uitslag van de gemeenteraadsverkiezingen deels uit eigen beweging naar de SP toe. Anderzijds probeerde de partij ook de aandacht te trekken met opvallende acties en

evenementen.

Met de 'Dag van Ooit' op 13 maart 1994 in het speciaal voor de gelegenheid afgehuurde Drunense attractiepark Land van Ooit slaagde de SP in die opzet. In een atmosfeer waarin gezelligheid en amusement prevaleerden boven politiek, werd de overwinning bij de gemeenteraadsverkiezingen gevierd, en werden de drieduizend aanwezige partijleden bedankt voor hun inzet en aangespoord om er nog een keer tegenaan te gaan voor de kamerverkiezingen. Profiterend van de wel vaker 'nieuwsluwe' zondag, kreeg de dag ruimschoots aandacht in vele dagbladen en in het NOS-journaal.

Andere grootschalige evenementen leverden niet die publiciteit op die van tevoren was verwacht. Als protest tegen het op initiatief van minister van Economische Zaken Andriessen georganiseerde Nationaal Economiedebat op 24 maart organiseerde de SP een alternatief debat. Voor de poorten van het NOB-complex in Hilversum, waar onder meer politici, *captains of industry* en wetenschappers bijeen waren, liet de partij de 'gewone' mensen aan het woord: buschauffeurs, ontslagen DAF-werknemers en voormalige mijnwerkers. De media berichtten er echter nauwelijks over.

Een door de SP georganiseerd congres over 'Tweedeling en de gevolgen voor de gezondheid', een dag na het alternatieve debat, kreeg al even weinig aandacht. Naar aanleiding van de uitkomsten van een onderzoek van het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieuhygiëne, waaruit naar voren kwam dat mensen met een lage sociaal-economische status gemiddeld vierenhalf jaar eerder dood gaan en gemiddeld twaalf jaar minder gezond zijn dan mensen met een hoge status, was in het Congresgebouw in Den Haag onder meer een aantal wetenschappers uit binnen- en buitenland uitgenodigd.

Wat betreft de gegenereerde publiciteit was een aantal kleinschalige, ludieke acties succesvoller. Als protest tegen de mogelijke bevrozing van de AOW werd op 28 maart het beeld van Willem Drees op de Haagse Groenmarkt ingepakt. Om dezelfde reden nuttigde een groep SP-ers op 4 april, tweede paasdag, het ontbijt in de achtertuin van CDA-lijsttrekker Brinkman in Leiden.

De tournee langs elf grote steden in de laatste twee weken voor de verkiezingen kreeg vooral aandacht in de lokale pers van de betreffende plaatsen. Opmerkelijk genoeg was er overigens tijdens de elf verkiezingsbijeenkomsten geen gelegenheid voor een openbare discussie. Mensen met vragen of opmerkingen konden zich na afloop persoonlijk tot de sprekers wenden. Volgens campagneleider Kox een bewuste keuze. 'Na de eerste vraag uit het publiek denken mensen of "Wat een stomme vraag! Ik wil niet op die manier afgaan" of "Wat een intelligente vraag! Zo'n hoog niveau heb ik niet". Met als gevolg dat de discussie na twee of drie vragen doodslaat. Opstaan in een zaal met honderd mensen is voor veel mensen een hele stap. Nu vormden zich na afloop groepjes rond de diverse sprekers, waarbij degenen die aarzelden om iets te vragen eerst even konden afwachten wat anderen te vragen hadden. Volgens ons is dat veel

eerlijker en democratischer.'

De verwachting dat de SP en andere kleine partijen in de laatste twee weken voor de verkiezingen door CDA en PvdA zouden worden weggedrukt in het campagnenieuws kwam uit. Desondanks haalde de SP in die periode nog een aantal keren de tv-journaals en actualiteitenrubrieken en dat was meer dan waar het campagneteam op had durven hopen. Op welke wijze en hoeveel aandacht de SP in de media kreeg, baarde het team overigens minder zorg dan de manier van berichtgeving over de PvdA. Op het moment dat er over de sociaal-democraten positief geschreven zou gaan worden en het beeld zou worden opgebouwd dat een regering zonder de PvdA toch echt slechter is voor 'gewone mensen', dan zou de SP het moeilijk krijgen, zo leerde volgens het campagneteam het verleden.

5. Slot

De SP heeft in de laatste weken voor de verkiezingen, zoals ze al vreesde, terrein verloren aan de PvdA. Door een slimme campagne van de sociaal-democraten en de neergang van het CDA werd de vraag 'Wie wordt de grootste?' weer actueel. Hierdoor zal een aantal potentiële SP-kiezers alsnog PvdA hebben gestemd. De SP wist dan ook niet de drie zetels te halen, die in de opiniepeilingen werden voorspeld en die de partij zich vooraf tot doel had gesteld. Niettemin is tevredenheid op zijn plaats gezien de ervaringen bij vorige verkiezingen en het dramatische resultaat van GroenLinks, dat op 3 mei aanzienlijk meer last van sociaal-democratische concurrentie had.

De door de SP gevoerde campagne is geen moderne verkiezingscampagne zoals Koole die beschreven heeft, maar daarom nog niet ouderwets. Als niet in de Tweede Kamer vertegenwoordigde, relatief onbekende partij koos de partij heel verstandig voor het bij herhaling op agressieve wijze hameren op een eenvoudige en voor de doelgroep aansprekende boodschap: wie een protest tegen het gevoerde kabinetsbeleid wil laten horen, doet er goed aan om op de SP te stemmen. Mede dankzij het karakter van de vele acties werd het beeld uitgedragen van een vrolijke en actieve 'tegenstem-partij' en werden de zwakke kanten verdoezeld. Aan het maoïstische verleden van de SP en aan de in sommige opzichten weinig democratische organisatiestructuur besteedden de media immers nauwelijks aandacht.

De dissonanten in de organisatiestructuur lijken het grootste gevaar voor de SP in de komende jaren. Dat de partij niet net als andere politieke groeperingen lijkt op een moderne kaderpartij, is geen ramp. Integendeel: aan eigenaardigheden als de verplichte afdracht van raadsvergoedingen en het relatief grote aantal actieve leden ontleent zij haar kracht. Bepaalde aspecten van de organisatie zijn echter potentiële tijdbommen: een wel erg invloedrijke top, de afkeer van intern debat en dissidente geluiden, de beperkte openheid en de slechts spaarzaam georganiseerde congressen. Of de pers stelt deze zaken op den duur aan de kaak,

of een ontevreden achterban doet dat. Het enige dat de SP daartegen kan doen, is deze tijdbommen onschadelijk te maken door de hervormingen van de afgelopen jaren verder door te zetten.

noten

1. In maart 1993 wijzigde de Socialistiese Partij haar naam in Socialistische Partij.
2. Verkiezingsadvertentie SP, onder andere in het *Nieuwsblad van het Noorden*, 21 mei 1977.
3. Zie G. Voerman, 'De "Rode Jehova's". Een geschiedenis van de Socialistiese Partij', in: *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1987, 124-150.
4. De uitspraken van SP-secretaris Tiny Kox - tevens leider van de verkiezingscampagnes van 1994 - die in dit artikel zijn opgenomen, werden door hem gedaan tijdens door mij afgenomen interviews op 9 maart en 29 juni 1994 in Rotterdam.
5. Gevonden in het artikel 'SP vindt kritiek op brochure buitenlanders lafhartig', in: *de Volkskrant*, 18 mei 1983.
6. *De Volkskrant*, 30 juli 1983.
7. Zie voor de anti-PvdA-campagne van de SP: G. Voerman, 'Een partij voor "gewone mensen". Bij het parlementaire debuut van de SP', in: *Politiek & Cultuur*, 54 (1994), 2 (apr.), 3-9; en G. Voerman en W. van Schuur, 'David en Goliath? Over de SP en de PvdA', in: *Socialisme & Democratie*, 52 (1995), 2 (feb.), 86-92.
8. De uitspraken van SP-voorzitter en lijsttrekker bij de Tweede-Kamerverkiezingen Jan Marijnissen, die in dit artikel zijn opgenomen, werden gedaan tijdens een door mij afgenomen interview op 19 maart 1994 in Oss.
9. *Trouw*, 24 maart 1991.
10. R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 377-395.
11. Koole, *op.cit.*, 407-412.
12. M. Duverger, *Political parties*, London, 1967), 63 en verder.
13. De opbrengst per raadslid is sterk wisselend en vooral afhankelijk van de grootte van de gemeente, waarin hij in de raad zit.
14. Socialistische Partij, *Jaarrekening 1993*, Rotterdam, 1994.
15. De CPN verloor bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 1986 alle drie haar kamerzetels.
16. Voorzitter van de Osse speeltuin is de echtgenote van Jan Marijnissen.
17. Koole, *op.cit.*, 372-373 en 410-411. Zie ook K. Brants, W. Kok en Ph. van Praag jr., *De strijd om de kiezersgunst. Verkiezingscampagnes in Nederland*, Amsterdam, 1982, 55.

18. De feitelijke verkiezingscampagne dient onderscheiden te worden van de permanente campagne die vanaf 1989 werd gevoerd om de SP een helder landelijk profiel te geven.
19. De term 'postorderbedrijf van links' komt van het SP-lid Derk Sauer en werd voor het eerst gebruikt in de *Haagse Post*, 28 januari 1989.
20. De benaming 'Rode Jehova's', waarschijnlijk voor het eerst gebruikt in de *Haagse Post*, duidt op het fanatisme waarmee SP-ers vooral in de jaren zeventig met hun partijbladen colporteerden.
21. K. van Zomeren gaat vooral in zijn boek *De Witte Prins*, Amsterdam, 1985, in op zijn SP-verleden.

DE UITGEBLEVEN TOENADERING

Een inhoudsanalyse van de verkiezingsprogramma's van SGP, GPV en RPF (1977-1994)

J. Weggeman

1. Inleiding

1.1 Onderzoeksvraag

Eén van de stellingen met betrekking tot de drie protestants-christelijke partijen¹ die tegenwoordig opgeld doet, luidt dat hun verkiezingsprogramma's geen duidelijke verschillen meer laten zien.² Wanneer dit zo geponeerd wordt, rijst een aantal vragen. Is hier sprake van *wishful thinking*, of van een uitspraak die spoort met de werkelijkheid? Hebben in het verleden tussen de programmapunten van de partijen meer tegenstellingen bestaan dan tegenwoordig, zoals genoemde stelling impliceert? Of anders geformuleerd, kan er gesproken worden van een convergentie van GPV, RPF en SGP in de achterliggende jaren op basis van thema's uit de verkiezingsprogramma's? En zo ja, op welk terreinen doet zich deze toenadering voor?

Om op bovenstaande vragen een antwoord te kunnen geven, zal een systematisch onderzoek moeten plaatsvinden naar eventuele veranderingen van het programmatisch profiel van deze drie partijen, zoals dat tot uiting komt in de verkiezingsprogramma's. Het is daartoe noodzakelijk om de programma's van het drietal door de tijd heen te bezien. Een dergelijke analyse ontbreekt vooralsnog. In dit artikel zal een eerste poging gedaan worden om hierin te voorzien.³

Het hier volgende onderzoek beoogt de beantwoording van twee vragen. De eerste betreft de veranderingen door de tijd heen in de verkiezingsprogramma's van de afzonderlijke partijen. Deze vraag zal in paragraaf 2 aan de orde komen. De tweede vraag wordt behandeld in paragraaf 3 en heeft betrekking op de eventuele divergentie of convergentie van de drie reformatorische partijen ten gevolge van de eerder beschreven veranderingen. Ook de programmatische verschillen tussen de drie anno 1994 zullen in deze paragraaf ruimschoots aan bod komen. In paragraaf 4 zal een poging worden ondernomen een antwoord op de onderzoeksvragen te formuleren. Vóór dit alles wordt evenwel eerst inzicht gegeven in de gehanteerde werkwijze.

1.2 Werkwijze

Onderzoek naar de ontwikkeling van de inhoud van verkiezingsprogramma's door de tijd heen is geen alledaagse bezigheid van politicologen. Een kwalitatieve analyse van partijprogramma's is slechts tweemaal eerder ter hand genomen. A. Hoogerwerf heeft in 1963 de verkiezingsprogramma's van ARP, KVP, PvdA en VVD uit de jaren 1948 en 1963 met elkaar vergeleken.⁴ Recentelijk zijn de programma's van CDA, PvdA en VVD geanalyseerd voor de periode 1971-1989 door A.M.B. Michels.⁵

Het valt niet te ontkennen dat het in dit artikel gepresenteerde onderzoek de sporen draagt van deze twee analyses. Tegelijkertijd heeft het ook een geheel eigen karakter. Met name van Michels is het idee overgenomen van de rubricering van de kernthema's uit de verkiezingsprogramma's. Hieruit kan worden afgeleid of deze thema's door de jaren heen 'uiterlijk consistent' zijn. Met uiterlijke consistentie wordt in dit artikel bedoeld dat een punt dat benadrukt wordt in een bepaald programma, ook in het volgende programma wordt geaccentueerd en dat dus niet in ieder opeenvolgend verkiezingsprogramma de kernthema's wisselen. Door deze uiterlijke consistentie op langere termijn verkrijgt de partij een bepaald profiel, waarmee het zich van de andere partijen weet te onderscheiden.

Gepoogd is in de lijn van Michels de benadrukte punten uit de programma's in tabellen te plaatsen en zo de uiterlijke consistentie in kaart te brengen. Ervan uitgaande dat de partijen de thema's waaraan zij groot gewicht toekennen reeds in de inleiding vermelden, zijn deze door een sterretje (*) te herkennen in de tabel. Wanneer geen duidelijke inleiding aanwezig is, zijn alle kernthema's in het programma met een sterretje aangeduid. Punten die benadrukt worden in een programma met een inleiding, maar niet in de inleiding zelf genoemd worden, worden aangegeven met een rondje (○). Bij de interpretatie van de tabellen moet evenwel gelet worden op het aantal inleidingen van een partij. Zo had het GPV in de periode 1977-1994 vier, de RPF drie en de SGP twee duidelijke inleidingen.

Het is onjuist te denken dat wanneer sprake is van een grote uiterlijke consistentie, er dan geen convergentie van standpunten kan hebben plaatsgevonden. De inhoud van de kernthema's kan zich immers wijzigen (bijvoorbeeld door een veranderde interpretatie van de bijbel), zonder dat de nadruk die op het thema gelegd wordt, daarbij wordt afgezwakt. Daarom is hieronder eveneens gekeken naar de inhoudelijke consistentie van de programmapunten. Daarbij wordt nagegaan hoe aan de verschillende thema's uit de verkiezingsprogramma's in de loop der jaren inhoud is gegeven. Op dit vlak beweegt dit onderzoek zich meer in de richting van de studie van Hoogerwerf.

1.3 Verkiezingsprogramma's

Dat juist de programma's voor de Tweede-Kamerverkiezingen in dit artikel onderwerp van analyse zijn en niet andere partijdocumenten is, om met Michels te spreken, omdat zij 'de meest betrouwbare documenten zijn om te bepalen waar een partij voor staat, welke thema's zij belangrijk vindt en welke standpunten ingenomen worden... Tevens wordt in verkiezingsprogramma's het meest duidelijk een koppeling gelegd tussen abstracte doelstellingen en concrete actiepunten'.⁶ Het voordeel van onderzoek naar verkiezingsprogramma's boven beginselprogramma's is dat verkiezingsprogramma's veelal periodiek worden geherformuleerd en dat voor alle te onderzoeken partijen op een min of meer gelijk moment. Eveneens zijn verkiezingsprogramma's meer uitgesproken in het uiten van concrete partijstandpunten.

De verkiezingsprogramma's zijn voor partijen van belang voor het articuleren en aggregeren van wensen en verlangens. Daarnaast vervullen programma's ook zelf een aantal functies. Koole noemt er in zijn dissertatie zes. We volstaan hier met de profileringsfunctie te noemen. Door middel van een programma kan een partij zich ten opzichte van andere partijen profileren en levert 'daarmee - idealiter - door het bieden van een helder alternatief een bijdrage aan het functioneren van de parlementaire democratie'.⁷ Het is van belang te expliciteren dat in dit artikel de verkiezingsprogramma's in het licht van deze functie zullen worden beoordeeld. Ten slotte zij hier vermeld dat verkiezingsprogramma's veelal 'codificeren' wat elders binnen de partij aan opvattingen door werkgroepen, het wetenschappelijk bureau en de fractie gegenereerd wordt.⁸

In het hier gepresenteerde onderzoek zijn de programma's voor de Tweede-Kamerverkiezingen van GPV, RPF en SGP uit 1977, 1981, 1986, 1989 en 1994 onderzocht. De programma's van 1982 zijn weggelaten, omdat deze in het algemeen identiek waren aan die van 1981. Dat de programma's vanaf 1977 zijn geanalyseerd, komt doordat toen voor het eerst alle drie de protestants-christelijke partijen zich in de verkiezingsstrijd wierpen. In dat jaar namelijk debuteerde de in 1975 opgerichte RPF - zonder succes overigens.

Bij dit onderzoek is van de sinds 1977 verschenen bundelingen van de verkiezingsprogramma's door I. Lipschits gebruik gemaakt, op twee uitzonderingen na. Daar de bundel van 1977 een ontwerp-verkiezingsprogramma van de SGP bevat, is van deze partij voor dat jaar de definitieve versie gebruikt. Een tweede uitzondering betreft het programma van de RPF uit 1977. Als nieuwkomer was de RPF niet in de bundel opgenomen. Ook van deze partij is daarom van het door de partij uitgegeven exemplaar gebruik gemaakt.

2. De protestantse partijen van 1977-1994

2.1 GPV

Een blik op de gegevens in tabel 1 maakt snel duidelijk dat in de verkiezingsprogramma's van het GPV een hoog aantal kernthema's in de bestudeerde periode steeds terugkeert. De meeste van deze thema's spreken voor zichzelf. Met 'openbare christelijke zeden' worden hier onder meer bedoeld de standpunten ten aanzien van zondagsrust en pornografie. Slechts een klein aantal kernpunten is in de loop der jaren uit het programma afgevoerd, of daaraan toegevoegd. De uiterlijke consistentie door de tijd heen van de thema's is als gevolg hiervan dan ook zeer groot.

Zoals in de inleiding is aangekondigd, zal hier ook meer inhoudelijk op de verschillende kernpunten worden ingegaan. Daarbij is het met name van belang om diè veranderingen op het spoor te komen, die direct of indirect het ideologische, principiële karakter van de partij raken. Bij het GPV zijn een aantal van deze inhoudelijke wijzigingen waar te nemen.

Tabel 1. Punten benadrukt in verkiezingsprogramma's GPV, 1977-1994

	1977	1981	1986	1989	1994
werkgelegenheid	*	*	*	*	*
milieu	*	*	*	*	*
leven/gezondheidszorg	*	*	*	*	*
geestelijke vrijheid	*	o	*	*	*
rechtsorde/criminaliteit	*	o	o	*	*
vrede en veiligheid/NAVO	*	o	o	o	o
onderwijs	*	o	o	*	o
huwelijk/gezin/emancipatie	*	*	*	o	o
sociale voorzieningen/ welvaartsstaat	*	o	*	o	o
nationale identiteit	*	o	o	*	o
openbare christelijke zeden	*	*	o	o	o
gezonde financiën	*	o	o	o	o
ontwikkelingshulp		*	o	o	
verslaving					*
duidelijke inleiding		+	+	+	+

Eén van de meest in het oog springende koerswijzigingen heeft plaats gehad op het terrein van huwelijk, gezin en emancipatie. Zowel in 1977 als in 1981 belijdt het GPV dat de gehuwde vrouw 'in de eerste plaats een taak in het gezin' heeft. In 1989 is dit afgezwakt tot de stelling dat 'het een zaak van man en vrouw samen (is) afspraken te maken over de verdeling van taken'. Daaraan wordt in 1994 nog toegevoegd dat het een taak van de overheid kan zijn 'belemmeringen voor toetreding van vrouwen tot de arbeidsmarkt en ook voor de uitoefening door vrouwen van maatschappelijke en politieke functies' weg te nemen.⁹ Daarnaast ging het GPV in 1994 over tot de aanvaarding van het registreren van alternatieve samenlevingsvormen. In 1989 werd zo'n registratie nog afgewezen.¹⁰

Dat bovenstaande ontwikkeling niet op zichzelf staat, blijkt wel uit het verdwijnen van de bepaling uit de verkiezingsprogramma's van 1977 en 1981 dat 'gemeenten en woningcorporaties niet gedwongen' mogen worden 'hun woningen te verhuren aan ongehuwd samenlevende paren of aan mensen die een homofiele relatie hebben aangegaan'.¹¹ Ten slotte valt in deze categorie onder te brengen het in 1994 voor het eerst opgenomen programma-onderdeel waarin het GPV onderkent 'dat zich de noodzaak kan voordoen van beperking van gezinsgrootte voor sommige ontwikkelingslanden'.¹²

Ook op het gebied van de ontwikkelingssamenwerking deden zich behoorlijke veranderingen voor. Daarmee wordt niet zozeer bedoeld op de verminderde nadruk zoals tabel 1 laat zien, maar meer op een inhoudelijke wending. In 1981 wordt bepaald dat 'landen die zich afsluiten voor de prediking van het Evangelie' zelf barrières opwerpen voor de ontwikkelingstaak. 'Nederland dient overheidssteun dan aan andere landen ten goede te doen komen.' In 1994 is deze conditie vervangen door het respecteren van mensenrechten als voorwaarde voor hulpverlening aan ontwikkelingslanden.¹³ Er wordt in het laatste programma niet langer een verband gelegd tussen ontwikkelingshulp en evangelieprediking.

Een laatste, min of meer aan de categorie rechtsorde gerelateerde, verandering heeft betrekking op het stakingsrecht. In 1977 wordt het stakingsrecht volledig van de hand gewezen en worden stakingen door overheidspersoneel 'als onwettige acties tegen het wettige overheidsgezag' scherp veroordeeld. De toon die in 1994 aangeslagen wordt, kan milder genoemd worden: 'het recht op collectieve actie... wordt te veel als een gegeven beschouwd bij geschillen over arbeidsvoorwaarden'. Tegelijkertijd wordt aangegeven dat staken door overheidspersoneel niet meer in zijn totaliteit wordt veroordeeld: 'de overheid verbiedt dat... ambtenaren die betrokken zijn bij de handhaving van de openbare orde, in uniform actie voeren tegen de overheid'.¹⁴

Bovenstaande wijzigingen nuanceren de eerder vastgestelde uiterlijke consistentie van de kernpunten in de verkiezingsprogramma's van het GPV. Een zekere neiging om de scherpe kantjes van de hierboven genoemde programmapunten af te vijlen, is uit deze verschuivingen af te leiden. De ideologische samenhang tussen de verschillende thema's van de GPV-programma's blijft echter duidelijk aanwezig, doordat bij al deze punten wordt gerefereerd aan de bijbelse uit-

gangspunten van de partij.¹⁵

2.2 RPF

Bleek bij het GPV door de jaren heen een grote mate van uiterlijke consistentie van de kernpunten in de verkiezingsprogramma's, bij de RPF is dat niet anders (zie tabel 2). Wel is enige groei in het aantal benadrukte thema's waar te nemen in de beginjaren tachtig. Een verklaring daarvoor kan het jeugdige karakter van de partij zijn, waardoor op een aantal terreinen standpunten eerst moesten rijpen. Aan het eind van de jaren tachtig liggen de kernpunten nagenoeg vast. Reeds in 1981 treedt de RPF met een samenhangend programma naar buiten. Op vrijwel alle terreinen - uitgezonderd de thema's ruimtelijke ordening en financiën - weet de partij ook in 1986, 1989 en 1994 de verschillende punten met elkaar in verband te brengen door te verwijzen naar de bijbelse uitgangspunten.

Ook voor de RPF behoeft het opgeroepen beeld van consistentie enige nuanceering, daar ook hier inhoudelijke veranderingen door de jaren heen zijn vast te stellen - in de eerste plaats op sociaal-economisch gebied. In 1977 en 1981 werpt de partij zich op als pleitbezorger voor de versoering van het sociale stelsel. Hoewel ook daarna de overbelasting van de verzorgingsstaat wordt onderkend, worden vervolgens toch meer sociale verworvenheden in bescherming genomen. Zo wordt in 1989 en 1994 een verlaging van het minimumloon afgewezen. Verder pleit het program van 1994 voor het zoveel mogelijk ontzien van de uitkeringen, waarbij tevens wordt gesteld: 'de zwaarste lasten behoren op de sterkste schouders terecht te komen'.¹⁶

In de internationale politiek is eveneens een wending waar te nemen, ten aanzien van de Verenigde Naties (VN). In 1981 toont de RPF zich tegenover het lidmaatschap 'zeer kritisch': 'Uitgangspunt vormt immers de gedachte dat de mens-van-goede-wille de heilstaat in het hier en nu zal kunnen bereiken. Nederland dient de VN te verlaten indien deze organisatie... een instrument wordt in het streven naar een wereldregering'. Deze negatieve houding is in 1994 verwisseld voor een meer positieve. Slechts wordt opgemerkt dat de VN een intergouvernementele organisatie moet blijven. Noch de kritiek op de grondslag van de VN, noch de dreiging van uittreding wordt meer gehoord. De positieve zijde van de VN-functies worden daarentegen meer benadrukt.¹⁷

Wat betreft het milieubeleid heeft de RPF ook een verandering doorgemaakt. Het duidelijkst kan dit gellustreerd worden aan de hand van de houding van de partij ten opzichte van kerncentrales. In 1981 wordt nog gepleit voor het in werking houden van de bestaande kerncentrales. Zelfs is onder bepaalde voorwaarden 'een uitbreiding van het aantal kerncentrales aanvaardbaar'. Het programma van 1986 is aarzelend. De milieu-aspecten geven in 1994 uiteindelijk de doorslag; zij krijgen voorrang boven economische belangen. Dientengevolge wordt 'meer accent... gelegd op (onderzoek naar) duurzame energiebronnen als wind, zon en water, en... afbouw van kernenergie'. Ook wordt in 1994 gepleit voor een 'eco-

logisering van de belastingstelsel: arbeid wordt goedkoper door verlaging van de belastingdruk op met name de laagste inkomens, milieuvervuiling wordt duurder'.¹⁸

Daarmee zijn de belangrijkste inhoudelijke veranderingen van de verkiezingsprogramma's van de RPF besproken. Op religieus vlak zijn de veranderingen gering. Bij elkaar genomen zijn de inhoudelijke wijzigingen van de kernthema's op sociaal-economisch terrein en ten aanzien van het milieubeleid daarentegen aanzienlijk. De RPF is daarmee op deze gebieden enigszins opgeschoven naar links.

Tabel 2. Punten benadrukt in verkiezingsprogramma's RPF, 1977-1994

	1977	1981	1986	1989	1994
werkgelegenheid	*		*	*	o
milieu		*	*	*	*
leven/gezondheidszorg	*	*	*	*	*
geestelijke vrijheid		*	*	*	*
rechtsorde/criminaliteit	*	*	*	*	*
vrede en veiligheid/NAVO	*	*	*	*	*
onderwijs	*	*	o	*	*
huwelijk/gezin/emancipatie	*	*	*	*	*
sociale voorzieningen/ welvaartsstaat	*	*	*	*	*
nationale identiteit		*	o	o	o
openbare christelijke zeden	*	*	o	o	o
gezonde financiën			*	*	*
ontwikkelingshulp	*	*	*	*	*
verslaving		*	*	o	o
economische sectoren		*	o	o	
volkshuisvesting/ruimt. ordering/verkeer en waterstaat		*	o	o	*
duidelijke inleiding			+	+	+

2.3 SGP

De SGP wijkt wat betreft de uiterlijke consistentie van de kernthema's in de verkiezingsprogramma's niet af van de twee zusterpartijen. Een enkele uitzondering daargelaten, keren alle kernpunten in ieder program terug. Wel heeft de SGP - evenals de RPF - enige moeite om bij sommige issues te verwijzen naar haar bijbelse uitgangspunten, met name bij de sociaal-economische thema's. De samenhang is dientengevolge niet zo groot als bij het GPV.

Inhoudelijke wendingen door de jaren heen zijn welhaast niet aan te treffen. Toch moet hier voor het verkiezingsprogramma van 1994 een uitzondering worden gemaakt. Hoewel de wijzigingen in vergelijking met het GPV en de RPF gering te noemen zijn, zijn zij voor de SGP aanzienlijk. Zo zal in het verkiezingsprogramma van 1994 namelijk tevergeefs gezocht worden naar een verwijzing naar artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB).

Tabel 3. Punten benadrukt in verkiezingsprogramma's SGP, 1977-1994

	1977	1981	1986	1989	1994
werkgelegenheid	*	*	*	o	
milieu	*	*	*	*	*
leven/gezondheidszorg	*	*	*	*	*
rechtsorde/criminaliteit	*	*	*	*	*
vrede en veiligheid/NAVO	*	*	*	o	o
onderwijs	*	*	*	*	o
huwelijk/gezin/emancipatie	*	*	*	*	*
sociale voorzieningen/ welvaartsstaat	*	*	*	o	*
nationale identiteit	*	*	*	o	*
openbare christelijke zeden	*	*	*	*	o
gezonde financiën	*	*	*	o	o
ontwikkelingshulp	*	*	*	o	*
economische sectoren	*	*	*	o	o
identiteit christelijke instellingen	*	*		*	*
duidelijke inleiding				+	+

Naar dit 'theocratische' artikel wordt in alle overige SGP-programma's minimaal één keer verwezen.¹⁹ Hier moet echter aan toegevoegd worden, dat het hier om het ontbreken van een verwijzing gaat die geen enkele invloed heeft op de programmapunten zelf. Inhoudelijk is hier dus niet direct sprake van een koerswijziging.

Een tweede punt dat hier nog aandacht vergt, is de band tussen ontwikkelingssamenwerking en evangelieverkondiging. Deze koppeling is in het laatste verkiezingsprogramma losgelaten in die zin, dat in de paragraaf die handelt over ontwikkelingshulp niet meer gerefereerd wordt aan de verkondiging van het evangelie, zoals dat in ieder geval vanaf 1977 steeds geschiedde. Of het hier een heuse koerswijziging betreft, valt nog te bezien. Volgende verkiezingsprogramma's zullen daar uitsluitsel over moeten geven. Dit geldt overigens ook voor een aantal geconstateerde wijzigingen bij de andere partijen. Dit alles neemt niet weg dat de SGP, gezien de geringe programmatische veranderingen, inhoudelijk de meest consistente partij genoemd kan worden.

2.4 Tussenbalans

Worden SGP, GPV en RPF afgezet tegen de door Michels onderzochte partijen, dan wordt direct duidelijk dat de kleine reformatorische partijen een veel grotere uiterlijke consistentie bezitten (gezien de benadrukte thema's) dan PvdA, CDA en VVD. Het aantal issues die een grote groep van de kiezers aanspreken en die voor een korte tijd opduiken en weer verdwijnen, is bij de protestantse partijen - zo al aanwezig - uitermate gering. Ook de samenhang of coherentie van de verkiezingsprogramma's is bij GPV, RPF en SGP groot.

Voor wat betreft dit laatste, de coherentie van de programmapunten, kan gezegd worden dat het GPV op dit punt de beste papieren heeft. Door de jaren heen heeft deze partij tussen alle kernpunten een samenhang weten te bewerkstelligen door te verwijzen naar bijbelse uitgangspunten. Zoals reeds geconstateerd hebben de beide andere partijen bij enkele thema's hier enige moeite. Daarbij is in het bijzonder de afname van de coherentie van de programmapunten in het SGP-verkiezingsprogramma van 1994 opvallend.

Is het verschil in uiterlijke consistentie tussen de hier onderzochte partijen enerzijds en die van CDA, PvdA en VVD - zoals door Michels vastgesteld - anderzijds groot, enige differentiatie tussen GPV, RPF en SGP is daarentegen moeilijk vast te stellen (mede gelet op de verscheidenheid in frequentie van inleidingen).

De wegen van de partijen lopen duidelijker uiteen wanneer het gaat om de inhoudelijke consistentie van de thema's van de programma's door de tijd heen. De SGP heeft zich hier bewezen als de meest consistente partij. De beide andere reformatorische partijen zijn daarentegen wel in beweging gekomen. De RPF heeft op het sociaal-economisch vlak haar koers verlegd. Zij is op de schaal die loopt van 'vergroten ongelijkheid' ter rechterzijde naar 'opheffen ongelijkheid' aan

de linker kant, duidelijk wat naar links opgeschoven. Eenzelfde richting is het GPV opgegaan, maar dan op een schaal die 'orthodox' als rechtse pool en 'vrijzinnig' als linkse heeft.²⁰ Ook het belang van milieugericht beleid is voor de RPF groter geworden. Welke divergerende of convergerende gevolgen deze verplaatsingen nu concreet hebben gehad, moet thans worden onderzocht.

Ter waarschuwing dient echter eerst nog te worden gewezen op het feit dat de hier geconstateerde verschuivingen slechts door een analyse van de inhoudelijke consistentie op het spoor zijn gekomen. Die waarschuwing betreft een meer methodologisch punt. Uit het bovenstaande blijkt dat uiterlijke en inhoudelijke consistentie niet identiek zijn. Een analyse van de uiterlijke consistentie alleen is onvoldoende om tot conclusies te komen ten aanzien van de ideologische geprofileerdheid van het verkiezingsprogramma. Achter de uiterlijke consistentie van programmapunten kunnen immers inhoudelijke wijzigingen schuil gaan. Maar ook omgekeerd, uiterlijke inconsistentie behoeft nog niet noodzakelijkerwijs inhoudelijke inconsistentie te betekenen. Dat bijvoorbeeld de SGP in 1994 de werkgelegenheid niet meer als kernthema in haar programma heeft opgenomen, heeft er immers niet toe geleid dat inhoudelijk ook een andere werkgelegenheidspolitiek wordt voorgestaan. Uiterlijke consistentie en inhoudelijke consistentie verdienen bij een kwalitatief onderzoek naar verkiezingsprogramma's beide aandacht.

3. Onderlinge programmatische verschillen

3.1 Anno 1994

Nu de veranderingen in het ideologisch-programmatisch profiel van GPV, RPF en SGP vanaf 1977 in kaart zijn gebracht, is het nuttig te bezien welke programmatische afstand er tussen de partijen bestaat om dan vervolgens na te gaan of deze sindsdien kleiner dan wel groter is geworden. Voor de overzichtelijkheid is het gewenst om gebruik te maken van de verkiezingsprogramma's van de partijen in één en hetzelfde jaar. We nemen daarvoor de meest recente programma's, die van 1994. Aan de hand van de eerder beschreven veranderingen kan dan bezien worden of op grond van de verkiezingsprogramma's in de loop van de tijd sprake is van programmatische convergentie dan wel van divergentie. Daar het onmogelijk is om alle verschillen in detail te bespreken, worden zij geclusterd in een aantal hoofdcategorieën. De eerste categorie betreft - afhankelijk van de benaming die eraan gegeven wordt - de godsdienstvrijheid, de geestelijke vrijheid of de verhouding tussen kerk en staat. Uit de hierboven gepresenteerde tabellen valt direct op dat deze thema's bij de SGP in geen enkel verkiezingsprogramma een kernpunt vormen (ofschoon zij een principieel tegenstander is van godsdienstvrijheid²¹), in tegenstelling tot de andere twee partijen. Daartegenover staat dat de SGP - opnieuw in tegenstelling tot GPV en RPF - de christelijke identiteit van instellingen wél duidelijk als kernthema opvoert.

Enkele voorbeelden kunnen deze verschillen tussen SGP enerzijds en GPV en RPF anderzijds nader toelichten. De SGP bepleit het invoeren van het ambtsgebed en van nationale bid- en dankdagen door de overheid.²² Deze partij is voorstander van positieve discriminatie van de christelijke religie en de daarop gebaseerde instellingen. Zo zegt het SGP-program van 1977: 'In het jeugd- en jongerenwerk moet voorrang worden gegeven aan de levensbeschouwing die zich naar de Bijbel wil richten', en in 1994: 'Steeds meer mensen zijn aangewezen op de zorg van anderen. Alleen als die zorg is ingebed in christelijke naastenliefde, kan deze tot haar recht komen'.²³ Ook het in 1994 voorgestelde onderwijsbeleid is hier een uitdrukking van: 'Onderwijs en onderzoek aan universiteiten en hogescholen moet bijbels genormeerd zijn'.²⁴

Beide andere reformatorische partijen, die wèl een kernthema van de godsdienstvrijheid maken, waken in de eerste plaats tegen de negatieve discriminatie van de christelijke religie en de daarop gegronde instellingen. Zij doen dit onder het motto van de geestelijke vrijheid. Zo zien deze partijen bijvoorbeeld de Algemene Wet Gelijke Behandeling als een bedreiging van de geestelijke vrijheid en bestrijden zij deze wet op grond daarvan.²⁵ Met dit thema verband houdend is de scheiding tussen kerk en staat. Het GPV is hierin evenals bij de geestelijke vrijheid duidelijker dan de RPF. Met name wanneer gesteld wordt: 'Subsidiëring van kerkelijk werk en van geestelijke vorming vanwege niet-kerkelijke genootschappen moet als strijdig met de scheiding van kerk en staat worden afgewezen'.²⁶

De tweede hoofdcategorie van verschillen tussen de reformatorische drie heeft betrekking op huwelijk, gezin en emancipatie. Registratie van alternatieve samenlevingsvormen, zo is reeds eerder geconstateerd, wordt geaccepteerd door het GPV. RPF en SGP daarentegen wijzen elke vorm van registratie af.²⁷ Ook de bevolkingspolitiek vormt een punt van verschil. Reeds is opgemerkt dat het GPV de noodzaak van geboortenbeperking in ontwikkelingslanden inziet. De SGP meent echter dat Nederland geen steun mag 'verlenen aan programma's voor (gedwongen) geboortebeperring'.²⁸ De RPF doet er het zwijgen toe. Op de hierboven genoemde punten kan het GPV het meest progressief van de drie worden genoemd.

Wat betreft emancipatie is de RPF het meest uitgesproken. Het spreekt voor haar vanzelf 'dat vrouwen en mannen gelijke rechten en gelijke kansen behoren te hebben. Dat geldt zowel voor het verkrijgen van betaald werk als voor de arbeidsvoorwaarden'. Het GPV wijkt hier niet veel vanaf wanneer het zegt dat 'belemmeringen voor toetreding van vrouwen tot de arbeidsmarkt' door de overheid kunnen worden weggenomen. Het SGP-standpunt is duidelijk anders. Deze partij ziet als enige van de drie een aparte taak weggelegd voor de vrouw. Zo stelt de SGP: 'Zeker als de kinderen jong zijn, ligt de eerste roeping van de vrouw bij het dagelijks verzorgen van deze kinderen'.²⁹

In de derde plaats kunnen ook verschillen tussen de partijen op cultureel en maatschappelijk gebied niet ontkend worden. Hiertoe behoort onder meer de

houding ten opzichte van sport, die bij het GPV ('De overheid kan bijdragen in de kosten van... sportbeoefening') en de RPF ('Overheidssteun voor sportbeoefening dient aanvullend te zijn op particuliere bijdragen') duidelijk positiever is dan bij de SGP. Deze laatste is van mening dat de overheid 'geen verantwoordelijkheid' heeft 'ten aanzien van de (financiële) ondersteuning van sport'.³⁰ Een geheel ander punt betreft verzekering. Als enige stelt de SGP expliciet dat de regering 'gemoedsbezwaren tegen (elke vorm van) verzekering' dient te blijven erkennen.³¹

Ten vierde is in het laatste verkiezingsprogramma een uiteenlopende visie van de partijen waar te nemen op sociaal-economisch terrein. Kortweg gezegd komt het erop neer dat GPV en SGP zich op de sociaal-economische dimensie rechts van de RPF bevinden. In paragraaf 2.4 is reeds gesteld dat de RPF zich in de loop van haar bestaan wat naar links heeft bewogen. Op deze materie zal hieronder nog worden teruggekomen in verband met een eventuele convergentie. De RPF is voorstander van een 'begeleide economie'. Zij wil de uitkeringen ontzien en is voorstander van een 'koppeling van minimumlonen en uitkeringen aan het welvaartspeil'. De partij stelt eveneens voor dat 'de belastingdruk op arbeid, met name bij de inkomens van minimum tot modaal, wordt verlaagd'.³²

De SGP is geen voorstander van een automatische koppeling tussen lonen en uitkeringen. In tegenstelling tot de RPF is deze partij voorstander van een afschaffing van de kapitaal- en vermogensbelasting, en van een lastenverlichting voor de midden- en hogere inkomens. Alhoewel het GPV zegt ernaar te streven 'de onderlinge verhoudingen tussen de inkomensgroepen globaal in stand te houden' heeft ook voor deze partij evenals voor de SGP de 'verlenging van de eerste schijf de hoogste prioriteit'. Tevens is het GPV voorstander van een 'verlaging van het wettelijk minimumloon met ongeveer 15 procent'.³³

Wat betreft het milieubeleid, ten slotte, is de RPF ook het meest radicaal. Zij is, zoals reeds gezegd, voorstander van ecologisering van het belastingstelsel en wenst heroverweging van de uitbreiding van Schiphol en afbouw van kernenergie. Het GPV wil daarentegen wel een uitbreiding van Schiphol, maar laat zich niet uit over kernenergie. De SGP zwijgt over Schiphol, maar spreekt zich uit voor het handhaven van de huidige kerncentrales en het onder voorwaarden uitbreiden van kernenergie. Tevens neemt de SGP de landbouw in bescherming tegen een teveel aan milieumaatregelen.³⁴ Daarmee staat deze partij in vergelijking met de andere twee het meest gereserveerd tegenover milieumaatregelen.

Uiteraard is de positiebepaling van de partijen aan de hand van hun programmapunten niet altijd eenvoudig. Zo kan een bepaalde partij op een bepaald punt zich de ene keer geheel in zwijgen hullen, maar de volgende keer weer een expliciet standpunt innemen. Een voorbeeld daarvan is de doodstraf. De SGP toont zich hiervan telkens weer nadrukkelijk voorstander. De RPF is in 1994 vaag. Zij is tegenstander van de doodstraf, maar wel voorstander van het schrappen van artikel 114 van de Grondwet ('de doodstraf kan niet worden

opgelegd'). Ook binnen de partij zelf heeft dit verwarring gewekt³⁵. De positie van het GPV is evenmin nauwkeurig te bepalen. In het laatste verkiezingsprogramma wordt niet gesproken over de doodstraf. Toch heeft deze partij zich in 1981 wel positief uitgelaten over de doodstraf.³⁶

Zonder te willen pretenderen een geheel volledig overzicht te hebben gepresenteerd van de programmatische verschillen tussen de drie reformatorische partijen, is in ieder wel geval duidelijk geworden dat hun onderlinge verschillen de wereld nog niet uit zijn. Worden de twee schalen uit paragraaf 2.4 gehanteerd, dan komen op grond van de bovenstaande verschillen GPV en RPF op de 'orthodoxie'-schaal grosso modo links van de SGP te staan (waarschijnlijk ook op het punt van de doodstraf). Op de sociaal-economische 'gelijkheids'-schaal bevindt de RPF zich links van GPV en SGP.

3.2 Verleden en toekomst

Nu kan worden ingegaan op een eventuele programmatische convergentie tussen of divergentie van de partijen. Daartoe wordt de stellingname in het verleden in ogenschouw genomen. Voorzichtigheid moet in acht genomen worden met conclusies op die punten waar bij de ene partij veranderingen zijn geconstateerd, maar waarover de andere partijen zich noch positief, noch negatief of soms ook wel in het geheel niet uitgelaten hebben. Dit betreft onder andere het stakingsrecht, de VN en de ontwikkelingshulp. Daar het op ontwikkelingshulp na geen kernthema's voor de partijen zijn, is dit echter ook niet cruciaal.

Toch behoeven de conclusies die in paragraaf 2 ten aanzien van deze punten zijn geformuleerd, niet geheel verwaarloosd te worden. De wijzigingen zeggen immers wel iets over de positie van de partij zelf in de loop der jaren. Alle drie de veranderingen zijn in verband te brengen met de geconstrueerde 'orthodoxie'-schaal. En op alle drie de punten is de geconstateerde verandering een verschuiving naar de vrijzinnige kant geweest. Dat geldt voor het GPV voor de standpunten betreffende stakingen en ontwikkelingshulp. Voor de RPF geldt dit voor de opstelling ten opzichte van de VN en voor de SGP voor wat betreft de ontwikkelingshulp.

Niet alleen voor deze drie punten, maar ook voor de overige vastgestelde inhoudelijke wijzigingen op de 'orthodoxie'-schaal geldt dat er geleidelijk aan een zekere neiging bij de reformatorische partijen bestaat om zich wat te verwijderen van de behoudende pool. Hierbij lijkt het GPV relatief gezien het meest in de richting van het midden te zijn opgeschoven.

Met betrekking tot de opvatting over huwelijk, gezin en emancipatie laten de standpunten van de partijen zich beter vergelijken. Doordat het GPV zich thans niet meer uitlaat over wat de taak van de vrouw behoort te zijn, is deze partij richting de RPF geschoven. Daarbij is de kloof tussen de SGP en het GPV groter geworden. Het inzien van de noodzaak van geboortenbeperking in ontwikkelingslanden en het accepteren van de registratie van alternatieve

samenlevingsvormen heeft het GPV de RPF op deze punten links doen passeren. Is door de bank genomen de afstand tussen GPV en RPF in deze categorie echter min of meer gelijk gebleven, ten opzichte van de SGP lijkt deze te zijn toegenomen. Derhalve moet van een divergentie tussen GPV en SGP gesproken worden. Ook ten aanzien van het voorgestelde sociaal-economisch beleid kunnen hier conclusies getrokken worden over de onderlinge programmatische afstand tussen de drie partijen. Met de verschuiving van de RPF in linkse richting heeft deze partij zich op dit terrein van zowel SGP als GPV verwijderd. Tegelijk schuift het GPV wat in de richting van de SGP op. Op het punt van het minimumloon wordt de SGP door het GPV (die een verlaging hiervan voorstelt) zelfs rechts gepasseerd. De verschillen ten aanzien van het sociaal-economisch beleid die in paragraaf 3.1 zijn geschetst, zijn voor een groot deel in het laatste verkiezingsprogramma naar voren gekomen.

De voorgestane politiek van de partijen met betrekking tot sociale voorzieningen en lonen wordt veelal gehuld in termen als 'zorg voor zwakkeren', die gepaard gaan met de vaststelling dat aanpassingen van het stelsel van sociale zekerheid noodzakelijk zijn. GPV en RPF pleiten in 1977 voor een onthouding van de overheid ten aanzien van de loonontwikkeling. De SGP staat rechts daarvan door te stellen dat: 'Nivellering van inkomens die niet te rechtvaardigen is, leidt tot aantasting van de inkomens van de middengroepen'. Tot aan 1989 blijven deze standpunten min of meer bestaan. Het GPV toont in 1981 nog een sociaal gezicht door te pleiten voor 'matiging naar draagkracht'.³⁷ De SGP blijft al de jaren door vooral het oog richten op de belangen van de middengroepen. In 1994 beginnen zich echter duidelijke verschillen af te tekenen tussen het GPV en de RPF zoals hierboven in paragraaf 3.2 is uiteengezet. Op grond van de verkiezingsprogramma's van 1994 kan dan ook een divergerende ontwikkeling op dit terrein worden vastgesteld.

Het voorgestane milieubeleid ten slotte is in het verkiezingsprogramma van 1994 een duidelijk punt van onderscheid tussen de RPF enerzijds en GPV en SGP anderzijds. Het stemgedrag van de drie in de Tweede Kamer inzake de sluiting van de kerncentrale Borssele in november 1994 gaf aan dat het hier om een serieus verschilpunt gaat. De RPF, die bij deze stemmingen een sleutelpositie innam, heeft zich - in lijn van haar verkiezingsprogramma van 1994 - als het meest links van de reformatorische partijen betoond op het gebied van milieu, door mee te stemmen met een motie van GroenLinks.

4. Conclusie

De verkiezingsprogramma's van GPV, RPF en SGP geven vanaf 1977 niet eenduidig blijk van een voortschrijdende toenadering tussen deze partijen. Argumenten op grond hiervan vóór een fusie van de reformatorische drie zijn in historisch perspectief dan ook niet juist. In de eerste plaats zijn de programma-punten van de partijen in de tijd gezien uiterlijk zeer consistent. Wanneer ten

tweede de inhoudelijke consistentie van de programmapunten in de analyse wordt betrokken dan blijken zich bij de betrokken partijen weliswaar wijzigingen voor te doen, maar zonder dat deze een convergerend patroon vertonen. De veranderingen in de standpunten roepen zelfs eerder een beeld van divergentie dan van convergentie op.

Op grofweg drie terreinen is in dit artikel een profilering of wijziging in de programmapunten door de jaren heen vastgesteld, namelijk op sociaal-economisch vlak, ten aanzien van het milieubeleid en met betrekking tot punten die in een meer directe zin aan de religie gerelateerd zijn. De laatstgenoemde categorie wijzigingen heeft ertoe geleid dat de SGP programmatisch gezien in de loop van de tijd op de 'orthodoxie'-schaal meer geïsoleerd is komen te staan ten opzichte van de twee andere reformatorische partijen - vooral van het GPV. Ook de RPF is verder van de twee andere protestants-christelijke partijen af komen te staan, maar dan ten aanzien van sociaal-economische en milieuvraagstukken.

De drie kleine christelijke partijen in Nederland geven anno 1994 in hun verkiezingsprogramma's in ieder geval geen blijk van een verminderde profilering ten opzichte van elkaar. Vraagstukken als de herinvoering van de doodstraf en de staatkundige vernieuwingen bijvoorbeeld kunnen zich in de nabije toekomst nog als profileringspunten gaan ontwikkelen. Vanuit het oogpunt van de parlementaire democratie is dit positief te waarderen. Zolang de partijen afzonderlijk aan de verkiezingen deelnemen, mogen deze punten niet verbloemd worden. De kiezer moet dan weten waar de drie reformatorische partijen staan.

Er doet zich zo een paradoxale situatie voor.³⁸ Enerzijds neemt de samenwerking tussen de partijen toe (zoals ook is vastgesteld door Hippe en Voerman³⁹); anderzijds is er sprake van een uiteenlopende houding ten opzichte van bepaalde thema's, die terug te vinden is in de verkiezingsprogramma's (zoals hierboven is betoogd). Wanneer deze paradoxale situatie zich bestendigt, hebben de partijen hun achterban ongetwijfeld iets uit te leggen.

noten

1. In dit artikel worden verschillende begrippen gebezigd om GPV, RPF en SGP gezamenlijk aan te duiden. Het omstreden begrip 'klein rechts' is achterwege gelaten, maar daarmee is niet gezegd dat de nu gehanteerde begrippen onbetwistbaar zijn.

2. Zie onder anderen J.P. de Vries in: *Groen Katern*, 47 (1994), 3 (mei), 33, en met name: J. Hippe en G. Voerman, 'Reformatorisch Staatkundig Verbond? Over de samenwerking tussen RPF, SGP en GPV (1975-1994) in: *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1994, 177 (noot 53).

3. Met dank aan R.A. Koole voor zijn kritische commentaar op een eerdere versie, die als paper ten behoeve van de cursus Nederlandse Politieke Partijen aan Rijksuniversiteit te Leiden in het kader van de studie politieke wetenschappen

gepresenteerd is.

4. A. Hoogerwerf, 'Sociaal-politieke strijdpunten: smeulend vuur', in: *Sociologische Gids*, 10 (1963), 5, 249-263.
5. Zie A.M.B. Michels, *Nederlandse politieke partijen en hun kiezers (1970-1989)*, Enschede, 1993, 91-125; en idem, 'PvdA, VVD en CDA: ideologische profilering of 'catch-all parties'?', in: *Acta Politica*, 27 (1992), 2, 189-212. Voor een kritische bespreking van haar dissertatie zie M.P.C.M. van Schendelen in: *Beleid & Maatschappij*, 21 (1994), 3, 115.
6. Michels, *Nederlandse politieke partijen*, 92. Zie hiervoor (alsmede voor een nuancering) ook M.L. Zielonka-Goei, *Uitzicht op de toekomst*, Delft, 1989, 12-15.
7. R.A. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 112.
8. Koole, *op.cit.*, 318.
9. *Verkiezingsprogramma's* bijeengebracht en van een register voorzien door prof.dr. I. Lipschits, Den Haag, 1977, 73; *ibidem*, 1981, 167; *ibidem*, 1989, 31; *ibidem*, 1994, 100.
10. *Ibidem*, 1994, 100; *ibidem*, 1989, 8.
11. *Ibidem*, 1977, 84; *ibidem*, 1981, 171.
12. *Ibidem*, 1994, 131.
13. *Ibidem*, 1981, 183-184; *ibidem*, 1994, 131.
14. *Ibidem*, 1977, 80; *ibidem*, 1994, 101-102.
15. De begrippen samenhang en coherentie worden in dit artikel als synoniemen gebruikt en betekenen niet meer dan dat door middel van verwijzingen naar meer abstracte uitgangspunten een structuur in het programma wordt aangebracht, zodat het niet het aanzien krijgt van 'enkele honderden programmapunten die met elkaar slechts in verband staan door de nietjes die de bladzijden bijeenhouden' (Bart Tromp in: *het Parool*, 21 december 1985). Aan deze begrippen worden hier in tegenstelling tot Michels geen verdere conclusies verbonden.
16. *Verkiezingsprogramma RPF*, 1977, 7; *Verkiezingsprogramma's* 1981, 372; *ibidem*, 1989, 184; *ibidem*, 1994, 223 en 228-233.
17. *Ibidem*, 1981, 364-365; *ibidem*, 1994, 246.
18. *Ibidem*, 1981, 376; *ibidem*, 1986, 362; *ibidem*, 1994, 222, 225-226.
19. Het gemis was de Landelijke Stichting ter bevordering van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen ook opgevallen; zie A. de Gruijter, 'Waar was artikel 36', in: *In het spoor*, 18 (1994), 6, 202.
20. Zie voor deze schaal ook A. Hoogerwerf, *Protestantisme en progressiviteit*, Meppel, 1964, 53. Ook I. Lipschits, *Links en rechts in de politiek*, Meppel, 1969, is met name voor de positiebepaling van alle Nederlandse politieke partijen op verschillende schalen lezenswaardig.
21. Zie J. Hippe, 'GPV, SGP en de vrijheid van de burgers. Enige verkenningen',

- in: *Jaarboek 1988 DNPP*, Groningen, 1989, 78.
22. *Verkiezingsprogramma's*, 1994, 66.
23. *Signalen voor Goede Politiek* (verkiezingsprogramma SGP in 1977), 1977, 8; *Verkiezingsprogramma's*, 1994, 75.
24. *Ibidem*, 1994, 72.
25. *Verkiezingsprogramma's*, 1994, 194-195 en 100-101. De SGP, die zich bij de afwijzing van deze wet niet onverbloemd 'kan' beroepen op de geestelijke vrijheid, beperkt zich tot de opmerking: 'De Algemene Wet Gelijke Behandeling is uit principieel en staatsrechtelijk oogpunt onaanvaardbaar. Deze wet moet daarom ingetrokken worden.' *Verkiezingsprogramma's*, 1994, 67.
26. *Ibidem*, 1994, 99.
27. *Ibidem*, 1994, 201 en 66.
28. *Ibidem*, 1994, 91.
29. *Ibidem*, 1994, 100; 230 en 82.
30. *Ibidem*, 1994, 125; 230, 236 en 76.
31. *Ibidem*, 1994, 83.
32. *Ibidem*, 1994, 227, 231-232.
33. *Ibidem*, 1994, 83-85; 109, 113-114.
34. *Ibidem*, 1994, 116; 222, 240; 82, 85-86.
35. Zie *Reformatorisch Dagblad*, 14 november 1994.
36. *Verkiezingsprogramma's*, 1981, 163; *ibidem*, 1994, 68; *ibidem*, 1994, 195.
37. *Verkiezingsprogramma's*, 1977, 79; *ibidem*, 1981, 176; *Verkiezingsprogramma RPF*, 6; *Signalen*, 12.
38. Zie ook P.H. de Jong en R. Ubels, 'Van Dijke, Van der Vlies en Schutte over vier maanden kabinet-Kok: "Paars" noopt christen-politici tot andere strategie', in: *Nederlands Dagblad*, 24 december 1994.
39. Zie met name Hippe en Voerman, *op.cit.*, 190-191

POLITIEKE PARTIJEN IN HET TIJDPERK VAN DE ONBEDOELDE GEVOLGEN

F.R. Ankersmit

'The problem is to know the highest truth which the people will bear, and to inculcate and to preach that.'

W. Bagehot, *The English constitution*, 180.

1. Inleiding

In 1954 constateerde Neumann dat de politieke partij een 'stiefkind van de politieke theorie'¹ gebleven was en nu, een veertig jaar later, is er in die toestand nog maar weinig veranderd. Hoeveel er door politicologen over politieke partijen ook geschreven werd, politiek filosofen zagen hier zelden een aanleiding in om aan het door de politicologen vergaarde materiaal politiek filosofische conclusies te verbinden.² Zij concentreerden zich in de jaren na de Tweede Wereldoorlog op een analyse van politieke begrippen als 'verplichting', 'positieve of negatieve vrijheid', het begrip 'behoren', etc. Later ontwikkelden zij (met Rawls) theorieën over een rechtvaardige welvaartsverdeling, zelden over de staat (omdat men dat gewoonlijk een obsoleet thema achtte), over de aard en de oorsprong van macht (buiten Frankrijk evenmin een populair thema), maar recentelijk vooral over de burger en zijn rechten en verplichtingen. De drie belangrijkste stromingen in de hedendaagse politieke filosofie, het libertarianisme (Rawls), het republicanisme (Pocock, Rorty) en het communitarisme (MacIntyre en Taylor) hebben ondanks hun verschillen met elkaar gemeen dat zij alle de burger, zijn aard, zijn plichten en zijn rechten als de politiek filosofische thematiek *par excellence* zagen. Veel van de verdiensten en de zwakheden van de hedendaagse politieke filosofie zijn uit dit gegeven te verklaren.³ Maar nog steeds is de politieke partij zelden door de politieke filosoof bestudeerd. In bijvoorbeeld Brian Barry's 550 bladzijden dikke *Democracy, power and justice*, dat de neerslag is van een uiterst nauwgezet en langdurig politiek filosofisch onderzoek van de democratie, worden slechts twee schamele bladzijden aan de rol van politieke partijen gewijd; Rawls en Nozick maken er in hun in-

vloedrijke studies zelfs geen enkel woord aan vuil.

Er laat zich een aannemelijke verklaring voor deze merkwaardige tekortkoming bedenken. Realiseren we ons daartoe dat de natuurlijke hoofdpersonen in de politieke filosofie de burger en de staat zullen zijn, dan zal duidelijk zijn dat de partij een lastige positie tussen beide inneemt. We hebben het gevoel dat de partij, als *trait d'union* tussen de burger en de staat, niet meer kan zijn dan een afgeleide van een van deze twee. Anders gezegd, in eerste aanleg lijkt de politieke partij ons voor de vraag te stellen of zij als een politieke emanatie van de burger en van zijn politieke verlangens, dan wel als een embryonale staat gezien moet worden die, inderdaad, bij ontstentenis van andere partijen (zoals de voormalige Oostbloklanden tonen) het vermogen heeft om de staat daadwerkelijk in zich op te nemen. Nu wil ik hier zeker niet mee zeggen dat de partij, zelfs wanneer men zou volharden in de wens haar deze bescheiden middenpositie toe te kennen, geen interessant onderwerp van politiek filosofische bespiegeling zou kunnen zijn. Waar het mij hierbij om gaat is dat de plaats van de partij in het politiek systeem, dankzij bedoelde middenpositie, nooit meer dan een afgeleide lijkt te kunnen zijn van de (interessantere) politiek filosofische problemen rond de verhouding tussen burger en staat. Met andere woorden, ziet men de politieke partij inderdaad als slechts zo een bemiddelende instantie tussen burger en staat, dan heeft het weinig zin om zich te gaan verdiepen in het subsidiaire probleem van de politieke partij zolang een adequate politiek filosofische omschrijving van staat en burger nog niet voorhanden is. Hier ligt wellicht zowel een verklaring als (een gedeeltelijke) legitimatie voor de geringe aandacht voor de politieke partij in de hedendaagse politieke filosofie.

Het voorgaande rechtvaardigt de verwachting dat inzake partijen twee benaderingen te verwachten zijn: binnen de eerste benadering wordt de continuïteit tussen burger en partij beklemtoond, terwijl in de tweede benadering de partij in continuïteit met de staat wordt gedacht en aan haar een autonomie wordt toegekend die uit haar binnen deze benadering onderkende nauwe relatie met de staat voortvloeit. Vanuit de aard van de democratie lijkt het voor de hand liggend om de eerste benadering boven de tweede te verkiezen: want wordt op deze manier niet de partij en de staat het dichtste bij de burger gebracht? En is dat niet wat wij als democraat na behoren te streven? Zo gemakkelijk ligt dat evenwel niet. We moeten ons immers realiseren dat wanneer wij spreken van 'democratische besluitvorming', wij daarmee een oordeel vellen over het *gehele* traject tussen de burger en de staat. En tegen die achtergrond laat het zich voorstellen dat wie de democratische banden tussen de burger en de partij aanhaalt, daarmee juist die tussen burger en staat kan verzwakken. Bijvoorbeeld omdat daarmee de onderhandelingspositie van de partij ten opzichte van de staat en ten opzichte van andere partijen verzwakt wordt; de staat kan daarmee losgemaakt worden van de burger in een mate die zich nu juist helemaal niet verdraagt met onze idealen van democratische controle.

2. Leibholz

Maar er is een ernstiger, en vooral ook interessanter probleem. En dat komen we op het spoor wanneer we kijken naar de concepties over de relatie tussen partij en staat zoals die in de jaren vijftig en zestig ontwikkeld werden door de Duitse staatsrechtgeleerde Gerhard Leibholz. Leibholz begint met te wijzen op de onmisbaarheid van de partij in de hedendaagse democratie: zonder de partij zou het volk überhaupt geen mogelijkheid hebben om politieke invloed uit te oefenen. De afstand tussen enerzijds de staat en anderzijds de individuele (niet binnen partijen georganiseerde) burger en de daaruit resulterende machtsverschillen tussen burger en staat zijn dan dermate groot, dat de staat in de praktijk vrij spel zou hebben tegenover de burger. Uit deze redenering blijkt al hoezeer Leibholz ertoe geneigd zal zijn om de partij de plaats toe te kennen die op het eerste gezicht aan de burger toe lijkt te vallen: het is eerst door middel van de partij (en niet vanuit de individuele burger) dat de democratische volkswil tot uitdrukking komen kan. Of, zoals Leibholz het zelf formuleert: 'der demokratische Parteienstaat ist seinem Wesen nach wie seiner Form nach nichts anders als eine rationalisierte Erscheinungsform der plebiszitären Demokratie - oder wenn man will - ein Surrogat der direkten Demokratie im modernen Flächenstaat'.⁴ Met andere woorden, de partijstaat à la Leibholz is een surrogaat voor de directe democratie in die zin, dat onder de *aegis* van de politieke partij de burger directe invloed uitoefent in de staat - zoals we de directe democratie altijd als de ideale vorm van de democratie plegen te zien. Of nauwkeuriger nog, Leibholz's partijendemocratie is, in feite, een directe democratie van de partijen. Dat betekent ook dat het debat in het parlement en dat tussen parlement en regering veel van zijn betekenis verliezen moet: immers conform Leibholz's wens die besluitvorming te modelleren naar het plebisiet en naar de gang van zaken in de directe democratie blijft er weinig ruimte meer over voor zinvol debat op dat niveau omdat men noch de motivatie, noch het recht zal hebben om (als gevolg van in het debat aangevoerde, nieuwe argumenten) van mening te veranderen. De positie, en meer in het bijzonder de getalsverhoudingen tussen de partijen zijn beslissend en Leibholz constateert dan ook dat daarmee de politieke partijen 'die eigentliche Herren der Gesetzgebung'⁵ zijn.

Inderdaad, in de eerste plaats valt in Leibholz's gedachtengang op dat hij het debat tussen de politieke partijen in het parlement geen autonome plaats wenst toe te kennen: wetgeving moet een afspiegeling zijn van de krachtsverhoudingen tussen de partijen in het parlement - en daarmee is het belangrijkste vanuit een democratisch perspectief gezegd. Dat in de bestaande parlementaire praktijk van de meeste Westeuropese democratieën het parlementaire debat leidt tot compromissen en soms tot geheel nieuwe inzichten waarin de oorspronkelijke posities van de partijen nauwelijks meer herkenbaar zijn, en dat daarin vaak het verrassende oplossende vermogen van de

democratie ligt en haar talent om verontrustende sociale en politieke conflicten van hun angel te ontdoen - dat zijn aspecten van de democratie waarvoor in Leibholz's plebiscitaire partijendemocratie geen plaats is ingeruimd. De verklaring hiervoor ligt mogelijk in een typisch Duitse onwil om het marchanderen met politieke principes en politieke idealen (dat daartoe uiteraard vereist is) te aanvaarden als een positieve realiteit en als juist de bron voor dat zo opmerkelijke politiek scheppende vermogen dat de democratie eigen is.⁶ De paradox is, derhalve, dat juist het op het eerste gezicht zo positief te waarden geloof in de heiligheid van politieke principes ons verblinden zal voor het feit dat de meest fundamentele politieke principes juist door die ogenschijnlijk zo abjecte democratische onderhandelingsmarkt van principes het beste gegarandeerd worden. Wie niet wil onderhandelen over zijn hoogste principes, zal ze binnen de logica van de democratie daardoor juist verraden.

En dat brengt ons bij een tweede aspect van Leibholz's concepties, namelijk bij zijn zogenaamde 'identiteitsfilosofie', dat wil zeggen zijn opvatting dat *idealiter* een identiteit van kiezer, partij en staat gerealiseerd wordt. Ik wil in dat tweede aspect ook weer twee elementen onderscheiden. In de eerste plaats, de verzwegen premisse in Leibholz's redenering is dat er een maximale continuïteit behoort te bestaan tussen burger en staat - zoals die uiteraard ook verlangd wordt in de directe democratie - en dat iedere bedreiging van die continuïteit zoveel mogelijk 'gladgestreken' moet worden. Bij Leibholz wordt deze continuïteit tussen burger en staat vooral door de partij gerealiseerd en daar ligt dan ook de eigenlijke reden voor de uitzonderlijke prominentie die de politieke partij in Leibholz's politieke filosofie verkrijgt. En dat brengt mij bij een tweede overweging. Als gevolg van deze prominentie boet de rol van staat en burger veel aan betekenis in. De staat is slechts een verlengde van de partijen en, meer in het bijzonder, de burger wordt binnen Leibholz's conceptie geacht geheel op te gaan in de partij: de burger heeft geen politieke existentie buiten de partij. De 'bemiddeling' tussen burger en staat door de partij stimuleert aldus een overschaduwing van datgene *waartussen* bemiddeld wordt door de bemiddelende instantie - i.e. de partij.

Het is hierop dat de kritiek op Leibholz zich concentreerde. Verschillende auteurs, zoals M. Kriele, W. Mantl, D.H. M. Meuwissen, W. Hennis en D.J. Elzinga,⁷ wezen er op hoezeer Leibholz's conceptie strijdig is met zowel de theorie als de praktijk van de representatieve democratie. Hun belangrijkste argument daarbij is dat de representant, of wij daarbij nu allereerst aan de individuele volksvertegenwoordiger, aan de politieke partij, of zelfs aan de staat denken, altijd een bepaalde autonomie heeft ten opzichte van de gerepresenteerde. De representant is niet slechts een zaakgelastigde van de gerepresenteerde, door 'last en ruggespraak' aan de gerepresenteerde gebonden, maar hij heeft, na eenmaal door de representant gekozen te zijn, vrijheid van handelen en van beslissen (zij het dat hij later door de kiezer voor zijn doen en laten ter verantwoording geroepen kan worden). En die autonomie

wordt de representant niet alleen toegekend omdat de praktijk van de besluitvorming dat vereist, maar daar zijn ook twee belangrijke theoretische redenen voor. In de eerste plaats beoogt de representant niet de behartiging van de belangen van degene(n) die hem kozen, maar die van een bepaalde conceptie van het landsbelang (zij het dat de bijzondere belangen van de kiezer tot uitdrukking komen in deze opvattingen over wat in het landsbelang is). En als gevolg van deze gerichtheid op het landsbelang beziet de representant de politieke besluitvorming noodzakelijkerwijs vanuit een ander perspectief dan de gerepresenteerde.⁸

3. Esthetische politieke representatie

En dat brengt mij bij een tweede, belangrijker overweging. Eigen aan alle politiek is dat zij de uitoefening van (legitieme) politieke macht vereist en, hoe men het ook wendt of keert, deze zal altijd het karakter hebben van een opleggen van de wil van de staat aan de burger. Onze eerste reactie is om daarin een weliswaar noodzakelijke maar toch betreutswaardige beperking van de vrijheid van de burger in te zien - en zeker is die intuïtie niet in alle gevallen onjuist. Maar de kern van de zaak ligt toch elders. Zoals we ook als individu vaak een directe behoeftebevrediging uitstellen omdat we ons realiseren dat ons eigenbelang op langere termijn daarmee juist gediend is, zo zijn we ook bereid om, mits aan een reeks van praktische voorwaarden is voldaan, de dwang van de staat te aanvaarden, niet alleen met het oog op het publieke, maar zelfs met dat op ons *eigen* welzijn. Met andere woorden, mits aan bedoelde praktische voorwaarden is voldaan, zijn we bereid om de eventuele discrepantie tussen onze eigen wil en die van de staat juist positief te waarderen; meer nog, we realiseren ons dat we de staat zelfs hebben om, in de vele gevallen waar dat nodig is, onze zojuist bedoelde bereidheid te mobiliseren ter oplossing van onze collectieve problemen. Of korter, heel het bestaansrecht van de staat ligt juist daarin dat hij de belichaming is van die potentiële discrepantie tussen onze wil en die van de collectiviteit (i.e. van de staat).

Een voor de hand liggende tegenwerping zou nu zijn dat dit wellicht niet onaannemelijk klinkt voor de individuele staatsburger, maar dat de staat toch 'de wil van het volk' onverkort tot uitdrukking behoort te laten komen. Het is van belang dat men zich realiseert dat dit een drogreden is en dat deze notie van 'de wil van het volk' een inconsistent begrip is. Want ofwel alle burgers willen hetzelfde - en dan heeft men geen staat nodig om deze wil tot uitvoering te brengen, mits wat men wil consistent is - ofwel de burgers zijn onderling verdeeld, dan wel hun collectieve wil is inconsistent - en dan zal men tot een compromis moeten zien te komen en het is denkbaar dat de aanvankelijke wil van geen enkele burger met dat uiteindelijk door allen toch aanvaarde compromis overeenstemt. Er is daarom onherroepelijk een kloof tussen burger en staat - een kloof die even onherroepelijk is als die tussen

het kunstwerk en wat het kunstwerk representeert. En zoals we het kunstwerk als kunstwerk juist waarderen omdat het *verschilt* van wat het representeert en zelfs de foto voor ons haar waarde heeft zonder de gefotografeerde werkelijkheid zelf te zijn, zo waarderen we ook de staat juist om dat daaraan analoog, verschil tussen burger en staat. Zoals we de schoonheid en de esthetische waarde van het kunstwerk te danken hebben aan het verschil tussen kunstwerk en wat het representeert, zo hebben we legitieme politiek macht te danken aan het verschil tussen burger en staat. Legitieme politieke macht is, daarom, in essentie *esthetisch*.⁹

Keren we nu terug naar Leibholz. Leibholz's constructie leidt tot een continuïteit tussen burger en staat (en waarvan de partij de drager is); representatie zoals hier uiteengezet leidt juist tot een radicale cesuur tussen burger en staat. Leibholz's denken is een 'identiteitsdenken'; bovenstaande uiteenzetting beoogt daarentegen een 'differentiedenken'. En dat stelt ons uiteindelijk in staat om een antwoord te geven op de vraag die we ons in de aanvang stelden, de vraag naar de plaats van de partij tussen burger en staat. De partij representeert de burger en het is niet zo dat de staat de partijen representeert. Dat wil zeggen, de 'esthetische' breuk tussen burger en staat loopt tussen burger en partij en niet tussen ofwel burger en staat, of tussen partij en staat.

Dit betekent in de eerste plaats dat we de door Leibholz verlangde eenheid van burger en partij zullen moeten verwerpen; meer nog, dat we daarin een gevaarlijke concessie aan totalitaire intuïties kunnen ontwaren. Immers, dankzij die esthetische differentie tussen burger en partij kan de burger, om zo te zeggen, 'de handen vrij houden' ten opzichte van zowel partij als de staat. Zijn politieke vrijheden zijn daarmee het beste gegarandeerd. De burgerlijke vrijheid is het sterkst gefundeerd waar de burger niet gepolitiseerd wordt; al zijn vrijheden in het domein van het politieke zijn onderhandelbaar en daarmee in principe kwetsbaar. Het zoeken naar eenheid en identiteit op plaatsen waar die niet gezocht moeten worden, is steeds de belangrijkste stimulans van totalitaire systemen geweest en van een verlies aan politieke vrijheid van de burger.¹⁰ En in de tweede plaats betekent dit dat de partij - anders dan in Leibholz's conceptie - dichter bij de staat, dan bij de burger ligt. De partij is tot op zekere hoogte reeds een onderdeel van de staat, eventueel een embryonale staat of een 'proto'-staat, en geen politieke variant van bijvoorbeeld een maatschappelijke organisatie.

4. De rol van de politieke partij

Nu is deze plaatsbepaling van de politieke partij in de wereld van de politiek geenszins onproblematisch. Immers, duidt men de partij aan als een embryonale of proto-staat, dan ligt het voor de hand dat de partij zich licht als een concurrent van de staat zal kunnen gaan gedragen en aldus een bedreiging kan gaan vormen voor de eenheid van de staat. Een beschouwing over de

wijze waarop men aanvankelijk op de vorming van partijen reageerde, kan dat nader verhelderen. Von Beyme heeft deze jeugd van de politieke partij als volgt beschreven: 'in der frühen Parteitheorie wurden Parteien wie Interessengruppen als "Faktionen" negativ bewertet'.¹¹ En met Hobbes twijfelde men er niet aan dat facties behoren tot 'those things that weaken, or tend to the dissolution of the commonwealth'.¹² Men vreesde in de factie een pervertering van de eenheid van het politieke lichaam of een parasiteren daarop (elders gaf Hobbes aan facties de pakkende omschrijving van 'wormen in de ingewanden van de staat'),¹³ omdat men een tegenstelling tussen factie en staat onvermijdelijk achtte. De factie - en men zou wat wij partij noemen, zeker tot de 'facties' gerekend hebben - stelde men daarom op één lijn met een samenzwering tegen de natie of de staat. En die gedachtengang was ook niet onlogisch. Immers, de conceptie van het belang van de staat zal altijd vertekend worden wanneer het gezien wordt door de bril van het belang van de factie (c.q. partij). De factie kan de staat slechts zien vanuit haar eigen perspectief en zal daarmee onvermijdelijk de staat 'decentreren', dat wil zeggen, ondergeschikt maken aan dat eigen perspectief. Het is daarom niet verwonderlijk dat men bij een eerste verdediging van de politieke partij steeds beklemtoonde dat er een wezenlijk verschil zou bestaan tussen factie en partij. Zo onderscheidde Voltaire in zijn artikel over 'faction' in de *Encyclopédie* factie en partij aldus: 'la principale acception de ce terme [i.e. 'faction' F.A.] signifie une partie séditieuse dans un état, le terme *parti* par lui même n'a rien d'odieux, celui de faction l'est toujours'.¹⁴ En Ball toonde aan dat men partijen eerst duldde nadat het aanstootgevende woord 'factie' door het minder belaste woord 'partij' vervangen werd: het begrip 'partij' werd ontleend aan de uiteraard volkomen geaccepteerde praktijk van de rechtspraak, waar de 'partij' van de beklaagde stond tegenover de 'partij' van de aanklager.¹⁵

Maar een andere nomenclatuur verandert vanzelfsprekend aan de zaak zelf nog niets en, voorts, men kan zich met reden afvragen of de politieke partij voldoende verwantschap met het juridische begrip vertoont om deze transpositie te rechtvaardigen. Bovendien, voor het *politically educated ear* zal zelfs ook het woord 'partij' altijd nog een onaangename jacobinistische klank behouden en de wijze waarop in de Oostbloklanden de staat door de partij misbruikt werd, draagt daar nog het hare toe bij. En inderdaad, men zou zich geen betere illustratie voor de gevaren van partij of factie kunnen denken, dan de handel en wandel van de gemiddelde Oosteuropese communistische partij. Maar in dat gegeven ligt meteen ook al het antwoord op de hiervoor gestelde vraag, onder welke omstandigheden de partij een reële bedreiging voor de eenheid van de staat kan gaan vormen. We moeten daarbij denken aan het merkwaardige verschijnsel dat het simpele verschil van de aanwezigheid van twee in plaats van slechts één partij allesbepalend is. En dan denk ik daarbij, vanzelfsprekend, niet aan het gemakkelijk genoeg te verklaren feit dat twee partijen een noodzakelijke (zij het niet voldoende) voor-

waarde zijn voor een effectieve bescherming van de rechten van de staatsburger, maar aan het moeilijker te verklaren feit dat de aanwezigheid van meer dan één partij de eenheid van de staat eerder versterkt dan bedreigt - want zou op het eerste gezicht niet juist het omgekeerde het meest plausibel schijnen? Lijkt partijstrijd op het eerste gezicht niet veel gevaarlijker voor de integriteit van de staat dan een staat die zich door slechts één partij gesteund en gedragen weet? En dat was ook inderdaad hoe Lenin de usurpatie van de staat door de partij in de overgangsfase tussen kapitalisme en socialisme beargumenteerde.¹⁶ Bijgevolg, dankzij welk ogenschijnlijk zo contra-intuïtief mechanisme dient partijstrijd juist de eenheid van de staat, in plaats van die te verzwakken?

De sleutel voor het antwoord op deze vraag ligt in de volgende constatering van Von Beyme: 'der blosse Name der Parteien, abgeleitet vom lateinischen Wort "pars" (Teil), deutet darauf hin, dass eine demokratische Partei niemals beanspruchen kann, das Ganze zu repräsentieren, so sehr sie auch in ihrer Propaganda das Gemeinwohl herausstellen oder sogar die Tendenz entwickelt, sich als die "natürliche Regierungspartei" zu gerieren'.¹⁷ Centraal staat hier de gedachte dat de partij altijd, partieel, partijdig, is en daarmee nooit gezien kan worden als een volledige adequate uitdrukking van het geheel. Met andere woorden, de verrassende paradox is dat juist de partij, door haar partieel karakter, door het feit dat zij, om het in Derrida's terminologie uit te drukken altijd een 'supplement' in de vorm van *andere* partijen (dan wel van de staat zelf) behoeft om de notie van het geheel op een adequate manier te verwoorden. Zoals in Derrida's lezing van teksten het idee van het 'geheel' van de tekst alleen gedacht kan worden vanuit de 'partialiteit', of de partijdigheid van de interpretaties daarvan, zo is ook de partij juist door haar eigen onvolledigheid het meest geschikte instrument om de notie van de eenheid van de staat te bevestigen. Vanuit dat perspectief heeft de democratie *sui generis* iets 'postmodernistisch', in de zin dat de eenheid van de staat alleen in termen van differenties te denken valt.

We zien hiermee tevens, en dat is van het grootste belang, waarom partijen niet een toevallig, door de politieke praktijk gelegitimeerd ingrediënt zijn in de democratische staat, maar een wezenlijke voorwaarde voor de eenheid daarvan. Anders gezegd, de partij is niet alleen het instrument dat 'bemiddelt' tussen burger en staat, maar vooral ook één van de onmisbare *dramatis personae* op het politieke toneel zonder welke het politieke spel überhaupt niet gespeeld kan worden. Zoals ook Thomassen constateerde: een politieke theorie die de notie van de partij verwaarloost, of van een slechts afgeleid belang acht, ontnemt zich daarmee het vermogen tot een adequaat inzicht in de democratie.¹⁸ Van hieruit extrapolierend zou men mogen zeggen dat in een democratische orde waarin er nog geen partijen zijn, iedere individuele burger gedacht moet worden als een politieke partij; met andere woorden, in een dergelijke situatie is de burger een tweeenheid van enerzijds de burger die hij is en anderzijds van de eenmanspartij die hij belichaamt. En niet

minder evident zal nu zijn dat de democratie niet naar behoren zal kunnen functioneren buiten de aanwezigheid van gezonde en van zelfvertrouwen vervulde politieke partijen en dat het wegmasseren van differentie en van potentieel politiek conflict door monistische tendenties en door het 'voorkomen' van de politieke besluitvorming, de eenheid van de staat eerder bedreigt dan bevordert. Niet *concordia*, maar *discordia res parvae crescunt*. Vanuit dat perspectief is de uitspraak gewettigd dat het twaalfjarig régime van Lubbers de ernstigste bedreiging van onze parlementaire democratie sinds de Tweede Wereldoorlog geweest is; alle staatkundige formalismen die het tot uitdrukking kunnen komen van (partijpolitieke) meningsverschillen traditioneel garandeerden, werden in deze jaren gesmoord en van hun effectiviteit beroofd.

5. *Catch-all parties*

In het voorafgaande constateerden we, in de eerste plaats, dat de partij dichter bij de staat ligt dan bij de burger en dat de partij met staat en burger tezamen de drie belangrijkste ingrediënten zijn in de representatieve democratie. Dat sluit, vanzelfsprekend, niet uit dat de partij binnen deze matrix op uiteenlopende manieren kan functioneren. Doorgaans ontwaart men in de geschiedenis van de partij drie fasen.¹⁹ Voor een verder terugliggende periode onderscheidde Duverger tussen een zogenaamde kader- en massapartij, waarbij de tweede ten opzichte van de eerste vooral verschilt door het grote aantal partijleden dat zij bezit en de wijze waarop zij daardoor een politieke segmentering van de samenleving weet te bewerkstelligen.²⁰ Na de Eerste Wereldoorlog verkrijgt de massapartij definitief het overwicht over de kaderpartij.²¹ In navolging van een zeer invloedrijk uit 1965 daterend artikel van de Oostenrijks-Amerikaanse politicoloog O. Kirchheimer, spreekt men ter aanduiding van het karakter van de hedendaagse politieke partij het liefst van zogenaamde *catch-all parties* of van *Allerweltparteien*: waar partijen eertijds hun bestaansrecht zochten in het streven naar een ideologisch geïnspireerde, maatschappelijke verandering, daar is de *catch-all party* er het in de eerste plaats slechts om te doen om domweg zo groot mogelijk te worden. Men zet daartoe de volgende stappen: 1) een vermindering van de ideologische bagage voor zover die potentiële kiezers af zou kunnen schrikken; 2) versterking van het leiderschap; 3) degradatie van de rol van het individuele partijlid; 4) het opgeven van de band met een speciale sociale klasse en 5) het onderhouden van warme betrekkingen met bepaalde belangengroepen.²²

Over de juiste beoordeling van deze evolutie van politieke partijen kan men van mening verschillen. Veelal is men geneigd tot sombere conclusies. Het argument is dat de contouren van de partij vervlakken - dramatisch verwoord in de titel van Broder's *The party's over*²³ - en dat daarmee het vermogen van de partij afneemt om haar taak als 'intermediaire structuur', of als

'transmissieriem' tussen burger en staat nog naar behoren te kunnen vervullen.²⁴ En aldus sleept, naar het oordeel van S. Berger, de partij zelfs de staat in haar val mee.²⁵ En de gevolgen hiervan zouden weer zijn een toegroeien naar een 'éénpartijstaat' (in de woorden van de Rotterdamse historicus J.W. Oerlemans) en een toenemende vervreemding tussen de burger en de politiek, die zich vooral uit in een afname van het percentage partijleden onder het electoraat²⁶ en, niet minder belangrijk, in een groeiend onvermogen van de kiezer zich nog in een bepaalde partij te kunnen herkennen.²⁷ Koole ziet evenwel minder reden tot bezorgdheid. In de eerste plaats acht hij de klacht van het toegroeien naar een eenpartijstaat overdreven, hoewel 'haar een zekere grond niet kan worden ontzegd'.²⁸ Bovendien is voor hem het hoge opkomstpercentage bij verkiezingen er een indicatie van dat het met de vervreemding tussen staat of partij en burger wel mee zou vallen. Maar Koole's belangrijkste overweging is de volgende: 'als de kracht van een organisatie grotendeels wordt bepaald door het vermogen zich aan te passen aan een veranderende omgeving, zou het niet of minder vervullen van bepaalde functies dan ook niet een teken van vitaliteit van partijen kunnen zijn?'.²⁹ Met andere woorden, veel van de verschijnselen die sommigen tot somberheid stemmen, kan men met goede redenen juist interpreteren als het treffend bewijs van het verrassend aanpassingsvermogen en van de kracht van de hedendaagse politieke partijen. Nog verder in deze optimistische interpretatie gaat Van der Eijk, wanneer hij het fenomeen van de 'zwevende kiezer' ziet als een indicatie van het toenemende vermogen van de kiezer om zelfstandig tot een politiek oordeel te komen zonder zich daarbij nog door van oudsher bestaande sociale *cleavages* te laten leiden; en met instemming citeert hij in zijn betoog de opgewekte titel van McAllister's *Voters begin to choose* van 1985.³⁰

6. Kiezer en partij

Nu is het relativisme van Koole en van Van der Eijk zonder enige twijfel een even nuttige als welkome rem op onze gewoonte om, zeker *in politicis*, in iedere verandering een verslechtering te zien. Maar dat neemt niet weg dat we ook hun ontspannen reactie niet zonder nadere argumentatie behoeven te delen. En ik wil bijgevolg hieronder een antwoord geven op de vraag in hoeverre de huidige politieke constellatie aanleiding geeft tot zorg en, zo ja, waar een eventuele oplossing gezocht zou kunnen worden. Ik wil daartoe beginnen met een enkele opmerking over de kiezer. Zoals bekend heeft Schumpeter in zijn *Capitalism, socialism and democracy* een aantal even ontluisterende als tot nadenken stemmende opmerkingen over de kiezer gemaakt. Schumpeter wees erop dat de gemiddelde kiezer aan zijn politiek keuzes doorgaans minder aandacht besteedt dan aan een spelletje bridge en dat hij zijn keuzes beargumenteert op een wijze die hij op vrijwel ieder ander terrein van zijn existentie als uiterst infantiel zou beschouwen.³¹ Sociaal

wetenschappelijk onderzoek heeft uitgewezen dat Schumpeters cynische visie op de kiezer door de feiten ruimschoots bevestigd wordt. Berelson toonde aan dat kiezers zelden werkelijk in politiek geïnteresseerd zijn en dat hun kennis van politieke keuzes navenant is. Verder betoogde Converse in een beroemd en veel bediscussieerd onderzoek, dat kiezers zelden komen tot een weloverwogen integratie van hun keuzes inzake verschillende politieke vragen.³²

Er zijn nog andere pijnlijke feiten die onze democratische illusies wreed verstoren. Zo wees Ostrogorski er in 1902 met zijn befaamde paradox reeds op dat het binnen de democratische besluitvorming denkbaar is dat er een zodanige verdeling van partijvoorkeur en keuzevoorkeur inzake bepaalde politieke problemen over het electoraat bestaan kan, dat toch die partij de meest stemmen verwerft die het slechtst de voorkeuren van de kiezers representeert.³³ En nu kan men tegen deze paradox nog aanvoeren dat wij daarmee in de praktijk relatief zelden geconfronteerd zullen worden (de abortuskwestie was er een voorbeeld van). Maar anders ligt dat met het zogenaamde *impossibility theorem* van Arrow (van 1951), waarmee wordt aangetoond dat er in meer complexe politieke situaties domweg geen rationele en rechtvaardige algorithmes zijn voor de vertaling van kiezersvoorkeuren in politiek beleid.³⁴

Maar naar aanleiding van deze pijnlijke waarheden over de kiezer zelf en over die klaarblijkelijk onvermijdelijk zo gebrekkige vertaling van zijn voorkeuren in politiek beleid zou men nog kunnen zeggen dat dit, helaas, waarheden van alle tijden zullen zijn en dat zij, desondanks, een redelijk functioneren van de democratie niet in de weg hoeven te staan. Er is immers geen reden om deze pijnlijke waarheden nu meer te vrezen dan twee tot drie decennia geleden, toen aan het goede functioneren van de Westerse democratie en van de politieke partijen daarbinnen niet werkelijk getwijfeld hoefde te worden. Meer nog, het laat zich beargumenteren dat een zekere mate van domheid van de kiezer en van onverschilligheid ten aanzien van het gedrag van partij en staat eerder de olie, dan het zand in de politieke machine is. Walter Bagehot deed reeds meer dan honderd jaar geleden de wijze uitspraak dat 'stupidity is essential to political freedom' en dat de zo revolutionair gezinde Fransen van zijn tijd 'were too clever to be free'.³⁵ En inderdaad, wanneer iedere kiezer steeds met een maximum aan intelligentie en aandacht zijn democratisch eigenbelang zou zoeken te behartigen, dan zou zelfs een kleine staat daardoor onmiddellijk verlamd raken. Zoals Bagehot suggereerde, politieke vrijheid heeft veel van doen met de door domheid en onverschilligheid geschapen 'gaten' in de politieke orde - in de volledige continuïteit tussen burger, partij en staat, die het gevolg zou zijn van de algehele afwezigheid van dergelijke 'gaten', zou de vrijheid niet meer op kunnen bloeien. Meer in het algemeen, spraken we hierboven over de artistieke representatie van het kunstwerk als model voor de representatie van de burger in de partij en in de staat, dan zijn dergelijke cesuren even noodzakelijk als goed te

verklaren - zij zijn *in politicis* het analogon van de afstand tussen kunstwerk en het door het kunstwerk gerepresenteerde.

7. Ideologie als metafoor

Maar schijnt deze analogie niet een volledige willekeur in de relatie tussen kiezer en partij of staat te legitimeren en zou veel van de hedendaagse onvrede over de politiek niet in die klaarblijkelijk onvermijdelijke willekeur zijn grond vinden? Is deze representatieve 'vrijheid' van de politiek wellicht niet juist de oorzaak van onze hedendaagse *Partei-* en *Politikverdrossenheit*?³⁶ Ligt hier niet juist de oorzaak van de door Lucardie geconstateerde 'professionalisering van de politiek' en daarmee corresponderende 'vervreemding van de burger'?³⁶ En zou ons dat niet moeten nopen tot een heroverweging van ons geloof en vertrouwen in de democratie - met andere woorden, is de hedendaagse onvrede over de democratie niet een teken ervan dat de democratie in onze tijd op haar begrenzings gestoten is?

Ter beantwoording van deze vragen kies ik mijn uitgangspunt in de ontideologisering van de politiek, die velen zien als de meest opvallende karakteristiek van het hedendaagse partijpolitieke debat in onderscheid met dat van het recente en verder terugliggende verleden. Voor de constatering van deze ontideologisering zijn zoveel goede argumenten aan te voeren, dat het weinig zin heeft om hier opnieuw tot een opsomming daarvan over te gaan. Het is meer van belang om in ogenschouw te nemen welke gevolgen deze eliminatie van de ideologie heeft in de krachtenverhouding tussen burger, partij en staat. Men dient zich daartoe in de eerste plaats het *metaforisch* karakter van de ideologie te realiseren. Ik bedoel daarmee allereerst dat de ideologie een conceptueel geheel is in termen waarvan wij uitgenodigd worden de politieke werkelijkheid te zien, zoals de metafoor 'de aarde is een ruimteschip' ons uitnodigt om de aarde te modelleren naar de fysieke ruimte van een ruimteschip en, meer in het bijzonder, alle politieke consequenties te aanvaarden die uit dat beeld voortvloeien inzake onze verantwoordelijkheid voor een goed en leefbaar milieu. Zoals de metafoor onze kennis van een bepaald deel van de werkelijkheid organiseert - en daar vaak bepaalde suggesties voor toekomstig handelen aan verbindt - zo is dat evenzeer het geval met de ideologie.³⁷

Het is dankzij haar metaforisch karakter dat aan de politieke ideologie zelfs een *Wahlverwandschaft* met de staat als zodanig kan worden toegeschreven. Daarvoor zijn de volgende twee redenen aan te voeren. In de eerste plaats is de staat het vanzelfsprekende 'gezichtspunt' van waaruit alle politiek en collectief handelen zich oriënteert en georganiseerd wordt, zoals ook de metafoor een gezichtspunt definieert dat ons handelen leidt - men denke daartoe, wederom, aan de metafoor 'de aarde is een ruimteschip'. Daarbij geldt tevens dat de ideologie ons ertoe brengen kan om onze eigen plaats in de politieke orde te bezien vanuit het 'metaforische' gezichtspunt van de

staat en waardoor staat en samenleving de cohesie verkrijgen die voor alle zinvol politiek handelen vereist is.³⁸ In de tweede plaats is de relatie tussen de burger enerzijds en de de burger representerende politieke partij of staat anderzijds intrinsiek metaforisch. Immers, wanneer a b representeert, is dit een uitnodiging om b in termen van a te zien en hetzelfde is de suggestie van de metafoor 'a is b' (denk, wederom, aan het voorbeeld van 'de aarde is een ruimteschip'). Nu moeten we ons realiseren dat de metafoor de stijlfiguur van de afstand is: dat wil zeggen, een succesvolle metafoor stelt ons op een zodanig grote afstand van de gemetaforiseerde werkelijkheid dat we zoveel mogelijk daarvan binnen een eenheid weten onder te brengen. Zoals we de afzonderlijke penseelstreken van een schilderij eerst tot een totaalbeeld van het schilderij kunnen integreren wanneer we ons op een zekere afstand van het schilderij plaatsen, zo gaat metaforisch inzicht altijd gepaard met een afstand nemen.³⁹

Het zal hiermee duidelijk zijn wat het verdwijnen van de ideologie voor het politieke stelsel betekenen zal. In de eerste plaats zal de 'metaforische' afstand tussen de burger enerzijds en partij en staat anderzijds tenderen te verdwijnen. Er is daarom alle reden om in te stemmen met Koole's constatering 'dat het toegenomen ongenoegen over de politiek, eerder te maken heeft met een verkleining dan met een vergroting van de afstand tussen burger en politiek'.⁴⁰ De volgende eigenschappen van de hedendaagse politiek zijn zowel symptoom als gevolg van de verkleining van deze 'metaforische' afstand. In de eerste plaats, stel, we bewegen ons steeds dichterbij een schilderij toe en willen toch het totaaloverzicht behouden dat we van een grotere afstand zo gemakkelijk verkregen. We zullen dan ons hoofd dan weer hierheen, dan weer daarheen moeten draaien, alles wat we dan zien moeten we vooral met een andere, en veel grotere aandacht bezien dan voordien, we moeten in staat zijn details te onthouden, etc. Kortom, we zullen het soort van aandacht moeten ontwikkelen dat de staat gaandeweg ontwikkelde in zijn relatie tot de samenleving. En toch, we weten het, toch zal het verkrijgen van overzicht, ondanks al die extra aandacht, ons steeds moeilijker vallen.⁴¹ Constaterden we aan het begin van dit opstel dat politieke macht zijn oorsprong vond in de (esthetische) kloof of afstand tussen staat en burger, dan betekent dit dat met het verdwijnen van de ideologie ook het reservoir aan politieke macht, dat de staat de mogelijkheid bood om politieke problemen aan te vatten, langzamerhand leegloopt. Kortom, in de door het verdwijnen van de ideologie verminderde afstand tussen burger en partij of staat, verliest de politiek zowel overzicht als macht. En het resultaat is een toenemende breinloosheid, bureaucratisering en ineffectiviteit van het bestuur. De niet-ideologische overheid is *eo ipso* een domme en machteloze overheid. Vanzelfsprekend is het hier niet mijn bedoeling mij daarmee schuldig te maken aan wat Bongers vijftig jaar geleden reeds aanduidde als *le culte de l'incompétence*⁴²: ik spreek hier slechts over het *instituut* van de overheid en er is geen enkele reden om aan te nemen dat onze huidige volksvertegen-

woordigers individueel minder scherpzinnig, competent en toegewijd zouden zijn dan die van een vroegere generatie. Het tegendeel lijkt eerder het geval te zijn. Veeleer gaat het er mij om dat er een politiek régime in de verhouding tussen burger, partij, staat en ideologie is ontstaan dat de staat en de politicus tot kortzichtig en on-intelligent gedrag noopt.⁴³

8. De onbedoelde gevolgen van de ideologische politiek

Vervolgens ligt juist in dit naar elkaar toegroeien van staat en burger althans een gedeeltelijke verklaring voor dat ongenoegen van de burger over de politiek, dat op dit moment in zoveel Westerse democratieën geconstateerd kan worden. Dit vereist enige toelichting. Het belangrijkste gegeven is hier, wederom, het einde van de ideologische politiek. Nu moet men het einde van de ideologie niet verklaren uit een toegenomen voorkeur voor technologische boven ideologische politieke oplossingen (zoals Daniel Bell in zijn bekende boek van veertig jaar geleden meende), noch ook in het feit dat we nu het postmoderne tijdperk zouden zijn ingegaan, waarin geen ruimte meer bestaat voor die ideologische 'meta-narratieven' waar Lyotard over sprak. Het grootste deel van het electoraat zal van het bestaan van dit soort analyses niet op de hoogte zijn - bovendien geven dergelijke beschouwingen eerder uitdrukking aan de 'tijdgeest' dan dat zij die vormen. Verlies van vertrouwen in de ideologie en *Politikverdrossenheit* hebben veeleer vooral in hun grond in een desillusie van het hedendaagse electoraat over wat de politiek vermag. En we moeten ons daartoe niet in de laatste plaats realiseren dat juist de democratie, meer dan enig ander politiek systeem, het vermogen van de politiek om alle belangrijkste politieke problemen op te kunnen lossen, in het vooruitzicht leek te stellen. Immers, zo redeneren we, democratie brengt de wil van geheel het volk tot uitdrukking, en als wij collectief iets willen, wat kan (behalve bepaalde fysieke onmogelijkheden) de uitvoering van onze collectieve wil dan nog in de weg staan? Met andere woorden, meer dan enig ander politiek systeem stimuleert democratie bovenmate ons vertrouwen in onze collectieve onnipotentie - en het behoeft niet te verwonderen dat vooruitgangsgeloof en democratie steeds ten nauwste aan elkaar gerelateerd waren en dat de democratie zoveel meer dan bijvoorbeeld de aristocratie zich aan de klassieke politieke ondeugd van de onmatigheid schuldig maakte. Wat de gemiddelde burger evenwel de laatste decennia heeft moeten constateren (en soms ook aan den lijve ondervond), is dat de ideologisch geïnspireerde democratie *niet* op alle mogelijke problemen een antwoord wist te geven. Meer in het bijzonder, het werd niet alleen een intellectuele elite, maar ook de gemiddelde burger duidelijk dat juist de vervulling van onze ideologische wensen nieuwe onvermoede problemen in het leven riep, die qua omvang en onhanteerbaarheid nauwelijks onderdoen voor de problemen waar de ideologische politiek een oplossing voor pretendeerde te kunnen bieden. Het door iedereen zo fel begeerde autobezit leidde tot overvolle wegen,

tot files, en, op zonnige dagen, zelfs tot de praktische onmogelijkheid om van de eigen auto überhaupt nog gebruik te kunnen maken; de sociale voorzieningen die ons van de wieg tot het graf zouden begeleiden leidden via een ingewikkeld mechanisme tot structurele werkeloosheid; de apparatuur die ons leven zozeer veraangenaamde leidde tegelijkertijd tot een dramatisch verlies aan werkgelegenheid in de industrie en bij de banken; het aanbod van goedkoop vlees en fruit leidde tot een verwoesting van het milieu en tot provincies die geheel in stank gehuld werden; het streven naar een optimale infrastructuur leidde tot de 'asfaltering' van Nederland; het ideaal van ontwikkelingshulp leidde tot verwoesting van de sociale infrastructuur in de 'geholpen' landen in de Derde Wereld; de instorting van het Sovjet-imperium leidde tot politieke onzekerheid in het Westen en de overwinning van de maffia in de voormalige Oostbloklanden; het toerisme leidde tot de teloorgang van al datgene wat toeristische objecten nu juist tot toeristische objecten gemaakt had; individualisme leidde tot normverlies en criminaliteit; tolerantie en multiculturalistisch idealisme leidde tot een nieuwe armoede en tot gecriminaliseerde en verpauperde binnensteden - en zo kan men nog lange tijd doorgaan.

Waar het mij nu om gaat is dat iedere burger, niet slechts de beter geïnformeerde burger, en wellicht zelfs juist vooral de minder door het lot begunstigde burger, op een hoogst onaangename manier met deze onbedoelde gevolgen van de ideologische politiek geconfronteerd wordt. Sterker nog, de inwoner van het Amsterdamse Oud West, van de Haagse Schilderswijk of van het Rotterdamse Spangen is beter in staat om het deficit van de ideologische politiek te constateren dan de nijvere lezer van Lyotards postmoderne tractaten. En steeds gaat het er hierbij om dat juist de goede bedoelingen van de ideologische politiek de oorzaak waren van een reeks van onbedoelde gevolgen, die de voordelen van de eerste grotendeels weer teniet deed. Meer in het bijzonder, we zullen die nauwe band tussen ideologische politiek en haar onbedoelde gevolgen nimmer uit het oog mogen verliezen. Daar ligt de voornaamste bron van inzicht in de aard van onze huidige politieke situatie. Want juist die nauwe band betekende dat de hedendaagse burger zich onverwachts in een soort van *catch 22* positie geplaatst zag en dat al zijn op het eerste gezicht zo legitieme ideologische politieke wensen van een onheilspellend *caveat* voorzien werden.

9. Internalisering van het politieke conflict

Met andere woorden - en dat brengt mij bij de kern van mijn gedachtengang - in de hedendaagse politieke constellatie wordt de burger geconfronteerd met een klaarblijkelijke inconsistentie die aan zijn legitieme politieke wensen eigen lijkt te zijn. De hierboven geconstateerde toegenomen nabijheid van burger en politiek verkrijgt daarmee een wel zeer dramatische lading: de politiek is, als het ware, zelfs in de individuele burger binnengedrongen. Het

is niet langer zo dat de burger overtuigd kon zijn van de consistentie van zijn eigen politieke persoonlijkheid (en waarbij hij de slechts gedeeltelijke vervulling van zijn politieke wensen op het conto kon schrijven van de wensen van andere staatsburgers of op dat van de politiek), maar dat hij zich nu realiseert dat zijn *eigen* wensen onderling incompatibel zijn. Anders gezegd, de politieke strijd, het politieke conflict dat zich voordien afspeelde in het terrein *tussen* de individuele staatsburgers, is nu in het hart van de individuele burger zelf gedrongen. Of, om het freudiaans te formuleren, de burger leert nu zichzelf te zien als het terrein waarop het conflict moeten worden uitgevochten tussen het 'libido' van zijn ideologische wensen en het 'super-ego' van zijn nieuwe inzicht in de noodzaak om de onbedoelde gevolgen van de ideologische politiek te bestrijden. En, zoals dat in het geval van Freud leidde tot ons *Unbehagen in der Kultur*, zo leidt dat dat bij de hedendaagse burger tot *Politikverdrossenheit*. En het is ook op deze manier dat men de tegenwoordig zoveel gehoorde these van de zogenaamde 'individualisering' van de burger als kiezer moet bezien: dat wil zeggen, niet in de zin dat de burger nu als individu, geheel los van traditioneel aanvaarde ideologieën zijn politieke keuzes maakt, maar in de zin dat de noodzaak een dergelijke keuze te maken hem voor een innerlijke, en zeer onwelkome strijd en in het tijdperk van de ideologische politiek ook ondenkbaar innerlijk conflict plaatst. Inderdaad diende zich daarmee een nieuwe fase aan in de democratische politiek.

10. Uitdaging voor de politieke partij

Ik wil nu een enkel woord wijden aan wat deze nieuwe fase in de democratische politiek voor consequenties voor de politieke partij zou behoren te hebben. Inderdaad zal de politieke partij zich niet meer met haar traditionele ideologische lading kunnen vergenoegen; zij het dat zij die zich wel zal moeten blijven herinneren als de causale factor die bovengenoemde onbedoelde gevolgen bewerkte. Maar vooral dient de partij in het door haar voorgestelde beleid duidelijk te maken welke 'configuratie' van onbedoelde gevolgen haar speciale aandacht heeft en waarvan zij meent dat die in de allereerste plaats voor bestrijding in aanmerking komt. Dit impliceert tevens dat de politiek meer het karakter krijgt van het tegengaan van ongewenste effecten, dan van de constructie van iets nieuws. Men moet daarbij voorts bedenken dat, anders dan de cohesie die zo karakteristiek was voor ideologisch gedefinieerde politieke doelen, de onbedoelde gevolgen juist in het geheel geen innerlijke samenhang plegen te bezitten (met uitzondering van het feit dat zij alle een gemeenschappelijke oorzaak hebben in de ideologische politiek) en dat er daarom geen door de oudere ideologieën a priori aangeboden configuratie van te bestrijden onbedoelde gevolgen voorhanden zijn. Hier, en met name voor wat betreft de door de burger te brengen offers die met de politiek ter bestrijding van de onbedoelde gevolgen gemoeid

zullen zijn, zal de politieke partij uit verschillende mogelijkheden en uit verschillende zwaartepunten kunnen kiezen. En de keuze die de partij daarbij maakt, zal steeds ingegeven dienen te zijn door een afweging tussen hoe men het beste aan kan sluiten bij het in zichzelf verward geraakte zelf van de hedendaagse kiezer en een zoveel mogelijk realistische inschatting van welke de grootste gevaren zijn die onze collectieve toekomst bedreigen en daarom allereerst onze aandacht verdienen.

Van het grootste belang is daarbij dat men zich terdege realiseert dat met dit in zichzelf verward raken van de kiezer één van de centrale veronderstellingen onder de democratie dreigt weg te vallen. Wanneer het democratische besluitvormingsproces (hoe dat er *en détail* ook uit mag zien) niet langer zijn fundament heeft in een kiezer die met een zekere mate van consistentie en over langere tijd bepaalde politieke keuzes toegedaan is, maar in plaats daarvan bij het geringste van mening kan veranderen, dan is aan één van de belangrijkste voorwaarden voor de mogelijkheid van de democratie niet langer voldaan. Wanneer de politieke voorkeuren van de kiezer zich op dezelfde chaotische en onvoorspelbare manier gaan gedragen als de gasmoleculen in een vat, dan kan partij noch staat daarbij aansluiting vinden en lijkt één of andere vorm van autocratie of een totale verlamming van de politiek onvermijdelijk (en waarbij we ons moeten realiseren dat die ogenschijnlijk zo diametraal tegenovergestelde mogelijkheden van autocratie en willoosheid altijd eenzelfde oorzaak en achtergrond hebben). En inderdaad mogen wij verwachten dat wanneer het zelf van de kiezer gepolariseerd raakt tussen zijn ideologische 'libido' en de angsten voor de onbedoelde gevolgen daarvan op het niveau van zijn 'super-ego', dat daarmee in feite een situatie ontstaan is waarin het absoluut onmisbare fundament van de kiezer onder onze democratie weg dreigt te zakken. Dat temeer omdat deze overgang van de traditionele politieke polarisering tussen de kiezers *onderling* naar een politieke polarisering binnen het gemoed van de *individuele* kiezer het noodzakelijke gevolg is van de nivellering die na de Tweede Wereldoorlog in de samenleving bewerkstelligd is en daarom niet snel zal verdwijnen: immers, juist door die nivellering worden nu alle burgers op een min of meer gelijke manier met de lusten en de lasten van onze politieke en sociale orde geconfronteerd. Met als gevolg dat iedere burger te maken krijgt zowel met die aspecten van de samenleving waar de sociaal-democraten, als met die waarop de liberalen of de christen-democraten traditioneel graag de aandacht mochten vestigen - en waardoor de burger nu eens socialist, dan weer liberaal en dan weer christen-democraat zal zijn. In één woord, de ge-ontideologiseerde kiezer is de instabiele kiezer.

We moeten ons daarbij realiseren dat hiermee een wezenlijk riskantere fase in de geschiedenis van de democratie intrad dan in die van Schumpeters ongeïnteresseerde of van Converse's inconsistente kiezer. Want zolang de kiezer consistent blijft in zijn inconsistentie - wellicht als gevolg van zijn gebrek aan belangstelling voor de politiek - ligt hier geen verzwakking van

het fundament van de democratie en misschien juist zelfs haar meest solide fundering. Misschien verlangt de democratie haar fundament juist in de min of meer irrationele, sociaal en historisch bepaalde en daardoor voor de politicus voorspelbare *politieke attitudes* van de verschillende strata van het electoraat, eerder dan in de zorgvuldig op ieder moment zijn eigenbelang calculerende burger. Want wat voor politiek beleid kan gebaseerd worden op een kiezer die van harte instemt met de noodzaak de automobilititeit terug te dringen zolang hijzelf zich ongestoord per automobiel kan voortbewegen, maar die onmiddellijk overloopt naar mevrouw Jorritsma's autobeleid zodra hij een keer in de file komt te staan? En, meer nog, als we eerlijk zijn, herkennen wij ons niet allemaal in deze inconsistente houding? Daarom, zeker kan men het fenomeen van 'de zwevende kiezer' in eerste instantie, met Van der Eijk en McAllister begroeten, als een welkome aankondiging van het tijdperk waarin de kiezer eindelijk werkelijk voor zichzelf begint te denken en zich zijn opvattingen niet meer voor laat schrijven; anderzijds, wanneer dit fenomeen zijn werkelijke en uiteindelijke grond blijkt te hebben in het zojuist omschreven innerlijk conflict tussen politiek libido en politiek super-ego - met alle wisselvalligheden die dit in het gedrag van de kiezer met zich meebrengt - dan ligt hier een bedreiging van de democratie die in ernst niet onderdoet voor die van het interbellum. Wie een democratie wil bouwen op een innerlijk getourmenteerd electoraat, bouwt een huis op drijfzand.⁴⁴

Meer nog, een extra complicatie is dat, gezien de aard van de collectieve problemen die wij de komende decennia op zullen moeten lossen, er voor deze politieke getourmenteerdheid niet alleen alle aanleiding bestaat, maar dat zij zelfs een onmisbare eerste stap is in de richting van de mogelijkheid van een oplossing daarvan. Ongelukkig genoeg vereist daarom een ook maar enigszins adequate aanpak van die collectieve problemen een politieke bewustwording bij de kiezer die enerzijds een aanpak weliswaar eerst mogelijk maakt, maar anderzijds die bovenbedoelde bedreiging van de democratie juist bevorderen zal. En het dilemma lijkt daarom te zijn dat wij ofwel democratisch aan onze eigen onopgeloste problemen ten onder gaan, ofwel er alleen op een on-democratische wijze in zullen kunnen slagen om onze fysische en sociale *Umwelt* boven een voor ons voortleven noodzakelijk minimum in stand te houden.

Ik wil beklemtonen dat hiermee aan de politieke partij een belangrijker rol toevalt dan zij ooit in haar verleden bezat en dat de politieke partij wellicht het enige instrument is dat ons in staat zal kunnen stellen om aan dit abjecte dilemma te ontkomen. Wel zal dit van de politieke partij een geheel andere, zelfstandiger en vooral eerlijker en moediger opstelling tegenover het electoraat vereisen dan zij zich tot dusver ooit durfde te permitteren. De ideologische partij verwoordde wat leefde in het hart van het electoraat en was daarmee de politieke mobilisering van wat, in zekere zin, reeds aanwezig was. Zij functioneerde als een samenbundeling van de wensen die leefden in

bepaalde delen van het electoraat en vanuit dat perspectief was de politieke partij, hoezeer de praktijk ook vaak anders was, eerder de volgeling dan de leidsman van de kiezer. De toekomstige politieke partij zal niet langer aansluiting kunnen vinden bij een a priori gegeven cohesie van politieke verlangens levend in een nog geïdeologiseerd electoraat, maar die cohesie zelf moeten scheppen, beargumenteren en verdedigen.

In de praktijk zal dat van de politieke partij verlangen dat zij een zekere *Ausgleich* bewerkt tussen traditionele ideologische verlangens en de bestrijding van een subset van door ideologische verlangens bewerkte onbedoelde gevolgen. Op deze wijze zal de politieke partij de educatieve rol kunnen vervullen die Bagehot de politiek reeds toeschreef.⁴⁵ De politieke partij zal daartoe in de eerste plaats, onomwonden en duidelijk een positie moeten kiezen in dat zojuist bedoelde conflict tussen ideologisch 'libido' en zijn tegenhanger op het niveau van het politieke 'super-ego', en, vervolgens, met alle middelen, argumentatief, retorisch en qua politieke stijl, de kiezer van de plausibiliteit van de door haar voorgestelde *Ausgleich* moeten zoeken te overtuigen. Veel van het soort van pijnlijke en moeilijke compromissen die tot dusver eerst op het niveau van de staat tot stand werden gebracht (en waarbij de partijen zich in de warmte van hun ideologisch gelijk konden blijven koesteren), zullen nu bereikt moeten worden op het niveau van de politieke partij. En veel van de verantwoordelijkheid die vroeger de volksvertegenwoordiging toekwam om een goede en leefbare toekomst voor onszelf en onze kinderen te garanderen, zal in de toekomst aan de partij toevallen. Met andere woorden, de politieke partij zal, als enige, de kiezer vast kunnen (en moeten) leggen op een bepaalde positie in zijn innerlijke conflict. In ieder geval zal het spectrum aan politieke partijen een respons moeten zijn op het feit dat de kiezer op de bovengeschetste manier in zichzelf verward raakte. Daar ligt de uitdaging voor de politieke partij in 'het tijdperk van de onbedoelde gevolgen'. De politieke partij zal daarmee een onmisbare factor worden in door Bagehot reeds bepleite proces van politieke opvoeding of *Bildung* van de burger.

11. De politieke partij in het tijdperk van de onbedoelde gevolgen

Het is wellicht zinvol om aan te geven wat met het bovenstaande *in concreto* bedoeld kan zijn in de context van de politieke problemen van ons eigen kleine land. Een politieke filosofie zonder concrete gevolgen is zinloos academisme. Zoals door velen onderkend, is de ideologische politiek, die sociale zekerheid en een maximum aan comfort voor een zo groot mogelijk aantal burgers zocht te brengen, gestoten op de onverbiddelijkheid van de wet van de onbedoelde gevolgen, en meer in het bijzonder op die van de verminderende meeropbrengst. Onze sociale zekerheid resulteerde in een onbetaalbaar systeem van voorzieningen dat bovendien steeds meer mensen de werkloosheid in dreef, en in een staatsschuld die een groter beslag op de

uitgaven van de staat legde dan enige andere begrotingspost; ons individualisme en onze tolerantie leidden tot een sterk toegenomen criminaliteit en tot een alhaast Amerikaanse ghettovorming in de oude centra van onze grote steden; een verlangen naar goedkoop voedsel en vlees tot de verzuring en verdroging van het milieu en van onze toch al schaarse bossen, etc. Het gevolg is dat wij nu keuzes zullen moeten maken. Dat wil zeggen, we kunnen nu kiezen ofwel voor de boeren, ofwel voor de planologische infrastructuur van een in essentie niet-agrarisch land, ofwel voor Nederland als distributieland, ofwel voor schitterende sociale voorzieningen, ofwel voor werkgelegenheid, ofwel voor de industriële productie van goedkope bulkartikelen, ofwel voor een bevolkingsdichtheid die slechts door Bangladesh en Zuid-Korea overtroffen wordt, ofwel voor uitbreiding van Schiphol, het vliegveld Beek en voor de Betuwelijn etc., wellicht zelfs voor bepaalde combinaties daarvan - maar in ieder geval *niet* voor dat alles tegelijk. 'Something has to give way' - en we moeten van onze politieke partijen verlangen dat zij niet langer deze tegenstrijdige wensen met elkaar trachten te *verzoenen* (hetgeen onmogelijk is), maar dat zij uit deze lijstjes met incompatibele *desiderata* een bepaalde consistente set *selecteren* (er zijn meerdere mogelijkheden) om vervolgens de merites van hun keuze met kracht en verve te verdedigen tegenover het electoraat en de verschillende belangengroepen in ons land. Het is op deze manier dat de *Bildung* van de burger door de politieke partijen vorm zal kunnen en moeten krijgen. En aangezien ons land door zijn geringe omvang en de intensiteit van de economische exploitatie van onze fysieke en sociale mogelijkheden hier eerder op zijn intrinsieke grenzen stoot dan de landen van onze door de natuur meer begenadigde burens, dient daarom dit keuze-probleem (dat in wezen het probleem is van iedere samenleving van de toekomst) zich in ons land eerder en met een grotere urgentie aan dan elders. Hier ligt dus een onverwachte en fraaie mogelijkheid om aan ons ideaal van 'Nederland als gidsland' een even verrassende als zinvolle inhoud te geven.

12. Staatkundige aanpassingen: het kiessysteem

De vraag dient nu beantwoord te worden welke staatkundige aanpassingen deze versterkte rol van de partij en haar functie als politieke opvoeder zullen kunnen effectueren, zonder dat daarbij het gevaar bestaat dat democratie in een partijdespotie ontaardt. Ter versterking van de positie van de politieke partij zal het in de eerste plaats noodzakelijk zijn haar band met het electoraat losser te maken. Zonder dat blijft de politieke partij in haar relatieve hedendaagse radeloosheid de oplossing van al haar problemen zoeken in een pogen zo dicht mogelijk tegen de kiezer aan te kruipen - en dan kan inderdaad, zoals wij merken, niets meer van de grond komen. Een geschikt instrument daartoe zou zijn om binnen het systeem van evenredige vertegenwoordiging van de kiezer te vragen om *alle* politieke partijen waarvan hij het

bestaan kent in te delen op een schaal lopend van 5 (heel goed) naar minus 5 (heel slecht). De volksvertegenwoordiging zou dan dienovereenkomstig moeten worden samengesteld, waarbij ik de details hier onbesproken laat.

Dit nieuwe systeem heeft de volgende, in de context van dit betoog cruciale voordelen. Ik begin met twee meer theoretisch voordelen. In de eerste plaats is de traditionele, ideologische politieke partij eerder de verdediger van de specifieke belangen van een zekere (doorgaans sociaal-economisch bepaalde) sector van het electoraat. Van de politieke partij kan men daarom nog steeds niet zeggen wat Burke tweehonderd jaar geleden al van de individuele volksvertegenwoordiger verlangde: namelijk dat hij niet alleen Bristol of Canterbury, maar het *gehele* volk vertegenwoordigde. *Wij* kunnen dat onder de huidige dispensatie alleen van het parlement in zijn totaliteit zeggen. Het systeem betekent daarmee een aanval op de bestaande geneigdheid om het collectieve lange-termijn belang door kortzichtige deelbelangen te laten perverteren.

In de tweede plaats wordt van de kiezer niet langer die dwaze en pathetische liefdesverklaring aan het adres van één partij verlangd, waartoe de kiezer nu *nolens volens* gedwongen wordt (en die de grootste en meest ergerlijke absurditeit van alle bestaande democratieën is), maar hebben de verkiezingen inderdaad veeleer het karakter van het produceren van een 'representatie', in de meest eigenlijke zin van het woord, van hoe het electoraat zich opstelt inzake de politieke problemen waarmee de samenleving geconfronteerd wordt. Conform de esthetische kloof die altijd bestaat tussen representatie en het gerepresenteerde, wordt nu ook die bedrieglijke band van identiteit van partij en kiezer (à la Leibholz) doorgesneden. Hierdoor verkrijgt de volksvertegenwoordiging inderdaad dat 'representatieve' karakter, dat in het woord 'representatie' reeds besloten ligt. De scepsis en koelte die de huidige kiezer voelt ten aanzien van de politiek kan het beste tot uitdrukking worden gebracht - en politiek in een positieve zin worden aangewend - door van de kiezer te verlangen eerder een *beeld* te geven van zijn oordeel over de politiek en over het door *alle* partijen gevoerde politieke beleid, dan door hem te plaatsen voor de keus met welke partij hij zichzelf uiteindelijk volledig zou willen identificeren (zonder dat hij ooit zelf de behoefte voelt om zijn politiek oordeel op een dergelijke wijze te verkorten en te caricaturiseren). Want dat is inderdaad een met het huidige politieke klimaat pijnlijk in strijd zijnde onwaarachtigheid.

Vervolgens, het mag lijken dat de eliminatie van deze laatste (inconsistente) rest van een identiteitsconceptie van de politieke representatie de positie van de politieke partij zou verzwakken. De band tussen kiezer en partij wordt immers vrijwel geëlimineerd. Toch is dit een onjuiste conclusie. De nu bestaande band tussen kiezer en gekozene is een band van wederzijdse afhankelijkheid - en dat is een band die de positie van beide partijen juist verzwakt in plaats van die te versterken.⁴⁶ Alle lobbies, pressiegroepen, groene- en autofronten etc. hebben onder de bescherming van deze band op

kunnen groeien. Eerst het hierboven voorgestelde kiessysteem geeft aan de politieke partij een ruime mate van autonomie ten opzichte van de kiezer, waardoor de politieke partij gedwongen wordt haar politieke strategie op een langere termijn uit te zetten dan nu het geval is. Nu kan ieder gunstig of ongunstig economisch gegeven de politieke partij weer dwingen om bij de nieuwe wensen van het electoraat zoveel mogelijk aansluiting te zoeken, waardoor de politicus zich gedwongen ziet in de paradoxale rol van een 'politicus zonder partij' te zijn, van een politicus die 'pragmatisch van standpunt naar standpunt snelt'.⁴⁷ Kortom, op deze manier ontstaat er in het politieke systeem opnieuw afstand en er wordt *daarmee* een nieuwe bron van scheppende politieke macht aangeboord.

Van de potentiële gevaren van deze hervorming ben ik mij goed bewust. Inderdaad maakt zij de politieke partij veel minder *accountable* tegenover het electoraat dan nu het geval is. De politieke partij moet nu veel meer rekening houden met het *gehele* electoraat dan met slechts de wensen van een vertrouwde subgroep daarvan en kan dus ook veel moeilijker 'gestraft' worden voor het verlies aan sympathie bij die subgroep. Kortom, de *checks* die altijd gelegen hebben in het systeem van belangenbehartiging - en waar onze democratie zich meer en meer in transformeerde - verliezen hun betekenis. Maar men moet zich realiseren dat alles wat in ons leven werkelijk nuttig en niet slechts irrelevant is, onder bepaalde voorwaarden ook gevaarlijk kan zijn.⁴⁸ Heel mijn argumentatie rond de onbedoelde gevolgen van het ideologisch handelen is daarvan een illustratie. Van instrumenten die alleen maar heilzaam kunnen uitwerken, valt in de praktijk zelden veel te verwachten.

Maar dat betekent niet dat, als we deze gevaren eenmaal onderkend hebben, een althans gedeeltelijke neutralisatie daarvan niet bewerkt zou kunnen worden. In de eerste plaats zal het voorgestelde kiessysteem de aanwezigheid van meerdere partijen garanderen, namelijk van ruwweg zoveel partijen als de gemiddelde kiezer van elkaar zal weten te onderscheiden. Hun aantal zal daarom zeker groter zijn dan twee maar wellicht niet groter dan vijf of zes, in ieder geval daarmee steeds voldoende groot om een excessieve invloed van één partij te verhinderen.

13. Staatskundige aanpassingen: de gekozen minister-president

Een tweede constitutionele rem op het gevaar van partijdespotie is gelegen in een sterk executief, bij voorkeur tot uitdrukking komend in een gekozen (minister-)president. Een combinatie van elementen van de Westeuropese en de Amerikaanse (en Franse) constituties, van wat Bagehot als respectievelijk het *Cabinet system* en het *Presidential system* aanduidde, lijkt daarom wenselijk. Maar de vraag die dan onmiddellijk rijst is of een dergelijke vermenging wel mogelijk is zonder dat dit resulteert in een *having the worst of both worlds*. En die vraag is des te urgenter, aangezien juist Bagehot de superioriteit van het *Cabinet system* op een nog steeds onovertroffen manier

aantoonde en zijn redenatie daarom sterk lijkt te pleiten tegen een combinatie als bovenbedoeld.

De strikte scheiding tussen het legislatief en het executief die de scheppers van de Amerikaanse constitutie bewerkten door de verkiezing van *President* en *Congress* van elkaar te ontkoppelen, had tot gevolg, aldus Bagehot, dat de President 'cannot go down to Congress himself and propose what he wants; he can only write a letter and send it'. En deze communicatiebreuk tussen executief en legislatief is fataal voor het behoorlijk functioneren van beide: 'if the persons who have to do the work are not the same as those who have to make the laws, there will be a controversy between the two sets of persons. The tax-imposers are sure to quarrel with the tax-requirees. The executive is crippled by not getting the laws it needs, and the legislature is spoiled by having to act without responsibility: the executive becomes unfit for its name, since it cannot execute what it decides on; the legislature is demoralized by liberty, by taking decisions of which others (and not itself) will suffer the effects'.⁴⁹ En het resultaat is een gelijktijdige verlamming van zowel het executief als het legislatief, de afwezigheid van een platform waar de problemen van de natie op een voor iedereen duidelijke en waarneembare manier besproken worden en, daarmee, een breuk tussen overheid en electoraat. En een kwart eeuw na Bagehot weten wij evenwel dat waar een tekort aan coöperatie tussen legislatief en executief de weeffout van het *Presidential system* is, een teveel van die coöperatie juist het gevaar is dat het *Cabinet system* bedreigt. Dat laatste gevaar manifesteert zich in een toenemende vergroeiing van executief en legislatief tot één, als 'bestuur' of 'overheid' aangeduide, ongedifferentieerde massa,⁵⁰ waarbinnen 'verkokering' en onoverzichtelijke besluitvorming niet langer te vermijden zijn en waar vooral van de controlerende taak van het legislatief niets meer overblijft. In het *Presidential system* is de wederzijdse corruptie van executief en legislatief het gevolg van hun oppositie, in het *Cabinet system* is diezelfde corruptie het gevolg van een te intieme verhouding tussen beide.

Twee reacties op het zojuist geschetste beeld liggen voor de hand. Allereerst, de verrassende symmetrie in de feiten van beide systemen mag ons doen vermoeden dat de oplossing ervan in een combinatie van beide systemen gezocht zal moeten worden. Maar, in de tweede plaats, juist diezelfde symmetrie mag ons aan de mogelijkheid van een synthese van beide systemen doen twijfelen: leidt de vermenging van beide gevaren niet noodzakelijkerwijs tot nog grotere gevaren? Wie op de beurs het gevaar van te vroeg verkopen door het gevaar van te laat verkopen teniet tracht te doen, zal ongetwijfeld als een arm man eindigen. Recentelijk werden evenwel hier te lande, met name door J.P. Rehwinkel en in de minderheidsnota inzake de gekozen minister-president, voorstellen ontwikkeld die het beste van zowel het *Cabinet system* als het *Presidential system* succesvol in zich lijken te kunnen verenigen.⁵¹ In de minderheidsnota wordt er op gewezen dat binnen het huidige bij de kabinetsformatie gehanteerde systeem 'de verhouding

tussen kamermeerderheid en eenmaal aangetreden regering iets weg heeft van een ouder-kind relatie: de ouders beschermen de boorling en dekken zijn tekortkomingen af.⁵² En ook in de minderheidsnota wordt daaraan de conclusie verbonden dat een 'ontvlechting van parlement en regering' bijgevolg geboden is en dat de verkozen minister-president daartoe een geschikt staatkundig instrument zal zijn. Maar, veel belangrijker, de minderheidsnota wijst erop dat het (Amerikaanse) systeem van de gekozen (minister-)president geenszins strijdig is met de eis van de ministeriële verantwoordelijkheid noch met de eis dat het kabinet zijn daden en besluiten aan het parlement ter goedkeuring voorlegt zoals nu het geval is.

Voortbouwend op de tweede in de minderheidsnota vermelde variant voor vormgeving aan het systeem van de gekozen minister-president,⁵³ zou tegelijkertijd met de zoals hierboven omschreven parlementsverkiezingen het electoraat de minister-president moeten kiezen.⁵⁴ De nieuwe minister-president (doorgaans de leider van een politieke partij) onderhandelt vervolgens met *individuele* parlementsleden van zijn eigen en andere partijen (i.e. niet met *partijen*) over een regeringsprogramma en over deelname aan het te formeren kabinet. Deze constructie mag de bovenbedoelde ouder-kind relatie tussen parlementaire meerderheid en kabinet voorkomen en zal er voorts toe bijdragen dat partijen gedwongen worden er zeer goed op toe te zien wie zij in het parlement halen. Een toekomstig minister-president is nu immers in de gelegenheid om de sterktes en de zwaktes van de in een kabinet te benoemen leden van andere kamerfracties uit te buiten op een manier die niet noodzakelijkerwijs met de belangen van de betreffende fractie overeen hoeft te stemmen.⁵⁵

Vanaf dit moment blijft alles bij het oude. Dat wil zeggen, het kabinet legt zijn besluiten ter goedkeuring aan het parlement voor en het zal moeten wijken in het geval van een onoplosbaar conflict met het parlement. Beide, zowel parlement als kabinet hebben nu evenwel een grotere bewegingsvrijheid ten opzichte van elkaar. Het regeringsprogramma is niet gesanctioneerd door een parlementsmeerderheid, de kamerfracties zijn niet aan een regeerakkoord gebonden en zij zullen daarom steeds tot een zelfstandig en niet gecorrumpeerd oordeel kunnen komen over het kabinetsbeleid. Het kabinet ontleent een groter gezag aan het feit dat zijn leider direct door de bevolking gekozen werd en aan de mogelijkheid van de minister-president om de leden van zijn kabinet op een ten opzichte van het parlement maximaal strategische manier te kiezen. Aan beide kanten in de verhouding tussen regering en parlement ontstaat dus nieuwe, extra macht - zonder dat daarbij aan de zaak van de parlementaire controle afbreuk gedaan wordt. Men mag verwachten dat op deze wijze het verstopt geraakte systeem van de parlementaire besluitvorming weer open geblazen kan worden.

Helaas lijkt binnen de huidige verhoudingen in ons eigen land een dergelijke hervorming van de constitutie weinig waarschijnlijk (waarbij ik afzie van de hierboven voorgestelde hervorming van het kiessysteem die door geen enkele

huidige partij bepleit wordt en toch de meest wezenlijke verbetering van onze democratie zou zijn). De twee partijen die hetzij in de praktijk (het CDA), hetzij zowel in theorie als praktijk (D66) de gekozen (minister-) president voorstaan, zijn juist bij uitstek zwakke partijen. Voorts, van het CDA, hoewel even sceptisch ten aanzien van ideologie als D66, kan men nauwelijks verwachten een *Ausgleich* te ontwikkelen tussen politiek libido en politiek super-ego, zoals hiervoor bedoeld. Het gedachtengoed van de partij en van haar electoraat is daarvoor teveel een produkt van het verleden. D66 is ongetwijfeld wezenlijk moderner, maar de partij mist het zelfvertrouwen, is te zeer 'weak in the knees', te zeer afhankelijk van het charisma van haar huidige leider en heeft een te weinig vaste greep op haar electoraat om überhaupt te kunnen evolueren tot een 'sterke' partij in de bovenbedoelde zin. De twee andere grote partijen zijn wel 'sterk' ten opzichte van hun kiezers, of kunnen die kracht in ieder geval soms opbrengen - men denke aan de PvdA inzake de WAO-problematiek - maar zijn nog overwegend ideologische partijen en de onaangename paradox is, waarschijnlijk, dat zij zich juist eerst dankzij hun ideologisch inspiratie deze autonomie ten aanzien van de kiezer soms kunnen permitteren. Voorts is juist geen van deze beide 'krachtige' partijen geporteerd voor een krachtige, buiten de partijen om gekozen (minister-)president, wat wellicht, wederom, zijn verklaring heeft in de nog overwegend ideologische signatuur van deze beide partijen. Deze beide partijen zijn sterk door wat hun nog aan het verleden verbindt en de twee andere zwak juist waar zij op de toekomst anticiperen. De hierboven geschetste vermenging van elementen van de Amerikaanse en de Westeuropese constituties, die naar alle waarschijnlijkheid de enige sleutel biedt tot zowel het behoud van de democratie als tot een effectieve en potentieel succesvolle aanpak van onze huidige en toekomstige problemen, zal als gevolg van de ongelukkige krachtenverhouding tussen de bestaande partijen hier niet gemakkelijk tot stand kunnen komen.

Daarom, om het te zeggen in de taal die politici tegenwoordig zo graag hanteren: wanneer het aandeel van de BV Nederland ten beurse genoteerd stond, dan zou ik dat aandeel zeker niet als een lange-termijn belegging zien.

noten

1. Geciteerd bij R.A. Steininger, *Soziologische Theorie der politischen Parteien*, Frankfurt, 1984, 9.
2. Alan Ware beklemtoont dat tot op de huidige dag alle evoluties die de politieke partij onderging door de politieke filosofie systematisch geïgnoreerd werden. Zie A. Ware, 'Political parties', in: D. Held and C. Pollitt, eds., *New forms of democracy*, Londen, 1986, 112.
3. Zie hiervoor de inleiding van mijn *Aesthetic politics: political philosophy beyond fact and value* (te verschijnen).
4. G. Leibholz, *Verfassungsstaat - Verfassungsrecht*, Stuttgart, 1973, 90.

5. G. Leibholz, *Strukturprobleme der modernen Demokratie*, Frankfurt am Main, 1974, 95.
6. Voor een nadere argumentatie ten gunste van een positieve waardering van dit marchanderen met politieke principes, zie mijn *Aesthetic politics*, hoofdstuk 3.
7. Zie hiervoor D.J. Elzinga, *De politieke partij en het constitutionele recht*, Groningen, 1982, 10 ff.
8. Dit is het argument van Edmund Burke in zijn befaamde brief aan zijn kieskring in Bristol. Zie hiervoor E. Burke, 'Speech to electors of Bristol (1774)', in: *idem, The works of the Rt. Hon. Edmund Burke. Bohn Edition*, Vol. 1, London, 1886, 447 ff.
9. Voor een nadere toelichting op deze gedachtengang, zie mijn *Aesthetic politics*, de hoofdstukken 1 en 2.
10. Cf. W. Hennis, *Die missverstandene Demokratie*, Freiburg, 1973, 63: 'die Theorie vom identitär aufgebauten Parteienstaat provoziert geradezu die Abkehr von und die Verachtung des Parteiwesens, denn an diesem Massstab der Identität gemessen ist das Parteiwesen eine tiefe Unwahrhaftigkeit, die nur durch die noch grössere totalitäre Identifikation überwunden werden kann'. Geciteerd in Elzinga, *op. cit.*, 10.
11. K. von Beyme, *Parteien in westlichen Demokratien*, München, 1982, 22.
12. Geciteerd in T. Ball, 'The prehistory of party', in: *idem, Transforming political discourse*, Oxford, 1988, 29.
13. Ball, *op. cit.*, 30.
14. Geciteerd in J.A.O. Eskes, 'Het Nederlandse beeld van politieke partijen tussen 1813 en 1848', in: *Jaarboek 1991 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1992, 62.
15. Ball, *op.cit.*
16. Zie bijvoorbeeld M. Prélôt, *Histoire des idées politiques*, Parijs, 1970, 630-631.
17. Von Beyme, *op. cit.*; 24.
18. 'De belangrijkste actoren in het politieke stelsel zijn niet de individuele volksvertegenwoordigers maar de politieke partijen. Iedere theorie of model van politieke representatie dat daaraan voorbij gaat, mist de essentie van het functioneren van de representatieve democratie in de Westeuropese landen.' Zie J.J.A. Thomassen, 'Het functioneren van de representatieve democratie', in: *idem*, red., *Hedendaagse democratie*, Alphen aan de Rijn, 1992, 175.
19. Hierbij dient men zich tevens te realiseren dat de partij zich binnen verschillende contexten anders zal gedragen. Aldus onderscheidde V.O. Key jr. tussen de *party in the electorate*, de *party organization* en de *party in government*. Zie V.O. Key jr., *Politics, parties and pressure groups*, New York, 1968; zie ook R.A. Koole, 'De transformatie van Nederlandse politieke partijen', in: *Jaarboek 1988 DNPP*, Groningen, 1989, 200.
20. M. Duverger, *Les partis politiques*, Parijs, 1976.

21. Zie R. Koole, *De opkomst van de moderne kaderpartij. Veranderende partijorganisatie in Nederland 1960-1990*, Utrecht, 1992, 15.
22. Zie voor deze samenvatting Koole, *Moderne kaderpartij*, 378. Koole is van mening dat het door Kirchheimer voorgestelde concept van de *catch-all party* en verwante concepties van de Italiaanse politicoloog A. Panebianco ontoereikend zijn om de evolutie van de Nederlandse partijen in de door hem bestudeerde periode op een adequate manier te verhelderen. Om in de lacunes van bedoelde concepties te voorzien, ontwikkelt hij de conceptie van de 'moderne kaderpartij'. De lezer krijgt evenwel de indruk dat deze laatste conceptie uiteindelijk toch niet zeer wezenlijk van die van Kirchheimer verschilt en dat Koole daarom in zijn studie via een omweg in feite toch weer bij Kirchheimer terechtkomt. Voor een bespreking van Koole's studie, zie K. Deschouwer, 'De teloorgang van de *catch-all* partij. Een bespreking', in: *Jaarboek 1992 DNPP*, Groningen, 1993, 230-238.
23. D. Broder, *The party's over*, New York, 1971; zie tevens de optimistischere getinte reactie daarop van X. Kayden and E. Make jr., *The party goes on*, New York, 1985.
24. Koole, 'Transformatie', 198 ff.; zie met name 202.
25. Zie hiervoor R. Koole, Politieke partijen en anti-politiek, in: G. Voerman, red., *Politiek zonder partijen? Over de horizon van de partijpolitiek*, Amsterdam, 1994; 8 ff. Het dysfunctioneren van de huidige democratische staat manifesteert zich, naar Berger's oordeel, in: 1) een sturingscrisis, dat wil zeggen een groeiende discrepantie tussen wat algemeen van de staat verwacht wordt en wat hij daadwerkelijk tot stand kan brengen; 2) de machteloze bemoeizucht die de staat in toenemende mate tentoonspreidt; en 3) de blokkades die hij opwerpt bij de verwezenlijking van zulke menselijke verlangens als ethnische zelfbeschikking, participatie of een schoon milieu.
26. Zie Koole, 'Politieke partijen', 11 ff.
27. P. Mair, 'Party politics in contemporary Europe: a challenge to party?', in: S. Bartolini and P. Mair, eds., *Party politics in contemporary Europe*, Londen, 1984, 178 ff.
28. Koole, *Moderne kaderpartij*, 386; zie ook zijn constatering dat 'een voortgezette ideologische convergentie de partijen in de ogen van vele kiezers tot 'één pot nat' zou kunnen maken en dan 'een nat dat zij niet meer believe te drinken' (415). Oerlemans zou hier zeker zijn instemming mee hebben kunnen betuigen.
29. Koole, 'Transformatie', 201.
30. C. van der Eijk, 'De noodzakelijke terugtred van de nationale partijen', in: Voerman, *Politiek zonder partijen?*, 40.
31. 'Normally, the great political questions take their place in the psychic economy of the typical citizen with those leisure hour interests that have not attained the rank of hobbies, and with the subjects of irresponsible conversation. These things seem so far off; they are not at all like business proposition; dangers may not materialize at all and if they should they may not prove

- very serious; one feels oneself moving in a fictitious world. (...) He [the citizen (F.A.)] is a member of an unworkable committee, the committee of the whole nation, and this is why he spends less disciplined effort on mastering a political problem than he expends on a game of bridge'. Zie J. Schumpeter, *Capitalism, socialism and democracy*, Londen, 1994, 261.
32. Zie P.E. Converse, 'The nature of belief systems in mass publics', in: D.E. Apter, ed., *Ideology and discontent*, New York, 1964, 206-261.
33. M.I. Ostrogorski, *Democracy and the organization of political parties*, 2 Vols., Londen, 1902; voor een waardering van de betekenis van Ostrogorski's paradox, zie S.M. Lipset, 'M.I. Ostrogorski', in: D.L. Sills, ed., *International encyclopedia of the social sciences*, Vol. 11, Londen, 1968, 347 ff.
34. K.J. Arrow, *Social choice and individual values*, New York, 1951. Voor een korte weergave van Arrow's theorema, zie D.C. Mueller, *Public choice*, Cambridge, 1979, 185-188.
35. W. Bagehot, *The English constitution*, Londen, 1993, 236.
36. A.P.M. Lucardie, 'Verwereldlijking, vergruizing en vervreemding: de maatschappelijke uitdaging', in: Voerman, *Politiek zonder partijen*, 62 ff.
37. Voor een toelichting op deze stelling, zie mijn *History and tropology*, Berkeley, 1994; de hoofdstukken 1 en 3.
38. Zie daartoe mijn 'Metaphor in political theory', in: F.R. Ankersmit en J.J.A. Mooij, *Knowledge and language. III. Knowledge and metaphor*, Dordrecht, 1993.
39. In het in de vorige noot vermelde artikel lichtte ik dat toe aan de hand van Derrida's notie van de heliotroop.
40. Koole, 'Politieke partijen', 16.
41. De door Van Gunsteren en Van Ruyven geponeerde these van 'De ongekende samenleving' heeft derhalve meer van doen met ontideologisering en verlies aan metaforische afstand dan met een geneigdheid van de hedendaagse samenleving om zich achter een voor de staat ondoorzichtig scherm terug te trekken. Zie H. van Gunsteren, *Culturen van besturen*, Amsterdam, 1994; deel IV. Meer in het bijzonder, we moeten ons realiseren dat 'inzicht' in de samenleving niet zozeer gerelateerd moet worden aan kennis (van myriaden van details daarover), maar met metafoor en het door de metafoor geboden *point of view*. 'It is not content, but context that will matter most a decade or so from now. (...) In a world of hyperabundant content, point of view will become the scarcest of resources'. Zie P. Saffo, 'It's the context, stupid', in: *Wired*, march 1994; 74-75 (geciteerd in J.J. van Cuilenburg, 'Een toekomst vol informatie en communicatie', in: A.C. Zijdeveld, red., *Kleine geschiedenis van de toekomst*, Kampen, 1994, 153). Zie tevens F.R. Ankersmit, *History*, 38 (stelling 4.3).
42. Geciteerd in Koole, *Moderne kaderpartij*, 398.
43. Men wordt herinnerd aan de angsten van massa-psychologen van het begin van deze eeuw als Tarde en Le Bon: zij meenden dat democratie een aspect van massavorming was die zij als wezenlijk voor hun tijd zagen en

dat de massa intellectueel nooit uit zou kunnen stijgen boven het niveau van de minsten daarin. Met name Le Bon concludeerde hieruit dat de domme massa daarom geleid zou moeten worden door charismatische leiders. Zie mijn 'Freuds cultuurpessimisme', in: K. van Berkel en R. Aerts, red., *Cultuurpessimisme*, Groningen, 1995. In onze eigen tijd constateren we in zekere zin het omgekeerde: een voor de politieke leiders raadselachtig en onpeilbaar electoraat wordt bestuurd door een overheid die slechts uitdrukking kan geven aan de meest kortzichtige en primitieve reflexen van de overheid als bestuurlijke collectiviteit.

44. Dit proces van een toenemend in zichzelf verward raken van de kiezer had op het niveau van de politieke partij zijn 'echo', om zo te zeggen, in het toegroeien van de politieke partij naar wat wij hierboven aanduiden als Kirchheimer's *catch-all party* of als Koole's 'moderne kaderpartij'. De partijen reikten vanuit hun traditionele ideologische basis naar hun wederzijdse *point of indifference*, het punt waar zij elkaar ideologisch raakten. De destabilisering van de kiezer ging aldus gepaard met een destabilisering van het partijstelsel; met als gevolg dat de partij zich niet meer in de kiezer kon herkennen en de kiezer niet meer in de partij.

45. In dat vermogen het electoraat te 'onderwijzen' ziet Bagehot een van de grootste voordelen van het (Engelse) *Cabinet government* - dat wij in Nederland trouwens ook kennen - boven het Amerikaanse *Presidential government* en hij zegt daarover: 'a speech by an eminent statesman, a party movement by a great political combination, are the best means for arousing, enlivening, and teaching a people'. Zie Bagehot, *op. cit.*, 74.

46. Dit is een steeds terugkerend thema in het werk van Benjamin Constant en werd door hem het krachtigst verwoord in zijn roman *Adolphe*.

47. G. Voerman, 'Inleiding', in: idem, *Politiek zonder partijen?*, 5.

48. De taal, in zoveel opzichten een allegorie voor de politiek, levert hier nog extra illustratiemateriaal als we bijvoorbeeld denken aan Derrida's speculaties over het Griekse woord *pharmakon* dat zowel vergif als geneesmiddel kan betekenen.

49. Bagehot, *op. cit.*, 72.

50. Zie hiervoor W.J. Witteveen, *Evenwicht van machten*, Zwolle, 1991.

51. J.P. Rehwinkel, *De minister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?*, Zwolle, 1991; zie voorts de als bijlage 1 opgenomen 'Minderheidsnota: de gekozen minister-president' bij het rapport *Het bestel bijgesteld* van de commissie-De Koning, Tweede Kamer, vergaderjaar 1992-1993, 21427, nrs. 36-37; 75 ff.

52. 'Minderheidsnota', 78.

53. *Ibidem*, 83-87.

54. Reeds in 1964 sprak Glastra van Loon in dit verband van 'kiezen (i.e. van de minister-president) en delen (i.e. de verdeling van de parlementszetels)'. Zie J.F. Glastra van loon, 'Kiezen of delen', in: *Nederlands Juristenblad*, 19 en 26 december 1964, no. 44/45; 1165.

55. Willen de veel hogere eisen die hiermee aan de parlementsleden gesteld worden realistisch zijn, dan is een veel hogere salariëring en betere wachtgeldregeling geboden. Het is even absurd als ongewenst dat de bestuurlijk meest capabele Nederlanders financieel een zware aderlating moeten ondergaan wanneer zij de overstap van bijvoorbeeld het bedrijfsleven naar de politiek maken.

DE COMING MEN VAN DE CPN

Goulouze, De Groot en de Komintern (1929-1930)

Gerrit Voerman

'Wanneer te zijner tijd het archief van de Kommunistische Internationale te Moskou wordt opengesteld voor histories onderzoek, zullen de hier verstrekte gegevens naar mijn stellige overtuiging door nog meer schriftelijke bewijsstukken worden bevestigd en uitgebreid.' Deze woorden schreef G. Harmsen, de historicus van het Nederlandse communisme, jaren geleden in de verantwoording bij zijn boek over Daan Goulouze.¹ Weinigen zullen er rekening mee hebben gehouden dat het Instituut voor Marxisme en Leninisme (IML), dat het Komintern-archief herbergde, ooit zijn poorten zou openen. Na de ondergang van de Sovjet-Unie, als gevolg van de mislukte staatsgreep tegen president Gorbatsjov in augustus 1991, gebeurde het onwaarschijnlijke. Het IML werd omgedoopt tot het *Rossijskij Tsentr Chranenija i Izoetsjenija Dokumentov Novejszej Istorii* (RTsChIDNI - Russisch Centrum voor Conservering en Studie van Archieven voor Moderne Geschiedenis), en het Komintern-archief werd toegankelijk voor onderzoek - zij het met de nodige restricties.

In deze bijdrage worden de eerste voorlopige resultaten gepresenteerd van het onderzoek in de archieven van de Komintern.² Onderwerp is de machtswisseling in de Communistische Partij in Nederland (CPN) in de jaren 1929-1930.³ In deze periode zette Moskou de partijleiding naar haar hand en kwam de CPN onder curatele van de Komintern te staan. Dit liep uit op de 'bolsjewisering' van de partij, waarbij deze werd omgevormd 'tot een geheel naar Russisch model ingerichte gedisciplineerde organisatie, bestuurd door onvoorwaardelijk volgzame uitvoerders van de Russische wensen'.⁴

In het onderstaande wordt eerst kort ingegaan op de politieke lijn en de organisatie van de Komintern. Daarna komt het conflict in de CPN aan bod en de wijze waarop Moskou in de partij ingreep. De meeste aandacht gaat daarbij uit naar de twee talenten die in de woelige jaren 1929-1930 naar voren kwamen: de 28-jarige D. Goulouze en de 30-jarige P. de Groot. Bij de wisseling van de wacht werden zij gewogen en te licht bevonden - althans aanvankelijk. Later in de jaren dertig zouden beiden in de CPN een prominente functie gaan vervullen: Goulouze meer achter de schermen, De Groot voor het voetlicht. Dit artikel gaat vooral in op hun beider valse start, op basis van tot dusverre onbekende documenten uit het Komintern-archief.

Zesde Wereldcongres van de Komintern in 1928

De Communistische Internationale - hier aangeduid met haar gebruikelijke Duitse afkorting Komintern - was in maart 1919 opgericht. Kort daarna trad de CPN tot deze organisatie toe. De aangesloten partijen werden 'secties' genoemd. Zij hadden zich te richten naar de besluiten van het Wereldcongres en het Uitvoerend Comité (EKKI) van de Komintern. In de loop van de jaren twintig begon de Komintern meer en meer een instrument te worden van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie (CPSU). Deze ontwikkeling kende een voorlopig hoogtepunt op het Zesde Wereldcongres, dat in de zomer van 1928 in Moskou werd gehouden.

Op dit congres had een koersverlegging plaats, die direct verband hield met de politieke ontwikkelingen in de Sovjet-Unie. Stalin had na een langdurige machtsstrijd zijn tegenstrever Trotski uitgeschakeld. Vervolgens ging hij over tot de gedwongen collectivisatie van de landbouw en een politiek van geforceerde industrialisatie. De oppositie tegen dit beleid werd als het 'rechtse gevaar' afgeschilderd.

In het kielzog van de CPSU radicaliseerde ook de Komintern. Het congres constateerde dat de tijdelijke, 'relatieve' stabilisering van het kapitalisme in de jaren twintig was beëindigd en dat er een 'derde periode' was aangebroken. Door economische crises en verscherpte uitbuiting zou de arbeidersklasse radicaliseren. De kans op oorlogen zou toenemen, waarbij de Sovjet-Unie gevaar liep te worden aangevallen door het imperialisme. De Komintern brandmerkte verder de sociaal-democratische partijen als de belangrijkste steunpilaren van het kapitalisme. Tegen deze 'sociaal-fascisten' - het hoofdgevaar voor de arbeidersbeweging - moest een vuist worden gemaakt. Wat betreft de vakbeweging proclameerde de Komintern dat de radicale arbeiders zich binnen de vakbonden moesten organiseren. In Nederland leidde dit tot de 'Rode Vakbewegings Oppositie' (RVO). Deze moest de politiek van de vakbonden van binnenuit beïnvloeden, of - als dat niet lukte - op eigen initiatief 'strijdleidingen' vormen.⁵ Binnen de eigen gelederen dienden de communistische partijen de strijd aan te binden tegen de 'rechtsen' - zij die niet aan de nieuwe lijn wilden - en de 'verzoeners' - de tegenstanders van hard optreden tegen de rechtse oppositie.

Opbouw Komintern-apparaat

Op verschillende niveaus in het Komintern-apparaat bemoeide men zich met de nationale secties. Het *Politsekretariat* was een van de machtigste organen van de Komintern. Alle politieke beslissingen passeerden deze instantie. Hierbij steunde het op de 'landensecretariaten'. Deze afdelingen hielden zich met een aantal partijen uit een bepaald geografisch gebied bezig. De CPN ressorteerde in 1928 onder het Middeneuropees Landensecretariaat (MELS) - samen met de communistische partijen van Duitsland, Tsjechoslowakije, Oos-

tenrijk, Hongarije en Zwitserland. Het MELS was een onderdeel van het centrale Komintern-apparaat in Moskou. Het had onder meer tot taak om de besluiten van de leidende instanties van de Komintern ten aanzien van de secties voor te bereiden en om op de uitvoering van die besluiten toe te zien. Tegelijkertijd met de radicalisering werd de greep van de Komintern op de aangesloten partijen verstevigd. Veel meer dan voorheen werd nu de parlementaire opstelling van de partijen of hun tactiek ten aanzien van de vakbonden in Moskou bepaald. Ontwerp-resoluties kwamen uit de koker van de Komintern, of werden door het apparaat grondig gecontroleerd. Een steun voor de controle op de Europese secties vormde het in 1928 in Berlijn gevestigde Westeuropes Bureau (WEB). De Bulgaar G. Dimitrov gaf hieraan onder de naam Helmuth vanaf mei 1929 leiding. Aan het einde van dat jaar ontving de CPN evenals andere Europese partijen een brief, waarin de Komintern de bevoegdheden van het WEB uit de doeken deed. Deze waren niet gering. Het Berlijnse bureau kon in eigen naam aan de partijen directieven doen toekomen, vertegenwoordigers van deze partijen uitnodigen naar Berlijn te komen, of instructeurs de partijen ter plaatse laten bezoeken (eventueel als vertegenwoordigers van het EKKI op partijbijeenkomsten). Deze activiteiten van het WEB hadden plaats op aanwijzing van het *Politsekretariat* in Moskou, maar in dringende gevallen had men in Berlijn volmacht om zelf besluiten nemen.⁶ Het WEB fungeerde zo in feite als voorpost van het internationale centrum in Moskou.

De CPN na het Zesde Wereldcongres

Na het Zesde Wereldcongres van de Komintern was er in de CPN niet veel veranderd. De leiding - bestaande uit partijsecretaris P. Bergsma, de man achter de schermen R. van Riel, L. Seegers en partijvoorzitter en Tweede-Kamerlid L. de Visser - liep zich bepaald niet het vuur uit de sloffen om de koerswending in Nederland door te voeren. De teneur van de rapporten die de Komintern-instructeurs in 1929 verzonden, was dat de politieke discussies in de CPN in de regel niet erg hoogstaand waren en dat de Nederlandse communisten de reikwijdte van de besluiten van het Wereldcongres nog steeds niet begrepen. Zo werd de radicalisering van de 'derde periode' onderschat en een te zwaar accent gelegd op de parlementaire activiteiten. Dit 'parlementarisme' en 'legalisme' ging ten koste van de bedrijfs- en vakbondsarbeid, hetgeen tot uiting zou komen in 'passiviteit' bij economische conflicten.

Ook in organisatorisch opzicht functioneerde de partij gebrekkig. De scheuring in 1926, toen partijleider D. Wijnkoop met een groot aantal getrouwen was opgestapt, speelde de partij parten. Op 3 juli 1929 behaalde de door de Komintern gesteunde CPN bij de Tweede-Kamerverkiezingen een benauwde overwinning op de door Wijnkoop aangevoerde concurrerende partij. Bovendien stagneerde het ledental van de CPN: begin 1927 telde zij 1200 leden;

twee jaar later was dat zelfs wat gedaald tot 1146. Verder was de door Moskou geëiste omschakeling op bedrijfs- en stratencellen nog niet echt van de grond gekomen.

WEB-instructeurs

Al met al had de Komintern veel reden tot ongenoegen over het functioneren van de Nederlandse sectie. Vanaf 1929 begon Moskou zich meer met de CPN te bemoeien. Het WEB fungeerde daarbij als pottekijker. Diverse instructeurs werden voor kortere of langere tijd naar Nederland gestuurd: Alarich, de in 1901 in Hamburg geboren Richard Gyptner, secretaris van het WEB die zich ook tooide met de naam Magnus;⁷ Wilhelm Florin, in 1894 geboren, in 1924 lid van de Duitse Rijksdag geworden; de Engelstaligen Ferguson en Neptun (alias Robert) - van hen zijn (nog) weinig nadere gegevens bekend; en ten slotte Silvio. Deze in 1892 in Basel geboren Zwitser werkte voor de *Orgabteilung* van de Komintern. In Nederland noemde hij zich Moritz, maar zijn eigenlijke naam was Sigi Bamatter.⁸ Van de hier genoemden verbleef hij in 1929 en begin 1930 het meest in Nederland. De meeste instructeurs hadden van hun Nederlandse geestverwanten bepaald geen hoge dunk; hun kwalificaties liepen uiteen van 'niet zeer hoogstaand' (Florin), 'treurig' (Alarich) tot 'om te huilen' (Silvio).

Zoals gezegd hadden de instructeurs uitgebreide bevoegdheden. Zij hadden tot taak de besluiten van de Komintern in de CPN door te voeren en fouten te corrigeren. Zij mengden zich in de partijdiscussies, pasten ontwerp-resoluties aan en maakten rapporten op van de toestand die ze in de partij aantroffen. Hun verslagen bereikten vaak via het WEB het Komintern-apparaat in Moskou. Mede op basis van deze informatie poogden Berlijn en Moskou te interveniëren in de CPN, door open brieven, vertrouwelijke directieven of geheime instructies.

Reesema

In Moskou belandden de door het WEB doorgestuurde rapporten van de instructeurs doorgaans op het bureau van W. van Reesema. Hij maakte deel uit van het MELS en was voor zover bekend de enige Nederlander die in het centrale Komintern-apparaat werkzaam was. In Moskou, waar hij omstreeks 1923 was neergestreken, noemde hij zich doorgaans eenvoudigweg Reesema. Hij woonde in Hotel Lux, met veel andere medewerkers van de Komintern. Reesema kreeg de Nederlandse communisten vaak over de vloer, wanneer deze in Moskou waren. Tot zijn werkzaamheden behoorde het 'volgen' van de CPN. Hij vatte onder meer de binnenkomende rapporten samen voor zijn superieuren, soms met zijn persoonlijke mening erbij. Reesema's positie was niet on aanzienlijk, zo beschrijft Olink: 'hij zat als een spin in het web, zeker toen hij ook nog verbindingsman werd bij de Profintern, de door Moskou

gedomineerde internationale vakbeweging. Door zijn dubbelfuncties probeerde hij steeds weer de communistische politiek in Nederland te beïnvloeden...'.⁹ De Groot had weinig met Reesema op, zo bleek later althans uit zijn herinneringen: 'Reesema's houding echter wekte weerzin bij mij op. Hij was, zoals men zegt, een uitslover. Hij genoot blijkbaar van de jacht op "afwijkingen" en probeerde de bezoekers uit Nederland in die geest te beïnvloeden.'¹⁰

Door de Nederlandse partijleiding werd Reesema niet geheel vertrouwd. Eind 1928 drong Bergsma er in gebrekkig Duits bij het presidium van het EKKI op aan 'Massnahmen nehmen zu wollen, damit der Genosse van Reesema bei der Behandlung von Angelegenheiten der hollaendischen Bewegung betreffend gaenzlich auszuschliessen'.¹¹

Verzet tegen de partijleiding

Bij haar bemoeienis met de CPN kon de Komintern gebruik maken van een malcontente stroming binnen de partijleiding. In maart 1929 woonde Alarich een zitting bij van het Centraal Comité, het partijbestuur van de CPN. Hij signaleerde dat er over het partijsecretariaat en vooral over Bergsma veel ontevredenheid heerste, waarbij hij met name de partijbestuursleden A.S. de Leeuw, N. Beuzemaker, G.J. van Munster, Goulooze en Van Wijngaarden noemde. De beide laatsten kunnen echter niet (blijvend) tot de oppositie worden gerekend. Het lot van Goulooze komt hieronder nog uitgebreid aan de orde. Van Wijngaarden raakte na het tiende plenum van het EKKI - dat in juli 1929 werd gehouden - in conflict met Moskou. Dit gebeurde vlak nadat hij in het partijsecretariaat was verkozen als verantwoordelijke voor het vakbondswerk. Van Wijngaarden maakte geen geheim van zijn twijfels over de politiek van de Komintern. Naar aanleiding van de val van Tomski zei hij: 'Das "Hosannah" und "kreuzigt ihn" in der Komintern verschiedener Personen gegenüber, ist verderblich'.¹² Later zou hij soortgelijke opmerkingen maken toen Boecharin aan de kant werd geschoven.

Tot de belangrijkste exponenten van de groep der malcontenten kunnen inderdaad De Leeuw, Beuzemaker en Van Munster, alsmede de in het rijtje van Alarich ontbrekende L. van Lakerveld gerekend worden. Zij richtten hun pijlen vooral op partijsecretaris Bergsma, waarbij de twee eerstgenoemden zich wel als de scherpste critici profileerden. Met de nodige regelmaat nam De Leeuw de gebrekkige organisatorische vaardigheden van de partijsecretaris onder vuur. Beuzemaker weigerde samen met Bergsma zitting in het secretariaat te nemen. Twee keer legde hij een dringend verzoek van het WEB naast zich neer. Deze critici stonden allen geheel op de lijn van de Komintern. Doorgaans konden zij op de steun van Silvio rekenen, die in de zomer van 1929 geruime tijd in Nederland verbleef en veelal bij Van Lakerveld logeerde.¹³

Tegenover deze groep stond de partijleiding, bestaande uit Van Riel, Berg-

sma en Seegers. Zij had de nieuwe lijn van Moskou niet echt in de praktijk gebracht, maar kantte zich aanvankelijk zeker niet tegen de Komintern. Gezien de organisatorische zwakte van de CPN had het MELS de tactiek uitgestippeld om een zo groot mogelijk deel van de partijleiding van de Komintern-lijn te overtuigen.¹⁴ De eerste bij wie deze werkwijze werd beproefd, was Seegers geweest. Na zijn bezoek aan Moskou om het tiende plenum van het EKKI bij te wonen, draaide hij bij. Hij had over de uitslagen van de Tweede-Kamerverkiezingen verslag uitgebracht aan het MELS. Op de zitting, die onder voorzitterschap stond van W. Ulbricht, was ook Reesema. Na de gesprekken vermoedde het MELS dat Seegers 'im allgemeinen gegenüber denjenigen Genossen, die eine schwankende Haltung einnehmen, den Standpunkt der KI verteidigen wird'.¹⁵ Eenmaal thuisgekomen zou Seegers zelf zeggen dat hij was 'opgefrist' over de besluiten van het Zesde Wereldcongres.

Kristallisatie van de 'rechtse groep'

Tegen het einde van 1929 begon de perceptie van het 'rechtse gevaar' steeds meer samen te vallen met de kritiek op het slechte functioneren van de partijtop. De schakel tussen deze politieke kwalificatie en organisatorische onvrede vormde de beschuldiging van 'passiviteit'. De Leeuw formuleerde het in een brief aan het partijsecretariaat aldus: 'Wenn es wahr ist, dass bei uns die rechte Gefahr die Form der Passivität und der Nichtdurchführung angenommener Beschlüsse annimmt, so ist die Frage der Verbesserung der Leitung in diesem Augenblick die zentrale Frage der Partei.'¹⁶

Hoewel er inmiddels al wel 'rechtse elementen' als Van Wijngaarden en Van Riel waren gesignaleerd, bleef de Komintern nog geruime tijd van mening dat er in de CPN geen sprake was van een georganiseerde 'rechtse groep'. Nog op 29 november 1929 schreef het WEB aan de CPN: 'In Euer Partei besteht keine festgefügte opportunistische Fraktion, die der Partei ihr eigenes rechtes Programm entgegengestellt hat'.¹⁷ Anderhalve maand later was de toestand evenwel ingrijpend veranderd. Er zou zich nu een rechtse factie hebben gevormd, waartegen een aantal partijleden een opportunistische, 'versöhnlerische' houding zou aannemen. Van een beoordelingsfout van de Komintern was echter geen sprake geweest. 'Diese rechten und versöhnlerischen Elemente haben eine frühere Feststellung der KI und das WEB, dass es in der holländischen Partei keine deutlich wahrnehmbare rechte Fraktion mit eigenem Programm gibt, dazu ausgenutzt, die Partei darüber zu täuschen dass in der KPH eine rechte Gruppe existiert, die Gegner der von der KI für die gegenwärtige Periode festgestellten Taktik ist, gegen ihre Uebertragung in Holland ist, zwar allen Beschlüssen zustimmt, aber die Anwendung und Durchführung dieser Linie in Holland sabotiert'.¹⁸

Van Riel

Tot de rechtse groep behoorden in de eerste plaats Van Wijngaarden en Van Riel. Zij werden samen in de politieke resolutie van het partijbestuur voor het congres van februari 1930 openlijk aan de schandpaal genageld.¹⁹ Van Riel werd door Silvio beschreven als iemand die 'ziemlich offen (zynisch und gehässig), wenn auch in sehr schlauer Weise (er ist eben ein geriebener Opportunist) gegen die Beschlüsse des VI. Weltkongresses intrigiert'.²⁰ Van Riel kon de neiging niet onderdrukken Silvio weerwerk te leveren. Hij was van mening dat de Komintern de CPN wel van fouten kon betichten, maar dat zij de hand ook in eigen boezem diende te steken. Hij kon schamperend doen over de *Linientreue* van sommige mede-partijleiders. Nadat eenmaal in januari 1930 de diagnose van een goed georganiseerde rechtse fractie was gesteld, werd hij door Silvio aangewezen als 'spiritus rector'.²¹ Uiteindelijk werd hij uit de partij gezet.

De tamelijk onafhankelijke opstelling die Van Riel ten aanzien van de Komintern etaleerde en zijn royement laten zich moeilijk rijmen met de veronderstelling dat hij werkzaam zou zijn geweest voor de GROe, de inlichtingendienst van het leger van de Sovjet-Unie. De journalist Cornelissen, van wie deze veronderstelling afkomstig is, wijst er echter op dat zo'n royement schijn kan zijn.²²

De Visser

Met De Visser ging het *Politsekretariat* behoedzaam om. Als parlementair boegbeeld trof de kritiek van legalisme en parlementarisme hem in de eerste plaats. Vooral het feit dat hij - evenals Van Riel - de Komintern ervan had beticht zelf ook fouten te maken, viel niet goed. De Visser was in het geweer gekomen tegen de beschuldiging van Moskou dat het verkiezingsprogramma 'opportunistische onduidelikheden' bevatte. De CPN-lijsttrekker wees de Komintern erop dat zij het ontwerp eerder had goedgekeurd en zich dus vergist moest hebben. Daarnaast zou De Visser - volgens Silvio - zich ook tegen de nieuwe tactiek van de Komintern kanten, aangezien deze 'fuer Holland undurchfuerbar sei'.²³

Het *Politsekretariat* beseftte echter kennelijk dat de CPN moeilijk zonder haar populaire voorman kon. 'Bezüglich De Visser Bemühungen, ihn von unserer Linie zu überzeugen und ihn zum Kampf gegen rechte Tendenzen veranlassen, dabei auch De Vissers Fehler offen kritisieren', zo luidden de directieven. Begin januari 1930 herhaalde het *Politsekretariat* dit standpunt nog eens. Kennelijk schrok men ervoor terug om De Visser openlijk in het rechtse kamp te plaatsen. In de ontwerp-brief van het presidium van het EKKI werd De Visser weliswaar in één adem met Van Riel en Van Wijngaarden genoemd als partijbestuurders bij wie zich 'offene und verkappte rechte Tendenzen zeigten',²⁴ maar toen de open brief eind januari in de

Tribune werd gepubliceerd, werd zijn naam niet meer genoemd.

De tactiek was derhalve De Visser los te weken van de rechtsen. Zonder dat hij het in de gaten had, werd De Visser door de Komintern ingepakt. Met hem moest worden 'gemanoeuvreed', aldus de instructies van het WEB.²⁵ In januari hadden Silvio en Ferguson enkele gesprekken met hem. Eerst zou hij wat hebben gesputterd, maar daarna zou hij zich toch voor het Komintern-standpunt hebben laten winnen.²⁶ Vlak daarna ging hij op bezoek bij het WEB in Berlijn, waar de laatste plooiën werden rechtgestreken.²⁷

Goulloze kandidaat-partijsecretaris

Na zo bijna een jaar te hebben aangemodderd, besloot de Komintern begin 1930 de knoop door te hakken. Met het oog op het komende partijcongres werd ingrijpen noodzakelijk geacht. Op 6 januari kwam het *Politsekretariat* bijeen. Bovenaan de agenda stond de 'Holländische Frage'. Het *Politsekretariat* nam een aantal instructies aan, bestemd voor het WEB. Voornaamste taak voor de delegatie van het WEB in Nederland was het doorzetten van een scherpe wending in de politieke lijn van de CPN. Daartoe diende de partijleiding gezuiverd te worden van alle 'rechten, versöhnlerischen und passiven Elemente'. Als plaatsvervangers kwamen alleen personen in aanmerking, die 'seit dem X. Plenum die Linie der KI bedingungslos vertreten haben'. Daartoe werden onder meer De Leeuw, Beuzemaker, Van Lakerveld en Van Munster gerekend, maar ook C. Schalker, De Visser, en - nota bene - Seegers. Het laatste directief van het *Politsekretariat* luidde, dat de WEB-delegatie het Centraal Comité van de CPN 'behulpzaam' moest zijn bij de samenstelling van een goed functionerend partijsecretariaat. 'Wir schlagen vor, den für diese Arbeit unfähigen Parteiangestellten Bergsma durch den Genossen Goulloze zu ersetzen'.²⁸

Dat Goulloze door het *Politsekretariat* als partijsecretaris werd aangewezen, was nogal verrassend. Op het moment van de voordracht was hij 28 jaar. Zijn politieke ontwikkeling had hem via de syndicalistische en anarchistische jeugdbeweging in 1925 naar de CPN gevoerd. Goulloze werd datzelfde jaar secretaris van de Communistische Jeugd Bond (CJB) en bleef dat tot 1929. Onder zijn leiding kwam de CJB tot bloei. In 1928 werd hij qualitate qua lid van het partijbestuur (later Centraal Comité geheten).²⁹ Wat later trad hij toe tot het politiek bureau.

Goulloze mocht dan wel op betrekkelijk jeugdige leeftijd zijn sporen als organisator verdienen hebben, in de rapporten van Silvio was daarvan echter weinig terug te vinden. De Leeuw, Beuzemaker of Van Lakerveld kregen hierin veel meer positieve aandacht. Als Goulloze al genoemd werd, dan was het meer in negatieve zin: op belangrijke momenten zou hij zich aan stemmingen onttrekken, of zich in de discussies op de vlakte houden. Toch was er op het eerder genoemde drietal ook het een en ander aan te merken: De Leeuw was wellicht te zeer intellectueel om aan een communistische partij

leiding te geven; Beuzemaker had tot twee keer toe een inbreuk gemaakt op de partijdiscipline door te weigeren om zitting te nemen in het secretariaat; en Van Lakerveld zou niet goed bij de achterban liggen.

Het heeft er alle schijn van dat Goulouze vooral door het Komintern-apparaat in Moskou - lees Reesema - naar voren is geschoven. Hoogstwaarschijnlijk hebben beiden elkaar gesproken, toen Goulouze in november 1929 in Moskou de viering van het tienjarig bestaan van de Kommunistische Jugend Internationale (KJI) bijwoonde. Tijdens zijn bezoek bracht Goulouze ook verslag uit aan het MELS over de enkele weken eerder gehouden conferentie van de CPN. Hoe het ook zij, in december stelde Reesema in Moskou voor om 'schon jetzt den Parteisekretär Bergsma durch einen energischen Organisator (zu) ersetzen... Einen derartigen Genossen gibt es in der Leitung. Wir meinen den Sekretär des Jugendverbandes, Goulouze'.³⁰ Enkele weken eerder had Reesema dezelfde suggestie ook al gedaan, maar toen noemde hij naast Goulouze ook nog A. Struik als mogelijke opvolger.³¹ Struik was als ingenieur in de Sovjet-Unie werkzaam en stond op het punt om naar Nederland terug te gaan om de rangen van de CPN-leiding te versterken. Zoals gezegd kwam Struik later niet meer in het stuk voor. Reesema's voordracht van Goulouze werd door het MELS overgenomen. Op de bewuste zitting van het *Politsekretariat* rapporteerde naast Reesema tevens S.I. Goesev (alias J.D. Drabkin³²), het hoofd van het MELS.

WEB-campagne tegen Goulouze

De keuze van Goulouze als opvolger van Bergsma viel het WEB rauw op het dak. Zoals gezegd had Silvio geen hoge pet van hem op. Het oordeel van de WEB-instructeur werd nog negatiever na Goulouze's terugkeer uit Moskou. Op 21 december meldde Silvio aan Berlijn dat Goulouze na aankomst toespelingen zou hebben gemaakt op gesprekken met de Komintern, waarover hij nog niets kon zeggen. Tegelijk liet hij doorschemeren, dat Silvio naar Moskou zou worden geroepen. Later schreef Silvio dat Goulouze met Van Riel, Bergsma en Seegers zou hebben gesproken over zijn wederwaardigheden in Moskou. Van de inhoud van die gesprekken en van wat er in Moskou was bekosttoofd, had de WEB-instructeur nog steeds geen weet. Wel zag hij dat het oppositionele drietal weer hoop kreeg: 'Das EKKI wird schon noch eingreifen, das WEB und S(ilvio) zur Ordnung rufen und alles wird noch gut' - zo zouden ze denken.³³ Een paar dagen later zou Silvio Goulouze zelfs als bondgenoot van het drietal aanmerken.³⁴ Achteraf gezien lijkt het erop dat Reesema Goulouze op de hoogte heeft gebracht van zijn uitverkoring door het *Politsekretariat*. Kennelijk heeft Goulouze daarvan iets in Nederland laten doorschemeren, wat dan door de onder vuur liggende partijleiding als een steun in de rug zal zijn ervaren.

Naar aanleiding van Goulouze's optreden stelde het WEB op 23 januari aan Moskou voor om hem niet meer voor de functie van partijsecretaris in

aanmerking te laten komen. Wel werd hem nog een plaats in het secretariaat toebedacht, maar ook dit ging uiteindelijk niet door. Aan Goulouze's val heeft ongetwijfeld ook het vernietigende oordeel over zijn functioneren in de CJB bijgedragen, dat WEB-secretaris Magnus (Gyptner) velde in een rapport aan de KJI. Magnus stelde vast dat de organisatorische toestand binnen de CJB zeer onbevredigend was en dat Goulouze zou hebben verhinderd dat de Bond stelling nam in het partijconflict. Verder constateerde hij in navolging van Silvio dat Goulouze na zijn terugkeer uit Moskou 'eine sehr schädliche politische Haltung' had aangenomen. Volgens Magnus had Goulouze eerst tot het kamp der oppositionelen behoord, maar had hij na de partijconferentie van november 1929, toen een 'rechts-opportunistisch blok' gestalte had gekregen, zich hierbij aangesloten. De conclusie van Magnus - die eerder secretaris van de KJI was geweest - luidde: 'es ist notwendig, Goulouze so bald wie möglich aus der Führung der Jugend zu entfernen'.³⁵

Terwijl Goulouze achter de schermen in ongenade was gevallen, verscheen in *de Tribune* een open brief van het presidium van het EKKI. Twee dagen nadat Magnus zijn vernietigende rapport over Goulouze aan Moskou had verstuurd, werd hierin de loftrumpet gestoken over 'zijn' CJB. De Bond werd de partij min of meer als voorbeeld gesteld; de CJB zou hebben aangetoond 'hoe het mogelijk is, radicaal met de oude methode te breken en het heele werk op de bedrijven te concentreren', aldus het presidium.³⁶ Dat dit fragment gepubliceerd kon worden, hing samen met het functioneren van de Komintern-bureaucratie. Niet alleen werkten WEB en MELS langs elkaar heen, daarnaast draaiden de molens van de Komintern traag. Met de voorbereiding van de brief was anderhalve maand eerder een begin gemaakt. Het ontwerp ervan kwam overigens uit de koker van Reesema.³⁷

Vanzelfsprekend veranderde er aan Goulouze's positie door deze brief niets. Enkele dagen later uitte Magnus zijn kritiek nog eens tijdens een vergadering van de leiding van de CJB.³⁸ Aan de vooravond van het partijcongres besloot de Bond vervolgens op aandringen van Magnus Goulouze te ontheffen uit zijn functie van secretaris en hem terug te roepen uit het Centraal Comité van de CPN. Hij zou op deze posten 'de uitgesproken rechtsche elementen in de partij-discussie actief (hebben) geholpen' en zich hebben schuldig gemaakt aan 'fractiewerk tegenover de Communistische Internationale en haar vertegenwoordigers in Holland'.³⁹

Een dag later deed Goulouze openlijk boete. Hij bekende tot de groep der 'verzoeners' te hebben gehoord, waarachter de rechtse elementen zich hadden kunnen verschuilen. Goulouze nam nu scherp stelling tegen Van Riel en de zijnen en vóór de Komintern. Op het congres was zijn inbreng dermate positief, dat hij in de achting van de Komintern steeg. Ferguson rapporteerde: 'Comrade Goulouze's practical work is very efficient and we must try to win him more and more to our side'.⁴⁰ Ook Silvio meende dat er geen aanleiding meer bestond om hem buiten het Centraal Comité te houden, waarop Goulouze in dit orgaan werd verkozen.⁴¹ De Leeuw, die in de anti-rechtse

groep een belangrijke rol speelde, zag dit met lede ogen aan - hoewel hij erkende dat Goulloze zich op het congres had gerehabiliteerd. 'Wir werden sehen. Man muss mit ihm zusammenarbeiten'.⁴²

Schalker partijsecretaris

Na het afvoeren van Goulloze als opvolger van Bergsma kwam het WEB meteen met een alternatief. Op 23 januari 1930 stelde Berlijn de relatief onbekende Schalker aan het Komintern-secretariaat voor. Vrijwel onmiddellijk ging Moskou akkoord; het had het WEB de vrije hand gegeven om naar eigen goeddunken de directieven wat betreft de personele samenstelling van de partijleiding aan te passen. Schalker maakte voor deze aanwijzing al deel uit van het Centraal Comité. Vóór zijn benoeming was hij voorzitter van de afdeling Delft en secretaris van het district Zuid-Holland geweest. Hij werkte in Delft op het kantoor van Calvé's Oliefabrieken en zat er in de gemeenteraad.

Dat Schalker over het nodige vertrouwen van Moskou beschikte, bleek uit het feit dat hij volgens de oorspronkelijke richtlijnen van het *Politsekretariat* was aangewezen om in het presidium zitting te nemen. In de rapporten aan het WEB nam hij echter geen prominente plaats in.⁴³ Wel meldde Silvio in december over hem aan Berlijn: 'Ich empfehle euch speziell den Artikel den Gen. Schalker aufmerksam zu lesen. Meiner Meinung nach stellt er die Probleme am schärfsten und am richtigsten.'⁴⁴ Dat deze beschouwing in de smaak viel, laat zich raden. In de eerste plaats stelde Schalker zich onvoorwaardelijk op achter de Komintern. Wie niet de nieuwe lijn wil aanvaarden, moet de partij uit. Daarnaast deed hij enkele organisatorische voorstellen om het functioneren van de partijleiding te verbeteren.⁴⁵

Toen Schalker in zijn artikel in *de Tribune* een 'krachtige leiding aan de kop der partij' bepleitte, kon hij niet vermoeden dat hij twee maanden later zelf voor deze post aangewezen zou worden. Op de dag dat het WEB Schalker als partijsecretaris aan Moskou voorstelde, verstuurde Silvio een brief aan Berlijn waarin hij hem als toekomstig secretaris bestempelde. Het voordeel van Schalker was dat hij over het vertrouwen van velen beschikte en niet tot een van de groepen binnen de CPN werd gerekend. Volgens Silvio zouden De Visser, Beuzemaker en Lakerveld zijn naam ook al eens hebben gesuggereerd.⁴⁶

Aanvankelijk was het WEB ingenomen met Schalker. Komintern-vertegenwoordiger Ferguson had goede woorden over voor zijn optreden tijdens het partijcongres. Al snel klonken echter negatieve geluiden. Vooral de wijze waarop de partijleiding in de zomer van 1930 de 'liquidatie' van de concurrerende communistische partij van Wijnkoop afhandelde, leidde tot spanningen. WEB-instructeur Neptun oordeelde in dit verband vernietigend over de CPN: 'Sie brauchen hier kein politischer Berater sondern ein Kindermädchen. Sie sind hier Kinder. Wenn man nur für einen Augenblick weg ist, machen

sie Dummheiten'.⁴⁷ Bij de kritiek van de Komintern kwam Schalker als eindverantwoordelijke vanzelfsprekend in de vuurlinie te liggen.

Opkomst De Groot

Al met al kwam er van de door het *Politsekretariat* begin 1930 uitgevaardigde directieven met betrekking tot de leiding van de CPN weinig terecht. Het leidende orgaan van de Komintern had naast Goulloze ook nog Seegers en De Visser als leden van het toekomstige partijsecretariaat aangewezen. Uiteindelijk nam niemand van dit drietal zitting. Goulloze viel om politieke redenen af, evenals Seegers. Laatstgenoemde werd door de WEB-instructeurs afgeschreven vanwege zijn vaak zwalkende politieke opstelling. Seegers zou zijn lidmaatschap van de gemeenteraad van Amsterdam wel blijven voortzetten, zelfs tot 1966. De Visser kwam niet meer in aanmerking 'da er vom Standpunkt der praktischen Arbeit aus überflüssig ist', aldus het Komintern-secretariaat.⁴⁸ Hun plaatsen werden na het partijcongres bezet door Schalker, G. Huizinga - secretaris van het district Amsterdam - en De Groot.

Evenals Schalker had De Groot zitting in het Centraal Comité. Hij was in 1899 geboren en van beroep diamantbewerker. De Groot was betrokken geweest bij de oprichting van de Belgische communistische partij en lid geweest van de Duitse en Franse. In 1926 trad hij toe tot de CPN. Amper een jaar later stapte hij op, vanwege een conflict met de partijleiding over een vakbondskwestie. Van de toenmalige partijtop had De Groot geen hoge dunk: hij beschouwde ze als een 'groepje dilettanten en zonderlingen'.⁴⁹ In juni 1928 werd De Groot weer lid van de CPN. Enige tijd later trad hij toe tot de vakbondscommissie.

In zijn herinneringen zou De Groot later schrijven, dat zijn stellingname in het partijconflict in 1929-1930 doorslaggevend was geweest voor zijn opkomst in de partijleiding. Het is '...juist mijn onverzoenlijke houding tegenover de trotskisten en de van Riel-leiding geweest, naast mijn werk in de vakbeweging, waardoor ik als het ware naar voren werd geschoven'.⁵⁰ Van dit alles was de Komintern op dat moment echter weinig bekend. Het *Politsekretariat* had in zijn instructies De Groot niet genoemd voor een plaats in de leidende gremia van de CPN. Ook in het rijtje namen dat Silvio later opstelde van mogelijke kandidaten voor de partijleiding, ontbrak hij.⁵¹ Wel werd De Groot in de reeds aangehaalde open brief van het presidium van het EKKI van eind januari 1930 genoemd. In de discussie voorafgaande aan het partijcongres zou hij - evenals Schalker - de problemen juist gesteld hebben.⁵²

Hoewel De Groot - noch in positieve, noch in negatieve zin - niet echt was opgemerkt door de Komintern, werd hij op het partijcongres van 15-17 februari 1930 toch in het partijsecretariaat gekozen. Tot een dag of vijf vóór het congres valt zijn naam niet in de voorstellen met betrekking tot de samenstelling van de partijtop. Op 11 februari stuurde het WEB een defini-

tief voorstel aan de Komintern, waarin zijn naam wellicht zal zijn vermeld. Dit document, dat als bijlage bij een brief werd verzonden, is echter nog niet boven water gekomen.⁵³

De Groot combineerde een behoorlijk aantal functies: hij was lid van het partijsecretariaat, van de vakbondscommissie en van de redactie van *de Tribune*. Binnen de CPN was niet iedereen gelukkig met de rijzende ster van De Groot. De Leeuw, die door het *Politsekretariat* was voorgedragen voor het politiek bureau en daarin ook zitting nam, vond de keuze van De Groot in het secretariaat wat onvoorzichtig, zo schreef hij aan Reesema. De Groot was 'wohl ein sehr intelligenter Arbeiter, aber politisch etwas unsicher und nicht frei von ultralinken Stimmungen'.⁵⁴ Ook Struik had zijn bedenkingen. In een brief aan Moskou noemde hij De Groot '...ein *jetzt* guter Genosse, aber er war während einiger Zeit bei den Links-Sozialdemokraten und bekämpfte die Partei'.⁵⁵ Schalker vertrouwde De Groot evenmin geheel. Enige tijd voordat De Groot als leider van de vakbondscommissie naar het congres van de Profintern (ook wel Rode Vakbonds Internationale genoemd) in Moskou zou vertrekken, schreef hij aan De Leeuw - die inmiddels CPN-vertegenwoordiger in Moskou was geworden: 'Het zal echter goed zijn dat jij een oogje in het zeil houdt'.⁵⁶

De Groot en de staking in de werkverschaffing

De bange vermoedens van deze prominente partijleden leken al snel bewaarheid te worden. In augustus 1930 raakte De Groot in een ernstig conflict met het politiek bureau verzeild. Aanleiding was de staking van werkloze arbeiders afkomstig uit Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht, die elders in het land tewerkgesteld waren. Zij legden in juli het werk neer uit protest tegen wat *de Tribune* de 'schandelijke uitbuiting en de slechte huisvesting' in de werkverschaffing noemde.⁵⁷ De Rode Vakbewegings Oppositie (RVO) poogde de leiding van de staking te verkrijgen. De RVO formuleerde een aantal eisen ter verbetering van de arbeidsvoorwaarden en riep tevens op tot een 'hongermarsch' naar Den Haag.⁵⁸ Na enkele weken verliep de staking echter, zonder dat het tot een optocht naar de residentie was gekomen.

Na de mislukking brak er in de kolommen van *de Tribune* een discussie los over de rol die de partij en de door haar geleide RVO bij de staking hadden gespeeld. De Groot mat hierin naast de positieve kanten de tekortkomingen breed uit.⁵⁹ Voor alles stelde hij vast 'dat de partijleiding, *als geheel*, volkomen *passief* tegenover deze staking heeft gestaan'. Weliswaar had hij tevens oog voor enkele feiten van de RVO, maar deze waren grotendeels terug te voeren op gebrekkige steun van de partij. Volgens De Groot vormde deze passiviteit een bewijs van 'het voortbestaan van de opportunistische instelling van onze partij ten opzichte van den economischen strijd'.

In het politiek bureau dat op 4 augustus bijeen kwam, was men niet gediend van deze weergave.⁶⁰ Op de agenda stond de bespreking van een ontwerp-

resolutie over de politieke situatie, maar het grootste deel van de zitting ging over de staking. Neptun (alias Robert), de instructeur die namens het WEB aanwezig was, zou aan Berlijn het bestaan melden van 'very strong differences... between com. De Groot who leads the Trade Union Department and other Comrades in the P.B.'.⁶¹ Vooral De Visser trok flink van leer. Volgens hem had de partij - en dan in het bijzonder de RVO - bij de staking grote fouten gemaakt; de actie was niet goed voorbereid en evenmin goed geleid. Ook Van Lakerveld schaarde zich in dit koor van critici. Al deze kritiek daalde op RVO-leider De Groot neer. In zijn verdediging herhaalde hij zijn in *de Tribune* uiteengezette standpunt: de partij was passief gebleven, omdat zij nog altijd de economische strijd secundair zou achten. Zo schoof De Groot de schuld weer op het bordje van de partijleiding.

De WEB-instructeur nam hiermee echter geen genoegen en bepaalde dat er over de leiding van de staking zou worden gediscussieerd. Nadat De Groot een aantal fouten had toegegeven, bereikte men overeenstemming over een door Neptun voorgestelde formulering over deze kwestie.⁶² Deze werd opgenomen in de politieke resolutie. Naast enkele positieve woorden over de RVO zou het Centraal Comité hierin uitspreken 'dat in de leiding van deze staking bepaalde, zeer ernstige politieke afwijkingen voorkwamen. Voor deze fouten is de leiding van de R.V.O. verantwoordelijk'.⁶³ Deze laatste zinsnede, die op uitdrukkelijk verzoek van De Visser was opgenomen, kon De Groot in zijn zak steken. De Groot kreeg verder de opdracht van Neptun om een resolutie over de staking voor te bereiden voor de zitting van het Centraal Comité. Deze zou hij daar dan ook moeten toelichten. Voordat het zover was, vertrok De Groot echter halsoverkop naar Moskou, naar het congres van de Profintern. Schalker wees hem nog op het besluit van het politiek bureau, maar dat haalde niets uit. De Groot zei dat hij op 7 augustus in Hamburg op de boot naar Leningrad moest stappen. Hij liet de ontwerp-resolutie bij Schalker achter.

Op 10 en 11 augustus kwam het Centraal Comité bijeen. Neptun had van tevoren zijn instructies gegeven. Zo moest de politieke resolutie '...einstimmig angenommen werden. Das Polbüro muss ein Block sein, niemand darf ohne Erlaubnis des Polbüros gegen die Resolution sprechen'.⁶⁴ Inderdaad werd de resolutie unaniem aanvaard. Verder had de WEB-instructeur de voorzitter van de zitting en de inleiders aangewezen. Dat De Groot ontbrak, viel nogal slecht. Schalker deelde mee dat hij zonder ruggespraak naar het Profinterncongres in Moskou was vertrokken. Er gingen stemmen op om De Groot terug te roepen, maar door toedoen van Neptun verdween dit idee van tafel. Over de rol van de RVO - en daarmee over die van De Groot - bij de werklozenstaking werden harde noten gekraakt, met name door Schalker. De partijsecretaris noemde de wijze waarop tot de staking was opgeroepen 'platonisch'. Daarbij kwam dat toen de staking al mislukt was, de leiding van de RVO er in *de Tribune* nog een rooskleurig beeld van gaf. Schalker viel scherp uit tegen De Groot: 'Die Leitung der RGO muss zu 100% verbessert

werden. So wie es jetzt geht, führt sie faktisch eine eigene Politik neben der Partei'. Verder vroeg hij zich nog af 'ob eine derartige verantwortliche Funktion dem Gen. de Groot überlassen werden kann'.⁶⁵

Het Centraal Comité deelde Schalkers kritiek, zo blijkt uit de verslagen. In een brief aan de in Moskou verblijvende De Leeuw schreef de partijsecretaris zelf dat in de discussie 'de dilettantistische en onverantwoordelijke wijze' naar voren was gekomen hoe De Groot als RVO-leider zijn taak had opgevat.⁶⁶ Het Centraal Comité verwees de door De Groot opgestelde resolutie, die hij bij Schalker had achtergelaten, naar de prullemand en stelde een nieuwe op. Deze resolutie was bedoeld om op het Profinterncongres behandeld te worden. Tot nu toe is dit document nog niet in het Komintern-archief gevonden, maar uit andere stukken is af te leiden dat er twee zaken in aan de kaak werden gesteld: het optreden van de RVO in de staking in de werkverschaffing, en de gang van zaken rond de samenstelling van de delegatie naar het congres van de Profintern. Voor beide kwesties werd De Groot verantwoordelijk gehouden.

De Groots aanval uit Moskou

In het verre Moskou kreeg De Groot er lucht van dat er een nieuwe resolutie was aangenomen, waarin zijn persoon er niet goed afkwam. CPN-vertegenwoordiger De Leeuw zal daarbij de rol van boodschapper hebben gespeeld. Schalker correspondeerde regelmatig met De Leeuw over partijzaken en deze zal op zijn beurt hierover met De Groot hebben gesproken. Ogenschijnlijk is het de laatste hierbij gelukt om De Leeuw voor zijn standpunt te winnen - zo bleek althans uit De Leeuws reactie op de politieke resolutie die Schalker naar Moskou had toegestuurd. Over de bewuste, door Neptun geformuleerde passage betreffende de RVO en de staking in de werkverschaffing schreef De Leeuw aan Schalker dat deze 'geheel verkeerd is gesteld'.⁶⁷ Zijn argumentatie was identiek aan die van De Groot: de belangrijkste fout was de passiviteit van de partij geweest, en hiervoor was haar leiding verantwoordelijk. Omdat De Leeuw niet over de protocollen van de bewuste zittingen beschikte, was hij zich er niet van bewust dat hij met dit standpunt tegen het WEB inging. De wat later toegestuurde resolutie over de RVO boorde De Leeuw ook de grond in. Al met al vroeg hij zich af 'wat de grond is voor deze plotselinge campagne tegen d.G.'⁶⁸

Deze onverdachte steun van De Leeuw - die immers ook zo zijn reserves bij de opkomst van De Groot had gehad - zal De Groot goed zijn uitgekomen. Naar aanleiding van de door het Centraal Comité aangenomen RVO-resolutie opende hij vanuit Moskou een frontale aanval op de partijleiding. In een brief aan het Centraal Comité kaatste De Groot alle kritiek op zijn persoon terug volgens het bekende stramien: de partijleiding zou zich aan 'opportunistische passiviteit' schuldig hebben gemaakt. Ook gaf hij De Visser nadrukkelijk een veeg uit de pan. In wezen hield De Groot dus vast aan de

opvattingen die hij in *de Tribune* had uiteengezet en die impliciet waren veroordeeld door het WEB, bij monde van Neptun. Dat De Groot in zijn brief tussen neus en lippen door ook nog eens afstand nam van de betreffende passage in de algemene resolutie, behoefde dan ook geen verbazing te wekken - alhoewel het natuurlijk wel als een inbreuk op de partijdiscipline kon worden opgevat. De Groot schreef verder de afwezigheid van elke vorm van zelfkritiek bij de partijleiding op te vatten als een terugval naar de politieke lijn van vòòr het partijcongres.⁶⁹ Dit zou de nog in de partij bestaande rechtse oppositie in de partij in de hand werken. Het roer moest zonder dralen worden omgegooid, aldus De Groot, die verder nog meldde dat hij min of meer op last van de Profintern voortijdig naar Moskou was afgereisd.

De Groot terechtgewezen door de Komintern

Het conflict tussen het Centraal Comité enerzijds en De Groot anderzijds viel slecht bij de Komintern. Het WEB gaf Neptun opdracht om de kwestie uit te zoeken. In zijn rapport meldde deze dat op de bewuste zitting van het politiek bureau van begin augustus de zaak zou zijn uitgesproken. De Groot zou toen door de bocht zijn gegaan: 'Comrade De Groot stated openly that there were no differences, that he was agreed with the various criticisms which had been made, and he agreed with the formulation which was included in the political resolution which was to be submitted to the Central Committee'.⁷⁰ Deze constatering van de WEB-instructeur verschilde behoorlijk van de beweringen in de brief van De Groot.

De Komintern nam de zaak hoog op. Eind september boog het *Politsekretariat* zich maar liefst driemaal over de 'Frage de Groot'. Schalker was eerder die maand voor gesprekken in Moskou geweest. Mede op basis van zijn rapportage had het MELS een resolutie voorbereid. In het eerste ontwerp kregen zowel De Groot als het Centraal Comité er van langs. De laatste werd onder meer in krasse bewoordingen verweten zich passief te hebben opgesteld, onder het voorwendsel dat de RVO de staking diende te leiden.⁷¹ In de versie die het *Politsekretariat* uiteindelijk aanvaardde, was de kritiek op de partijleiding een stuk milder geformuleerd. Zij werd nog wel van passiviteit beticht, maar de medeverantwoordelijkheid voor de mislukking van de staking kreeg een ander aanzien doordat de beschuldigende vinger nu vooral ook in de richting van de RVO ging: 'Die Parteileitung kannte zur Genüge die organisatorische und ideologische Schwäche unserer Gewerkschaftsopposition, so dass sie schon aus diesem Grunde nicht in der Lage war, eine Aufgabe zu erfüllen, die doch eine Aufgabe der Gesamtpartei ist.'⁷² De partijtop had dus moeten inzien dat de RVO de actie mogelijk niet aan zou kunnen.

Wat onveranderd bleef in de aangepaste versie, waren de harde woorden aan het adres van De Groot. Het *Politsekretariat* veroordeelde 'aufs entschei-

denste das undisziplinierte Verhalten des Gen. de Groot, ganz besonders aber seinen Brief, der ein Musterbeispiel ultralinken Kritik der Fehler des ZK ist.⁷³ Kennelijk had De Groot een indringend gesprek met het MELS gehad, want in het besluit werd gemeld dat hij zijn brief had ingetrokken. Het politiek bureau van de CPN diende echter na te gaan, 'in welchem Masse Gen. de Groot seine Fehler auch tatsächlich berichtigt hat'. Het verzoek van Schalker namens het politiek bureau om De Groot uit de RVO terug te trekken, werd van de hand gewezen.

RVO-secretariaat

Wie verwacht had dat De Groot na deze vermaning door het *Politsekretariat* een toontje lager zou zingen, kwam bedrogen uit. De Profintern had een resolutie aangenomen, waarin de CPN onder meer werd opgedragen een bezoldigde secretaris aan te stellen voor het RVO-werk. De Groot meende dat hij voor deze benoeming in aanmerking kwam; Moskou was per slot van rekening niet ingegaan op de suggestie om hem uit zijn RVO-functie te zetten. Schalker wilde De Groot echter niet op deze post en stelde Schaap voor.⁷⁴ Hij werd hierin gesteund door de Komintern. Na overleg tussen het WEB en het Europees secretariaat van de Profintern werd besloten Schaap in deze functie te benoemen. De Groot zou samen met hem deel uitmaken van het secretariaat van de 'economische commissie'. Toen dit punt in het politiek bureau ter sprake kwam, ontvlamde De Groot. Het rapport dat Neptun naar Berlijn stuurde, is in dit opzicht onthullend.⁷⁵ De Groot zou de functie hebben opgeëist en daarbij nogal tekeer zijn gegaan tegen de partijleiding. Enkele leden maakte hij voor leugenaars en saboteurs uit. 'Er sagte ferner er habe Recht gehabt, als er die Partei seinerzeit verliess,' aldus Neptun⁷⁶ - en dat terwijl De Groot eerder dat jaar in *de Tribune* nog publiekelijk had verklaard dat zijn uittreden 'een grove fout' was.⁷⁷

Besloten werd eerst met een vertegenwoordiger van de Profintern te overleggen. De Groots kansen waren er echter bepaald niet groter geworden, gezien het negatieve oordeel dat Neptun over hem velde: 'Ich bin überzeugt, dass die Wahl von de Groot würde die ganze Parteiführung zugrunde richten. Zweitens ist Gen. de Groot ein ultra-linker Sektierer, und er würde die R.G.O. Arbeit paralisieren... Meine jetzige Meinung nach, soll er mit der RGO Arbeit nicht beauftragt werden'.⁷⁸ Inderdaad werd niet De Groot, maar Schaap benoemd - met de volledige instemming van de Komintern en de Profintern.

De hele geschiedenis had De Groots positie geen goed gedaan, in ieder geval niet bij Schalker. De partijsecretaris schreef aan De Leeuw in Moskou, dat De Groot 'zich meer en meer (laat) kennen als iemand met wien de allergrootste voorzichtigheid ten opzichte van het geven van verantwoordelijk werk moet worden genomen'.⁷⁹ Schalker trok zelfs de loyaliteit van De Groot in twijfel. Bij de keuze voor Schaap had meegespeeld dat de partij-

leiding niet de verantwoordelijkheid op zich had willen nemen om De Groot als RVO-secretaris 'in de gelegenheid te stellen zich posities te scheppen waarvan hij later tegen de partij zou kunnen gaan gebruik maken'. Niettemin erkende Schalker de kwaliteiten van De Groot en wilde hij deze graag voor de partij behouden. Hij deed zijn best om De Groot bij het partijwerk te betrekken, maar 'het staat echter te vreezen dat hy zal saboteren'. De Groot had al voorgesteld om hem nu maar meteen uit de partij te gooien nu hij geen secretaris werd. 'Wij zullen niets onbeproefd laten zoo goed mogelijk met hem te manoeuvreren doch het zal zeer moeilijk zijn en op den duur wel onmogelijk blijken', aldus Schalker.⁸⁰

Aan het einde van 1930 verliep de samenwerking in het tamelijk nieuwe partijsecretariaat door deze botsingen nogal stroef. Vooral de betrekkingen tussen Schalker en De Groot waren verstoord. De laatste was nogal 'gebeten' op de partijsecretaris, zo liet deze aan De Leeuw weten.⁸¹ De Groot zou het doen voorkomen alsof Schalker hem eruit wilde werken. Nadat De Groot bepaalde kritiek had gekregen, deed hij een scherpe uitval naar Schalker en dreigde dat deze 'desnoods tot voor de hoogste instantie ter verantwoording geroepen zou worden'.

Goulloze's *come-back*

Zoals reeds vermeld werd Goulloze op het partijcongres van februari tot lid van het Centraal Comité gekozen. Door zijn boetedoening was hij weer in genade aangenomen. Ongetwijfeld zullen slechts weinigen buiten het WEB en het MELS weet hebben gehad van het feit dat hij oorspronkelijk door het *Politsekretariat* was genomineerd als partijsecretaris. Zelf zal hij er ook niet mee te koop hebben gelopen. Ondanks zijn degradatie bleef Goulloze zich voor de partij inzetten. Zo werd hij medeverantwoordelijk voor het district Noord-Holland, samen met Huizinga.

Ook in politiek opzicht liet Goulloze zich weer gelden. Dat de Komintern hem had laten vallen zou hij als een politieke terechtwijzing kunnen hebben opgevat, maar dat deed Goulloze niet - althans niet op de vergadering van het Centraal Comité van begin augustus (de zitting waar De Groot ontbrak). Een half jaar nadat Goulloze onder druk van Moskou door de bocht was gegaan en publiekelijk zijn zonden had beleden, nam hij de partijleiding - en Schalker, zijn remplaçant als partijsecretaris - flink op de korrel. Roomser dan de paus beschuldigde de voormalige 'verzoener' het politiek bureau ervan het rechtse gevaar niet hard genoeg te bestrijden. Verder vond Goulloze het vreemd dat De Groot de mislukking van de staking in de werkverschaffing in de schoenen kreeg geschoven, terwijl het politiek bureau daarvoor toch de eindverantwoordelijkheid droeg.⁸²

Goulloze's inbreng viel slecht bij Schalker en Neptun. De partijsecretaris betichtte Goulloze ervan amper iets positiefs te berde te brengen en sprak van 'einem unzulässlichen Pessimismus'.⁸³ Neptun interpreteerde in zijn

verslag aan het WEB de bijdrage van Goulloze als 'another attack of the former opportunist leadership upon the new leadership'.⁸⁴ De aanval van Goulloze kwam aldus als een boemerang bij hem zelf terug, maar zou zijn politieke carrière echter niet schaden.

Epiloog

In de jaren 1929-1930 zette de Komintern in de CPN de zaken naar haar hand. De in haar ogen politiek en organisatorisch slecht functionerende partijleiding werd aan de kant geschoven. Daarvoor in de plaats kwamen niet de voorvechters van de nieuwe koers - De Leeuw, Beuzemaker en Van Lakerveld, die als zodanig ook erkend werden door de WEB-instructeurs. Van dit drietal bracht alleen Beuzemaker het op het partijcongres tot kandidaat-lid van het secretariaat. De voorkeur van de Komintern ging uit naar leden van de partijleiding die meer op het tweede plan stonden - Goulloze, Schalker en De Groot.

Dat dit personeelsbeleid risico's met zich meebracht, bleek al snel. Met de hoogstwaarschijnlijk door Reesema bepleite Goulloze vergiste Moskou zich. De WEB-rapporten hadden van hem geen gunstig beeld gegeven. Toen Goulloze plotseling in de directieven van het *Politsekretariat* opdook, moet bij het WEB het alarm zijn afgegaan. Moskou was snel door Berlijn van haar keuze afgebracht en liet Goulloze vallen als een baksteen. Deze kon het vege politieke lijf redden door een openbare schuldbekentenis in *de Tribune* en op het partijcongres. Goulloze's vertrek uit het politieke centrum was echter van korte duur. Eind 1930 nam hij zitting in het politiek bureau en werd hij organisatiesecretaris. Later kreeg hij de verantwoordelijkheid voor de partijbeveiliging, en in het midden van de jaren dertig kwam Goulloze in dienst van de Komintern en kreeg hij de leiding over het illegale apparaat dat de telegrafische verbindingen met Moskou moest onderhouden.⁸⁵ Het vertrouwen van de Komintern in hem was kennelijk geheel hersteld.

Evenals Goulloze zal ook De Groot Moskou aanvankelijk zijn tegengevallen. Hij belandde zeer onverwacht in het secretariaat. Zijn wispelturigheid en eigengereidheid maakten dat er niet eenvoudig met hem viel samen te werken. Zelfs de schrobbering van het *Politsekretariat* bracht daarin weinig verandering. De Groot werd voor het secretariaat van de RVO gepasseerd, maar het duurde niet lang of hij had de slecht functionerende Schaap op deze post vervangen. Tijdens de economische crisis van de jaren dertig kon hij zich in deze functie goed profileren. Dat hij in 1938 door de Komintern tot partijsecretaris werd uitverkoren - in plaats voor Schalker -, kan dan ook weinig verwondering wekken.

Dat Goulloze en De Groot in de CPN kwamen boven drijven, hing ongetwijfeld samen met hun organisatorische capaciteiten. Zoveel waren er niet in de partij die op dat vlak hun sporen hadden verdiend. Hun valse start heeft hun loopbaan niet wezenlijk geschaad. De Groot zou tegen het eind van de jaren

dertig de eerste man van de CPN worden; Goulooze was achter de schermen invloedrijk. Dat de laatste de eerste in zijn greep naar de macht in de weg zou staan, bleek overduidelijk in 1940. Het conflict tussen beiden zou pas na de oorlog definitief in het voordeel van De Groot worden beslecht.

noten

1. Ger Harmsen, *Rondom Daan Goulooze. Uit het leven van kommunisten*, Nijmegen, 1980, 14.
2. De auteur bereidt een proefschrift voor over de betrekkingen tussen de CPN en de Komintern in de jaren 1919-1943. Deze bijdrage vormt de eerste tussentijdse rapportage van dit promotie-onderzoek. Deze uitkomsten worden hier dan ook onder enig voorbehoud gepresenteerd; nader archiefonderzoek kan nog tot andere inzichten leiden.
3. Geruime tijd werd de CPN in het Komintern-jargon aangeduid als Communistische Partij Holland (CPH); hier wordt consequent de afkorting CPN gebruikt. Zie over de naamswisselingen A. Struik, 'De naamsverandering', in: *Cahiers over de geschiedenis van de Communistische Partij van Nederland*, 2, Amsterdam, 1979, 80-84.
4. A.A. de Jonge, *Het communisme in Nederland. De geschiedenis van een politieke partij*, Den Haag, 1972, 53.
5. Zie hiervoor G. Harmsen, 'Kommunistische vakbewegingspolitiek tussen de wereldoorlogen', in: *idem, Nederlands communisme. Gebundelde opstellen*, 119.
6. 'An die Zentralkomitees der Kommunistischen Parteien', 24 oktober 1928. *RTsChIDNI*; 495/20/795.
7. P. Huber, *Stalins Schatten in die Schweiz. Schweizer Kommunisten in Moskau: Verteidiger und Gefangene der Komintern*, Zürich, 1994, 423.
8. Huber, *op.cit.*, 145-160.
9. Zie Hans Olink, *De vermoorde droom. Drie Nederlandse idealisten in Sovjet-Rusland*, Amsterdam, 1993, 113.
10. P. de Groot, *De dertiger jaren. Herinneringen en overpeinzingen*. Dln. 1, Amsterdam, 1965, 86.
11. Brief van Bergsma aan het presidium van het EKKI, 4 oktober 1928. *RTsChIDNI*; 495/172/73.
12. Protocol zitting Centraal Comité van 3 en 4 augustus 1929. *RTsChIDNI*; 495/172/31.
13. Zie 'Bericht der Genossen Ferguson über Holland in der WEB-Sitzung vom 22.1.30'. *RTsChIDNI*; 499/1/16.
14. 'Entwurf eines Briefes an WEB über die holländische Frage', opgesteld door het MELS, 5 augustus 1929. *RTsChIDNI*; 495/28/30.
15. 'Entwurf eines Briefes an WEB über die holländische Frage', afkomstig van het MELS, 5 augustus 1929. *RTsChIDNI*; 495/28/30.

16. 'Schreiben des Genossen de Vries [De Leeuw] an das Sekretariat der KP Hollands', 15 november 1929. *RTsChIDNI*; 495/25/581.
17. 'An das Z.K. der K.P. Hollands', afkomstig van het WEB, 29 november 1929. *RTsChIDNI*; 499/1/8.
18. 'An das Z.K. der K.P. Hollands', afkomstig van het WEB, 13 januari 1930. *RTsChIDNI*; 495/28/47.
19. 'Ontwerp Politieke Resolutie', in: *de Tribune*, 14 februari 1930.
20. 'Betrifft Brief des Genossen Bergsma', afkomstig van Silvio, 28 november 1929. *RTsChIDNI*; 495/28/44B.
21. Brief van Silvio aan het WEB, 22 januari 1930; *RTsChIDNI*; 495/28/44B.
22. I. Cornelissen, *De GPOe op de Overtoom. Spionnen voor Moskou 1920-1940*, Amsterdam, 1989, 70-71.
23. Rapport van Silvio aan het WEB, 19 december 1929. *RTsChIDNI*; 495/28/44B.
24. 'Entwurf an die Delegierten den Kongresses der K.P. Hollands, an die Mitglieder der Partei'; tweede versie van 27 december 1929. *RTsChIDNI*; 495/28/30A.
25. 'Auszug aus dem Protokoll des WEB vom 13.1.30'. *RTsChIDNI*; 495/28/47.
26. Brief van Silvio aan Magnus, 19 januari 1930. *RTsChIDNI*; 495/28/44B.
27. 'Bericht des Genossen de Visser in der Sitzung des WEB am 31.1.30'. *RTsChIDNI*; 499/1/16.
28. 'Direktive an das WEB für den Parteitag der KP Hollands', 6 januari 1930. *RTsChIDNI*; 495/3/194.
29. Harmsen, *Goulooze*, 21-74, 81.
30. 'Die Lage in der K.P. Hollands vor der Parteikonferenz vom 9/10. November', 2 december 1929. *RTsChIDNI*; 495/25/581.
31. 'Vorbemerkung' bij het 'Schreiben des Genossen Bergsma' van Reese-ma, 28 november 1929; *RTsChIDNI*; 495/25/581.
32. B. Studer, *Un parti sous influence. Le Parti communiste suisse, une section du Komintern 1931 à 1939*, Lausanne, 1994, 736.
33. Brief van Silvio aan Moskou, 21 december 1929 en aan Magnus, 19 januari 1930. *RTsChIDNI*; 495/28/44B.
34. Brief van Silvio aan het WEB, 22 januari 1930. *RTsChIDNI*; 495/28/44B.
35. Brief van Magnus aan de Kommunistische Jugend Internationale; 27 januari 1930. *RTsChIDNI*; 499/1/22; zie ook 'Bericht über Holland an das WEB von Magnus', 29 januari 1930. *RTsChIDNI*; 499/1/16.
36. Zie *de Tribune*, 29 januari 1930.
37. 'Thesen zum Schreiben an die K.P.H. (von Reesema)', 10 december 1929. *RTsChIDNI*; 495/28/30A.
38. Harmsen, *Goulooze*, 77-78.
39. *De Tribune*, 15 februari 1930.
40. 'Report over the Party Congress in Holland', opgesteld door Ferguson, z.d. *RTsChIDNI*; 499/1/16.

41. 'Bericht ueber den Verlauf des Kongresses der K.P.H.', opgesteld door Silvio, 20 februari 1930. *RTsChIDNI*; 495/28/44B.
42. 'Auszug aus einem Schreiben des Genossen de Leeuw an den Genossen Reesema', z.d. *RTsChIDNI*; 495/172/38.
43. Er zijn tot nog toe geen aanwijzingen gevonden die de bewering van A.P. Dimitrijev en K.K. Sjirinja in hun artikel tegen De Groot staven, dat Schalker 'actief' aan de voorbereiding van het congres zou hebben deelgenomen; zie *idem*, 'Tegen de historische waarheid in', in: *Communistische Notities*, nr. 35, febr./mrt. 1972, 7.
44. Brief van Silvio aan het WEB, 9 december 1929. *RTsChIDNI*; 495/28/44B.
45. *De Tribune*, 23 november 1929.
46. Brief van Silvio aan het WEB, 22 januari 1930. *RTsChIDNI*; 495/28/44B.
47. 'Brief von Neptun', 24 juni 1930 aangekomen. *RTsChIDNI*; 495/28/44B.
48. 'Auszug aus dem Brief des Sekretariats des EKKI an WEB', 2 februari 1930. *RTsChIDNI*; 495/28/47.
49. Ger Harmsen, 'Hoe groot is De Groot?', in: *idem*, *Nederlands kommunisme*, 345.
50. De Groot, *op.cit.*, 54.
51. Brief van Silvio aan het WEB, 22 januari 1930. *RTsChIDNI*; 495/28/44B.
52. Zie *de Tribune*, 29 januari 1930. De Groots artikel verscheen in *de Tribune* van 4 december 1929.
53. Zie de brief van Alarich aan de Komintern, 11 februari 1930. *RTsChIDNI*; 499/1/17.
54. 'Auszug aus einem Schreiben des Genossen de Leeuw an den Genossen Reesema', z.d. [februari 1930]. *RTsChIDNI*; 495/172/38. Het citaat dat Dimitrijew en Sjirinja geven stemt hiermee bepaald niet overeen en is aanmerkelijk negatiever: 'Hij [De Groot] is natuurlijk een intelligente arbeider, maar hij is in politiek opzicht een niet volkomen betrouwbare kameraad, omdat hij aangestoken is door ultra-linkse stemmingen'; *op.cit.*, 7. Aangezien de originele brief van De Leeuw nog niet boven water is gekomen, kan de verantwoordelijkheid voor de foutieve vertaling liggen bij Reesema, Dimitrijew en Sjirinja, of bij de uitgever van *Communistische Notities*, F. Baruch.
55. 'Brief des Gen. Struik über Holland', 11 maart 1930. *RTsChIDNI*; 495/172/76.
56. Brief van Schalker aan De Leeuw, 12 juni 1930. *RTsChIDNI*; 495/172/38.
57. *De Tribune*, 9 juli 1930.
58. *De Tribune*, 15 juli 1930.
59. *De Tribune*, 31 juli, 2 en 4 augustus 1930.
60. 'Sitzung des Pol-Büros von Montag, den 4. August 1930'. *RTsChIDNI*; 495/172/36.

61. 'Report on Dutch C.C. Plenum', ongedateerd, zonder ondertekenaar maar Robert/Neptun. *RTsChIDNI*; 495/28/44B.
62. *Ibidem*. Noch in dit rapport, noch in het protocol van de zitting van het polburo is melding gemaakt van welke fouten De Groot toegaf.
63. *De Tribune*, 13 augustus 1930.
64. 'Sitzung des Pol-Büros von Montag, den 4. August 1930'. *RTsChIDNI*; 495/172/36.
65. Protocol van de zitting van het Centraal Comité, 9 en 10 augustus 1930. *RTsChIDNI*; 495/172/36.
66. Brief van Schalker aan De Leeuw, 11 augustus 1930. *RTsChIDNI*; 495/172/38.
67. Brief van De Leeuw aan Schalker, 18 augustus 1930 (brief is onjuist gedateerd op 18 juli 1930). *RTsChIDNI*; 495/172/38.
68. Brief van De Leeuw aan Schalker, 26 augustus 1930. *RTsChIDNI*; 495/172/38.
69. 'An das Zentralkomitee der K.P. Holland' van P. de Groot, 26 augustus 1930. *RTsChIDNI*; 495/172/36.
70. Rapport van Neptun aan het WEB, 28 augustus 1930. *RTsChIDNI*; 495/28/44B. Grammaticale onvolkomenheden in het citaat.
71. 'Resolutionsentwurf zur holländischen Frage', 19 september 1930. *RTsChIDNI*; 494/28/44A.
72. 'An das Polbüro des ZK der K.P. Hollands', 30 september 1930. *RTsChIDNI*; 495/4/56.
73. 'An das Polbüro des ZK der K.P. Hollands', afkomstig van het MELS, 30 september 1930. *RTsChIDNI*; 495/4/56.
74. 'Brief der holländischen Partei', 5 oktober 1930. *RTsChIDNI*; 495/172/76.
75. 'Bericht von Neptun', 10 november 1930. *RTsChIDNI*; 495/28/44B.
76. *Ibidem*.
77. *De Tribune*, 4 februari 1930.
78. Zie noot 77.
79. Brief van Schalker aan De Leeuw, 18 oktober 1930. *RTsChIDNI*; 495/172/38. Zie ook Dimitrijew en Sjirinja, *op.cit.*
80. Brief van Schalker aan De Leeuw, 18 oktober 1930. *RTsChIDNI*; 495/172/38.
81. Brief van Schalker aan De Leeuw, 5 november 1930. *RTsChIDNI*; 495/172/38.
82. Sitzung der Zentrale am 9. und 10. August 1930. *RTsChIDNI*; 495/172/36.
83. *Ibidem*.
84. 'Report on Dutch C.C. Plenum', ongedateerd, zonder ondertekenaar maar Neptun/Robert. *RTsChIDNI*; 495/28/44B.
85. Harmsen, *Goulooze*, 123-128.

GROENE TOP EN RODE BASIS? DE WET VAN MAY TOEGEPAST OP GROENLINKS

Een onderzoeksnotitie

A.P.M. Lucardie en W.H. van Schuur

1. Inleiding

In de wetenschap der politiek zijn, anders dan in de natuurwetenschappen, wetten schaars. Voor zover politiek gedrag al regelmatigheden vertoont, laten die zich wel beschrijven maar zelden volgens algemene regels verklaren. Eén van de weinige politicologen die wel een wet heeft geformuleerd is de Australiër John May. Hij stelde in 1973 de *special law of curvilinear disparity* op schrift.¹ Ruim twintig jaar na dato levert deze bijzondere wet nog steeds stof voor discussie en onderzoek op. De Leidse politicoloog R. Hillebrand stelde in 1992 vast dat de wet in Nederland wel grotendeels voor de PvdA maar niet voor CDA en VVD zou gelden.² Een patroon dat slechts bij één partij gevonden wordt, kan echter moeilijk nog een 'wet' genoemd worden - zelfs geen 'speciale wet'. Niet uitgesloten kan worden, dat de wet wel voor linkse maar niet voor rechtse partijen op gaat. Volgens de Duitse politicoloog H. Kitschelt zouden in continentaal Europa vooral libertaire linkse partijen aan de 'Wet van May' gehoorzamen - waarbij hij met name groene partijen als Ecolo en Agalev in België bedoelt.³ Naast de PvdA en D66 zou dan in Nederland ten minste GroenLinks onderzocht dienen te worden. In deze notitie wordt daartoe een poging ondernomen. Daarbij wordt gebruik gemaakt van gegevens uit enquêtes op de congressen van GroenLinks in 1990 en 1991 en een enquête onder de leden in 1992.⁴ De gegevens laten weliswaar geen volledige toetsing van May's wet toe, maar wel een eerste verkenning.

2. Curvilineaire dispariteit in politieke opvattingen

Kort samengevat voorspelt May dat binnen een politieke partij meer overeenstemming in politieke opvattingen zal bestaan tussen partijtop en electoraat dan tussen één van deze lagen en het middenkader - dit noemt hij de 'algemene wet van curvilineaire dispariteit'.⁵ Het middenkader denkt extremer dan zowel partijtop als kiezers; in een partij links van het midden zal het middenkader de

meest linkse positie innemen, in een partij rechts van het midden de meest rechtse; de partijtop staat tussen middenkader en electoraat in, wat politieke opvattingen betreft - dit noemt May de 'speciale wet van curvilineaire dispariteit'. De verklaring voor deze verschillen zoekt hij in de machtsverhoudingen en belangentegenstellingen tussen de drie partijgeledingen, die op hun beurt samenhangen met interactie- en socialisatiepatronen, motivatie en sociale klassenverschillen. Het middenkader van een partij trekt vooral ideologisch gedreven mensen aan, die elkaar versterken in hun radicalisme. Anders dan de partijtop - en vooral de volksvertegenwoordigers - hoeven de kaderleden geen verantwoording af te leggen aan de doorgaans minder ideologisch geschoolde en dus meer gematigde kiezers. De partijtop is weliswaar minstens even ideologisch geschoold als het middenkader, maar moet meer rekening houden met het electoraat. Bovendien kan interactie met vertegenwoordigers van andere partijen een matigende invloed uitoefenen op de partijtop. Een partijbestuur zal daar minder gevoelig voor zijn dan een parlementaire fractie, die in haar werk voortdurend geconfronteerd wordt met andere meningen en wellicht ook met enige spanning tussen ideologie en praktijk.

Kitschelt heeft de theorie van May op een aantal punten aangepast en verfijnd. Volgens hem treedt curvilineaire dispariteit van politieke opvattingen alleen op binnen partijen die aan de volgende voorwaarden voldoen: (a) een losse organisatie, waardoor de partijtop niet het middenkader zelf kan selecteren en manipuleren, maar de toegang tot dat middenkader open blijft; (b) partijbestuur en parlementariërs blijven tamelijk onafhankelijk van elkaar, waardoor met name de laatstgenoemden minder radicaal kunnen zijn dan het partijkader; (c) duidelijke politieke tegenstellingen (*cleavage mobilization*) in het partijstelsel, waardoor radicale opvattingen in de partij meer ruimte krijgen; (d) een zwakke positie van de partij in het partijbestel, weinig invloed op beleid en weinig kansen op de kiezersmarkt. Onder deze voorwaarden zullen radicale 'ideologen' de meeste kaderfuncties innemen en zelfs het partijbestuur kunnen overheersen. Zijn de voorwaarden echter niet of onvolledig vervuld, dan zullen de 'pragmatici' en 'lobbyisten', dat wil zeggen partijleden die meer in bestuur en belangenbehartiging dan in ideologie geïnteresseerd zijn, de overhand houden. In België bleek Agalev, de Vlaamse groene partij, meer aan de voorwaarden te voldoen dan haar Waalse tegenhanger Ecolo.

Kitschelt merkt terloops op dat voorwaarde (c), mobilisatie van tegenstellingen, in Nederland nog beter vervuld is dan in Vlaanderen.⁶ GroenLinks bestond nog niet als partij, toen Kitschelt zijn artikel schreef. Vergeleken met haar Belgische zusterpartijen is zij waarschijnlijk iets minder los georganiseerd, zonder dat van een sterk hiërarchische *top-down* organisatie gesproken kan worden. Voor zover bekend heeft de partijtop vrijwel geen invloed op de selectie van congresafgevaardigden, afdelingsbesturen en andere regionale kaderfuncties; ledenvergaderingen beslissen hierover. Aan Kitschelts voorwaarde (a) lijkt hiermee dan ook voldaan. De GroenLinkse leden van Eerste en Tweede Kamer worden door

het congres kandidaat gesteld, dat ook het partijbestuur kiest; de parlementariërs zijn dus wel onafhankelijk van het partijbestuur, maar niet van het middenkader dat de congressen bezoekt. Desondanks namen congressen bij herhaling afstand van de naar hun mening te gematigde opstelling van hun volksvertegenwoordigers, met name de Tweede-Kamerfractie.⁷ Voorwaarde (b) blijft hiermee enigszins problematisch. Aan voorwaarde (d) wordt echter zonder meer voldaan: GroenLinks had (en heeft) een zwakke positie in het Nederlands partijbestel, nog meer dan haar Belgische zusterpartijen die niet alleen gemiddeld meer stemmen trokken, maar ook bij regionale en zelfs nationale coalitie-onderhandelingen betrokken werden.⁸

Al met al lijkt de verwachting gerechtvaardigd, dat - indien May en Kitschelt gelijk hebben - de politieke opvattingen van de verschillende geledingen binnen GroenLinks enige curvilineaire dispariteit zullen vertonen.

3. Politieke opvattingen binnen GroenLinks

Een eenvoudige manier om dispariteit in politieke opvattingen te meten, is respondenten te vragen zichzelf te plaatsen op een links-rechtsschaal. Hoewel de termen 'links' en 'rechts' voor velerlei interpretatie vatbaar zijn, worden ze nog steeds met succes in politicologisch onderzoek gebruikt om politieke standpunten te bepalen.⁹ Zowel Hillebrand als Kitschelt legden de schaal aan hun respondenten voor bij hun toetsing van de Wet van May.¹⁰ De auteurs van deze notitie hebben hun voorbeeld gevolgd in het onderzoek onder congresafgevaardigden van GroenLinks in 1991 en 1990. De gegevens zijn niet helemaal vergelijkbaar met die van Hillebrand, die de verschillende geledingen van de PvdA direct kon benaderen, via enquêtes onder kandidaat-parlementariërs, partijraadsleden, afdelingssecretarissen en gewone leden. Bij GroenLinks konden alleen parlementariërs, partijbestuurders, afdelingsbestuurders, gemeenteraadsleden en gewone leden ondervraagd worden die het congres in 1990 of 1991 bijwoonden.¹¹ Ook Kitschelt moest zijn onderzoek beperken tot congresgangers van Agalev en Ecolo.

De uitkomst verraste de auteurs nogal. Tussen de onderscheiden geledingen van GroenLinks bleek geen enkel significant verschil in politieke plaatsbepaling te bestaan, in 1990 evenmin als in 1991 (zie tabel 1).¹² Sterker nog: ook de kiezers van GroenLinks onderscheidden zich nauwelijks van partijleden of parlementariërs in hun positionering op de links-rechtsschaal.¹³

Vergeleken met de PvdA lijkt GroenLinks dus in ideologisch opzicht een homogene partij. Hillebrand vond bij de PvdA immers wel significante verschillen in politieke plaatsbepaling - met name tussen gewone partijleden, afdelingssecretarissen en partijbestuurders enerzijds (gemiddeld 2,8, respectievelijk 2,9 en 2,9 op de links-rechtsschaal) en zowel kiezers als kandidaat-parlementariërs anderzijds (gemiddelde positie 3,5 respectievelijk 3,2).¹⁴

Tabel 1. *Links-rechts zelfplaatsing congresafgevaardigden GroenLinks (1991) vergeleken met kiezers GroenLinks (1989)*

	gemiddelde positie	standaard deviatie	absoluut aantal
parlementariërs	2,8	1,2	13
partijbestuurders	2,6	0,9	56
afdelingsbestuurders	2,5	0,9	100
gemeenteraadsleden	2,7	0,9	71
gewone congresgangers	2,6	1,1	112
kiezers	2,6	1,4	70

Per partij worden achtereenvolgens gegeven: de gemiddelde positie van de respondenten op de links-rechtsschaal (1= meest links, 10= meest rechts), de standaarddeviatie van de posities en het absoluut aantal respondenten in deze categorie.

Bron: Nationaal Kiezersonderzoek 1989 en GroenLinks onderzoek.

Nu zegt een positie op de links-rechtsschaal wel iets maar niet alles over de ideologie van de betrokkene. Hillebrand en Kitschelt stelden hun respondenten daarom ook andere, meer inhoudelijke ideologische vragen. De verschillende geledingen van de PvdA bleken ook over onderwerpen als kernenergie en kernwapens, inkomenspolitiek, ontwikkelingssamenwerking, euthanasie en politie verschillend te denken - al waren de verschillen vaak klein en nauwelijks significant. Kitschelt vond binnen Agalev - maar nauwelijks binnen Ecolo - eveneens verschillende opvattingen, met name over partijdemocratie en over strategische kwesties als coalities en compromissen met andere partijen. De congresgangers van GroenLinks kregen vragen voorgelegd over strategie, milieubeleid, sociaal-economisch beleid, pacifisme, democratisering, euthanasie en individualisering. Uit de ideologische uitspraken konden een redelijk robuuste en een bijna robuust te noemen schaal geconstrueerd worden.¹⁵ De robuuste schaal bevatte de meeste sociaal-economische items en de drie pacifistische uitspraken, de tweede schaal betrof het milieubeleid. Beide schalen zou men als operationalisatie van radicalisme kunnen beschouwen, de ene klassiek links of 'rood' radicalisme, de ander ecologisch of 'groen' radicalisme (zie tabel 2a en 2b).

Tabel 2a. *Instemming met ideologische uitspraken van congresafgevaardigden en leden GroenLinks (1991 resp. 1992)*

'Rode' schaal	N1 congres % eens	N2 congres % oneens	p-waarde
Een meer rechtvaardige maatschappij kan alleen worden bereikt door de huidige sociale structuur radicaal te veranderen	79	76	.32
Het erfrecht moet in principe afgeschaft worden	46	41	.18
Binnen de komende tien jaar moet een basisinkomen voor iedereen ingevoerd worden	65	83	.000
De winst van een bedrijf behoort aan de werknemers van dat bedrijf	65	72	.08
Alle belangrijke grote bedrijven moeten in handen van de overheid komen	31	34	.41
De werknemers moeten het voor het zeggen krijgen in de bedrijven	73	67	.08
Inkomensverschillen dienen in principe te verdwijnen	46	46	.65
Particulier bezit van grond dient afgeschaft te worden; grond behoort aan de gemeenschap	53	45	.12
Overheidsbemoeienis leidt doorgaans alleen maar tot bureaucratie en verlamming van het economisch leven	23	34	.003
Nederland moet nu zo snel mogelijk uit de NAVO	64	66	.70
Het Nederlandse leger moet afgeschaft worden	48	62	.001
Tegen een bezetting van Nederland door een vreemde mogendheid mag alleen geweldloos verzet worden gepleegd	35	44	.024

Tabel 2b. *Instemming met ideologische uitspraken van congresafgevaardigden en leden GroenLinks (1991 resp. 1992)*

‘Groene’ schaal	N1 congres % eens	N2 congres % oneens	p-waarde
Er dient een extra belasting te komen op milieuvervuilende producten, opdat deze minder gekocht worden	98	97	.46
Milieubelastende sectoren in het bedrijfsleven moeten inkrimpen dan wel verdwijnen, ongeacht het effect hiervan op de werkgelegenheid	85	91	.03
Het autogebruik moet voor iedereen betaalbaar zijn, ook voor de lagere inkomensgroepen	31	38	.06
Het autogebruik moet zo duur gemaakt worden dat er een forse daling van het weggebruik optreedt	77	74	.36
Alle vervoer is vervuilend (auto, bus, trein, vliegtuig) en daarom moet de mobiliteit van de bevolking sterk aan banden worden gelegd	45	41	.31

N1=280, N2=353

p-waarde: kans dat verschil op toeval berust; over het algemeen wordt een p-waarde minder dan .05 significant genoemd

Vergelijkt men de scores op de twee schalen van de verschillende typen congresafgevaardigden, dan valt opnieuw de ideologische eensgezindheid op. De score kan per uitspraak variëren van 1 (helemaal eens) tot 4 (helemaal oneens). De gemiddelde score van alle congresafgevaardigden bedraagt voor de 'rode' uitspraken 2,3; voor gewone congresgangers is dat ook 2,3; voor afdelingsbestuurders 2,2 en voor parlementariërs 2,4. De gemiddelde scores van de diverse geledingen op de 'groene' schaal verschillen nog minder: 2,1 voor alle geledingen. De kans dat de gevonden (minieme) verschillen op toeval berusten, bedraagt bij beide schalen meer dan 70%. De hier en daar gehoorde stelling, dat de partijtop van GroenLinks wel 'groen' denkt maar de basis 'rood' is gebleven, wordt hiermee duidelijk weerlegd; het omgekeerde blijkt evenmin het geval. Zelfs een vergelijking van de reacties van de verschillende geledingen op alle afzonderlijke uitspraken levert vrijwel geen significante verschillen op.

De conclusie lijkt onontkoombaar, dat onder congresafgevaardigden van GroenLinks geen curvilineaire dispariteit van enige betekenis gevonden kon worden. Congressen weerspiegelen echter niet noodzakelijkerwijs de partij in al haar geledingen. Wellicht werden alleen de meest radicale leden door hun afdelingen afgevaardigd? Het ledenonderzoek, door de auteurs in samenwerking met het partijbestuur van GroenLinks in 1992 onder haar leden gehouden, werpt meer licht op deze vraag. Een steekproef van 1300 leden (iets minder dan 10% van het totaal) kreeg per post een enquête-formulier toegezonden; bijna de helft (633 leden) stuurde dat ingevuld terug.¹⁶

In tegenstelling tot de verwachting bleken de gewone leden veelal iets radicalere opvattingen te huldigen dan de congresafgevaardigden - maar de verschillen waren slechts bij vijf van de zeventien uitspraken op de 'rode' en 'groene' schalen significant; en zelden erg groot (zie tabel 2a en 2b). Het belangrijkste verschil betrof het basisinkomen: 64% van de congresdeelnemers toonde zich daar voorstander van, terwijl maar liefst 83% van de gewone leden een dergelijk arbeidsonafhankelijk inkomen voor iedereen wilde invoeren. Bij de elf uitspraken die buiten de schalen vielen, waren er vijf die (significant) verdeeldheid tussen congresgangers en gewone leden zaaiden; vooral op ecologisch gebied leken de gewone leden iets radicaler ('ecocentrischer') te denken dan hun congresafgevaardigden. De Wet van May vindt ook hier dus weinig bevestiging.

4. Conclusie

De verschillende geledingen van GroenLinks bleken volgens de enquêtes gehouden in 1991 en 1992 niet significant te verschillen in politieke opvattingen. Parlementariërs en partijbestuurders hielden er niet beduidend gematigder denkbeelden op na dan afdelingsbestuurders of andere congresafgevaardigden; congresgangers waren ook niet duidelijk veel radicaler dan gewone leden. De kiezers kenden zichzelf bovendien ongeveer dezelfde plaats op het politieke spectrum toe als de partijleden uit de diverse geledingen - die ook daarin onderling vrijwel niet verschilden.

Brengt deze uitkomst de definitieve doodsteek toe aan de Wet van May en aan zijn reconstructie door Kitschelt? Kitschelt zou het gebrek aan dispariteit tussen de geledingen van GroenLinks alleen kunnen toeschrijven aan de enige bovengenoemde voorwaarde die onvoldoende vervuld bleek: parlementariërs waren afhankelijk van het congres voor hun kandidaatstelling. De congresafgevaardigden konden dus voorkomen dat al te gematigde kandidaten de partij in Eerste of Tweede Kamer, Europees Parlement of Provinciale Staten zouden vertegenwoordigen. Misschien vonden zij de Tweede-Kamerleden soms wel te gematigd, maar konden Eerste-Kamerleden dat weer compenseren. Daarmee is echter nog niet de eensgezindheid tussen partijleden en kiezers verklaard. Mogelijkerwijs heeft Kitschelt de *cleavage mobilization* in Nederland onderschat; of heeft GroenLinks gefaald in de mobilisatie van kiezers die haar radicale

standpunten grotendeels, maar niet volledig delen. Met andere woorden, er zijn nog wel interpretaties denkbaar waarmee May en Kitschelt hun wet zouden kunnen redden. Het kan echter ook tijd worden om een wet met zoveel uitzonderingen te verwerpen; aan 'uitzonderingswetten' heeft de politieke wetenschap evenmin als de samenleving veel behoefte.

noten

1. John D. May, 'Opinion Structure of Political Parties: The Special Law of Curvilinear Disparity', in: *Political Studies*, 21 (1973), nr. 2, 135-151.
2. R. Hillebrand, *De antichambre van het parlement. Kandidaatstelling in Nederlandse politieke partijen*, Leiden, 1992, 294-327.
3. H. Kitschelt, 'The Internal Politics of Parties: The Law of Curvilinear Disparity Revisited', in: *Political Studies*, 37 (1989), nr. 4, 400-421.
4. Hiervan werd verslag gedaan in: A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, 'De oprichters van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 24 november 1990', in: *Jaarboek 1990 DNPP*, Groningen, 1991, 167-185; J. van der Knoop, A.P.M. Lucardie, W.H. van Schuur en G. Voerman, 'De ideologische vormgevers van Groen Links. Voorlopig verslag van een enquête onder de leden van het congres van Groen Links op 13 en 14 december 1991', in: *Jaarboek 1991 DNPP*, Groningen, 1992, 168-191. Het onderzoek werd financieel mogelijk gemaakt door de Afdeling Politicologie en Bestuurswetenschappen, die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).
5. May, *op.cit.*, 139.
6. May, *op.cit.*, 412-413.
7. Zie bijvoorbeeld J. Hippe, P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 1994. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 1994', elders in dit Jaarboek.
8. B. Rihoux, 'Belgium: Greens in a divided society', in: D. Richardson en C. Rootes, eds., *The Green Challenge. The Development of Green Parties in Europe*, Londen/New York, 1995, 91-108.
9. Zie hierover P. Pennings en J.E. Keman, '"Links" en "rechts" in de Nederlandse politiek', in: *Jaarboek 1993 DNPP*, Groningen, 1994, 118-144.
10. Hillebrand, *op.cit.*, 300-302; Kitschelt, *op.cit.*, 418-420.
11. In het ledenonderzoek van 1992 werd de vraag naar plaatsing op de links-rechtsschaal niet gesteld.
12. De kans dat de gevonden verschillen op toeval berusten is 74%, volgens een *one-way* variantie-analyse.
13. *Nationaal Kiezersonderzoek 1989: kerncijfers*, CBS, Den Haag, 1991, 37.
14. Hillebrand, *op.cit.*, 301; de kans op toevalligheid van deze verschillen

bedraagt 5%.

15. De gegevens werden getest met de 'Mokken Scale analysis for Polychotomous items' (MSP), een programma ontwikkeld door het Dienstencentrum voor Informatieverwerking, Software ontwikkeling en Computer onderwijs aan de Universiteit van Amsterdam in 1989 en beschikbaar bij het Interuniversitair Expertisecentrum 'ProGamma' in Groningen. De eerste schaal coëfficiënt H is 0.40; scale delta 30.42; de tweede schaal coëfficiënt H is 0.38, deze scale delta is 14.20.

16. Meer over dit onderzoek in: A.P.M. Lucardie, G. Voerman en W.H. van Schuur, 'Groen in gradaties. Een vergelijking tussen leden van Groen Links en De Groenen', in: *Jaarboek 1992 DNPP*, Groningen, 1993, 186-210.

AUTEURS

R.B. Andeweg is als hoogleraar verbonden aan de vakgroep Politieke Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Leiden.

F.R. Ankersmit is als hoogleraar theoretische geschiedenis verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen.

C. van der Eijk is als hoogleraar verbonden aan de vakgroep Algemene Politicologie van de Universiteit van Amsterdam.

J. Hippe is als politicoloog op vrijwillige basis verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

A.P.M. Lucardie is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

Ph. van Praag jr. is als universitair docent verbonden aan de vakgroep Algemene Politicologie van de Universiteit van Amsterdam

W.H. van Schuur is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep Sociologie van de Rijksuniversiteit Groningen.

P. van der Steen is journalist bij *de Limburger*.

G. Voerman is Hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

J. Weggeman is student politicologie aan de Rijksuniversiteit Leiden.